

Oprema rimskoga vojnika u prvo doba carstva.

Proučavanje opreme rimskoga vojnika do sada je za čudo razmjerno dosta slabo napredovalo, premda ima dosta spomenika, na kojima je rimski vojnik prikazan. Glavni je tome razlog, što su učenjaci, koji su se tim spomenicima bavili, do sada najveću brigu posvećivali historijskim momentima, na koje se oni odnose. Sitnice morale su naravno tek kasnije na red doći. Drugi je razlog, što velika većina sačuvanih spomenika prikazuje rimskoga vojnika u jedno stanovito vrijeme rimskoga carstva. Proučivši podatke kod rimskih pisaca, a proučavajući zatim antikne spomenike, koji su se sačuvali, brzo ćemo se osvjedočiti, da oni za velike epohe rimskoga vladanja ne mogu ni dostatno potvrditi ni tumačiti podataka, što su ih stari pisci ostavili. Napokon je teško odlučiti se za obradbu historijske strane toga predmeta zato, što do danas još manjka napisana povjest grčkoga oružja. Kada jednom bude napisano ovakvo djelo, biti će mnogo lakše pratiti razvitak oružja rimskoga. Tko se bude bavio sa grčkim oružjem, morati će dakako zasegnuti daleko natrag u bronsanu epohu. Proučavatelji oružja homerskoga vremena u jednu su ruku to i učinili, ali su s druge strane morali saći i daleko u historijsko doba, da ilustriraju tekst homerskih pjesama.

Za rimsko oružje prehistorijski oblici ne pružaju nikakvih podataka, jer naružanje Rimljana pada u ono vrijeme, kada je u srednjoj Italiji već valjao grčki i etruski upliv. Teritorij, na kojem se je kasnije razvio ponositi Rim, bio je doduše naseljen davno prije nego je po predaji Rim sazidan. To dokazuju razni krasni predmeti iz grobova, nađeni na raznim mjestima u Rimu, napose na Eskvilinu i na foru, koji se čuvaju većinom u gradskim zbirkama na kapitolu i u državnoj prehistorijskoj zbirci, koja se je u novije doba razvila uz nekadanji Kircherov muzej. Ali kada su si stanovnici grada uredili svoje odnošaje, već je i grčki i etruski upliv bio tako silan, da su Rimljani mogli, a katkada i morali primiti uredbe ili jednih ili drugih. U doba pako, kad grčki upliv u Italiji počima, ne dominira kod oružja više bronsa, nego željezo. U to doba već je morao biti svuda u porabi čelik, jer se oružje iz mekanoga željeza ne da pomisliti u vrijeme, kada je ono već bilo u rukama organizovane vojske¹.

¹ Vrijeme, kada je uopće počelo rabiti željezo i kada je ono počelo u većoj mjeri nadomještavati bakar i bronsu, nije još stalno utvrđeno, a neće se sa današnjim sredstvima lako ni ustanoviti. Poznate nalaze iz staroga Egipta upotrebio je za svoja istraživanja već L. Beck (Die Geschichte des Eisens I². Braun-

schweig 1890/1), ali ovi nalazi nisu dovoljan dokaz za to, da je u Egiptu već sredinom trećega tisućljeća pr. Is. željezo bilo u općenitoj porabi. Novija istraživanja nisu pitanja riješila, makar da je donešeno mnogo više materijala. Važnu diskusiju o tom predmetu započeo je W. Belck godine 1907. u časopisu

O vremenu, kada je u Italiji uvedena uporaba željeza, iznešene su razne hipoteze, ali u njima nema velikih razlika. Montelius, koji se gotovo jedan čovječji vijek bavi italiskom prethistorijom, držao je g. 1900. predavanje u njemačkom društvu za antropologiju, etnografiju i prethistoriju, u kojem je tvrdio, da je u srednju Italiju željezo došlo zajedno sa Etruščanima, koji da su, kako Herodot priča, došli u Toskanu preko mora, a to da je bilo oko godine 1100 pr. Is. Od toga vremena postaje željezo opće rabljenom kovinom i služi kako za nakit tako i za oružje¹.

Opširnije je Montelius o tom predmetu govorio već prije na drugom mjestu². Tu je on bio dijelio željezno doba u Italiji u ove periode: I. protoetrursku (1100—1000), II. protoetrursku (1000—900), I. etrursku (900—800), II. etrursku (800—700), III. etrursku (700—600) i IV. etrursku (600—500). Montelius sam veli, da je sa ovim svojim mišljenjem u opreci sa dosta velikim brojem drugih učenjaka, ali kako se ne dadu iznijeti apsolutni dokazi, nego samo mišljenja, to njegovo mišljenje mora već zato biti osobito istaknuto, jer je on svakako jedan od najvršnjih poznavalaca prethistorije italiske. U novije je doba Hoernes u glavnom pristao uz njega³. Za južnu Italiju i Siciliju sastavio je kronologiju željeznoga doba za jedno stanovito vrijeme P. Orsi. On dijeli prvo željezno doba u dvije periode, stariju (900—700) i mlađu (700—500). Prva je perijoda doba trgovanja sa Grcima, a druga je doba grčke kolonizacije⁴.

U sjevernoj se Italiji pojavljuje željezo nešto kasnije nego u srednjoj, i to najprije sporadički. U 10. ili 9. stoljeću pojavljuje se ono u nekim krajevima srednje Evrope (u području halštatske kulture) i to isprva očito kao rjeđa i vrijednija kovina od bronse⁵. U sjevernoj Evropi nalaze se željezni predmeti već u grobovima počam od 10. stoljeća, ali tako rijetko, da je jasno, da ti predmeti nisu tamo radeni nego

pisu Zeitschrift für Ethnologie (XXXIX 1907 str. 334 i d.), a ta se je diskusija u kasnijim svescima istoga časopisa nastavila. Makar da su pri tom sudjelovali uvaženi učenjaci raznih struka, ipak u glavnom pitanju nije postignut nikakav rezultat. Nasuprot se može reći, da je u sporednim pitanjima (tehnički željeza, njegovom proizvodanju iz ruda u prethistorijskim vremenima u raznim krajevima) iznešeno mnogo novoga, tako da je mnogo toga i koliko jasnije, nego je to prije bilo. Može se uzeti, da je sredinom drugoga tisućljeća prije Isusa uporaba željeza bila u Maloj Aziji već općenito poznata. Odavde je ono prešlo u Grčku i to južnim putem preko otoka Krete, Cipra i Roda) i sjevernim preko Hellesponta i Thrakije. Priče, koje su sačuvala uspomenu na to, sakupio je L. Beck u navedenom djelu str. 374 i d. Kako i kada je mekano željezo počeo nadomještati čelik, to je također pitanje, o kome je već mnogo pisano, a da ipak nije kraju privedeno. Ono, što su o tom mislili i pisali stari Grci, to do danas nije našlo potvrde: uvođenje čelika ne da se dovesti u sigurnu svezu sa nijednim narodom.

¹ Korrespondenzblatt d. deutsch. Gesellsch. f. Anthropologie, Ethnologie u. Urgesch. XXXI 1900 str. 142 i d.

² O. Montelius, Pre-classical Chronology in Greece and Italy. Journal of the Anthropological Institute of Great Britain and Ireland XXVI (febr. 1897) str. 261 i d. — Sr. M. Hoernes, Urgeschichte d. bild. Kunst in Europa str. 540 i d. i Karo, Cenni sulla cronologia preclassica nell'Italia Centrale. Bull. di paleontologia italiana XXIV 1898 str. 144 i d.

³ M. Hoernes, Archiv für Anthropologie N. S. III 1905 str. 281.

⁴ O njegovoj kronologiji sr. članke: Necropoli Sicula presso Siracusa con vasi e bronzi Micenei u Monumenti antichi d. accad. d. Lincei II 1893 str. 5 i d. te la necropoli sicula del terzo periodo al Finocchito presso Noto (Siracusa) u Bull. di paleontol. ital. XX 1894 str. 23 i d. te 37 i d. — Sr. Hoernes, Archiv f. Anthropol. N. S. III 1905 str. 270 op. 1—3.

⁵ O. Montelius, Korrespondenzblatt der deutsch. Gesellsch. f. Anthropol. i t. d. XXXI 1900 str. 143. M. Hoernes, Archiv f. Anthropologie N. S. III 1905 str. 256 op. 1.

importirani. Tek više stotina godina kasnije počimlje se pod uplivom doseljenih Kelta u sjevernoj Evropi obrađivati željezo¹.

O tome, u kakvom se je obliku nekada dobivalo željezo, dok nisu bile poznate t. zv. visoke peći, koje ga danas proizvadjaju, sada se može govoriti, od kada su se proučile tehnike raznih afrikanskih crnačkih plemena. U nekim se je krajevima faktično našlo veoma primitivno produciranje željeza te je željezo na takvim mjestima veoma nečisto i loše. Razlog je tome taj, što su peći i mijehovi tako primitivno konstruirani, da je nemoguće proizvesti toliku toplinu, koja bi donekle rastalila željezo. Na drugim mjestima našle su se peći visoke konstrukcije, u kojima se je vatra potpirivala sa izvrsnim mijehovima, tako da se je u njima mogla razviti mnogo veća toplina. Već prema rudi, toplini i ustrajnosti radnika našlo se je željeza razne kvalitete, ali svako je bilo nečisto, jer je u njem bilo primiješano stranih čestica. Te primjese odstranjuju se mehaničkim načinom, pa kada se takvo željezo nekoliko puta prekuje, daje se iz njega načiniti sasvim dobro oruđe².

Kad Rimljani kao takvi ulaze u svjetsku historiju, nije u srednjoj Italiji bilo teško doći do željeza. Tu je prije svega bio otok Elba sa svojim bogatim naslagama željezne rudače, koje su već u veoma staro vrijeme bile eksploatisane, kako to i staro grčko ime otoka *Αἰθάλια* svjedoči³. Važno je, da su Rimljani šireći svoju moć prema svim stranama svijeta, našli kod nekih podloženih naroda veoma savršenu tehniku željeza. U krajevima, gdje su ti narodi stanovali, bilo je dakako i povoljnih preduvjeta za to. Napose je bilo dosta prikladnoga materijala, iz kojega se je željezo moglo dobivati. Da su Rimljani tamo, gdje se je isplatilo, preuzimali i nastavljali posao oko dobivanja i izrađivanja željeza, o tom se ne smije dvojiti.

Mjesta, na kojima je preostalo tragova prehistorijskim i rimskim pećima za talenje željeza, nađeno je do danas razmjerno mnogo. Ne treba o tome ovdje mnogo govoriti, jer su vijesti o starijim nalazima upotrebljene i od L. Becka i od Blümnera, a isto tako i u člancima *ferrum* u njemačkoj realnoj enciklopediji Pauli-Wissowinoy i u francuskom rječniku, što ga izdaju Daremberg i Saglio. Dosta je konstatovati, da je g. 1885. Ad. Gurlt mogao u jednom dosta iscrpivom članku sakupiti lijep materijal za svoje istraživanje o dobivanju željeza u prehistorijsko i rimsko vrijeme⁴. U glavnom su peći uvijek u zemlji iskopane rupe, kojima su stijene obložene de-

¹ Undset-Mestorf, Das erste Auftreten des Eisens in Nord-Europa (Hamburg 1882) str. 341 i d. Montelius na n. m.

² Podaci o tehnici željeza u Africi nalaze se u starijim i novijim afričkim putopisima. Sakupio je mnogo toga Fel. v. Luschan u članku: Die Eisentechnik in Afrika. Zeitschrift für Ethnologie XLI 1909 str. 22 i d. Luschan je nazora, da je pradomovina željeza Afrika i da su ga Egipćani dobili od afričkih crnaca. Egipatski su spomenici doduše sačuvali slike, koje prikazuju obrađivanje kovina na sličan način, kako se to nalazi kod nekih crnačkih plemena, ali ni to kao što ni ostali njegovi podaci ne može potvrditi njegove teorije.

³ Po nekim se vijestima kod Diodora i Plinija

znade, da se željezo, dobiveno na otoku Elbi, nije na samom otoku tako daleko izrađivalo, da bi se odmah moglo upotrebiti za kovanje predmeta. Ono je još u dosta nečistom stanju dovažano na tržište u etruski grad Populonijs, gdje se je tek za kovanje priređivalo. Populonia se i kasnije spominje kao grad važan za industriju željeza, te na njegovim novcima ima sprijeda Hefajstova glava, a na stražnjoj su klijeste i čekić. (Garrucci, Monete dell'Italia antica tab. LXXIV br. 5-7. — Sr. Blümner, Technologie IV str. 215 i d.)

⁴ Ad. Gurlt, Auffindung und Untersuchung von vorgesch. Metallgewinnungs- u. Hüttenstätten. Jahrb. d. Ver. v. Altertumsfreunden im Rheinlande LXXIX 1885 str. 235 i d.

belim slojem neprogorivoga materijala (glinom), a katkada je sve to još obloženo kamenjem. Zrak se je ili dovodio mijehovima ili je sam ulazio u peć. U prvom slučaju je zrak iz mijehova ulazio najprije u glinene cijevi, kojima je jedan kraj bio utaknut u kanal, koji je vodoravno vodio do dna peći. Kada je proces bio gotov, vadila se dobivena kovina kroz taj kanal. Na zgodnim mjestima načinjene su te peći na obronku brijega te je u slučaju povoljnoga vjetrova kroz spomenuti kanal samo od sebe ulazilo u peć toliko zraka, koliko je bilo nužno za proizvodnju tražene topline. Iza Gurltovih istraživanja našlo se je doduše još više materijala, ali su rezultati u glavnom ostali isti. Tek u najnovije vrijeme javili su se neki nalazi, koji pružaju nešto nova. U Taxdorfu u Šleskoj našlo se je već godine 1903. peći za proizvodnju željeza, koje su imale do tada nepoznat oblik. Te su peći tek u najnovije doba proučene i opisane¹. I ove su peći obložene veoma debelom naslagom gline, ali se u toj naslagi nalaze okomito udubljene rupe sa četverostranim presjekom. Izneseno je mišljenje, da se je u takvim pećima dobivalo lijevano željezo u obliku šipki, pa se je istražio materijal, koji se je u tim rupama našao. Rezultat je istraživanja bio taj, da se je mjesto iščekivanoga željeza našla troska. Na to je izneseno drugo tumačenje, da su u tim rupama bile nekada letve, koje nisu služile za ništa drugo nego da naslaga gline bude čvršća. Uslijed silne topline ove su letve izgorjele, a na njihovo je mjesto došla željezna troska. Ostaci izgorjelih letava su se zaista u tim rupama i našli. Tako tu nije uspio dokaz, koji se već davno traži i koji bi potvrdio neke vijesti kod starih pisaca, da su stari znali željezo dobivati i u potpuno rastaljenom, a ne samo u veoma razmekšanom stanju. Taj dokaz se je tražio u najnovije doba i na jednom drugom mjestu, ali se i tu nije uspjelo. U jednom članku upozorio je A. Schliz još godine 1905. na jedan nalaz², koji mu se u tom pogledu činio veoma važnim. U nekim ostacima gallskih kuća našao je on ostatke glinenih peći za proizvodnju željeza, a kraj tih je peći ležalo mnogo rbrina valjkastih glinenih posuda, od kojih se ni jedna nije dala sastaviti, nego samo sa velikom vjerojatnošću rekonstruirati. Schliz je mislio, da su ove glinene posude služile za proizvodnju lijevanoga željeza. U istinu se i danas u Kini proizvoda ovakvo željezo u glinenim loncima. Na nesreću ove su se glinene rbrine, izvržene velikoj toplini, naskoro deformirale, tako da to mišljenje Schlizovo nije našlo potvrde. Može se doduše navesti, da je čvrstoća ovih posuda bila proračunana samo za jednokratnu uporabu, a možda je i dugi niz godina, kako one leže u zemlji, uplivao na njihovu resistenciju protiv vatre. I tako nije do danas nađeno sigurnih dokaza, da su stari Galli, za koje se znade, da su bili izvrsni kovači, proizvodili lijevano željezo, a isto tako ne može se to reći ni za rimsko vrijeme. Teško je to i zamisliti uz ona pomagala, što su ih stari narodi imali kod proizvodanja željeza. Pa ipak se je već davno moglo misliti na to, da su i stari narodi u nekim krajevima mogli izrabljivati i vodenu silu. Već se je Gurlt mogao pozvati na jednu vijest, da su do g. 1868. Turci u Samokovu uz upotrebu vodene snage dobi-

¹ O. Olshausen, Eisengewinnung in vorgeschichtlicher Zeit. V 1. Eisenhütten zu Taxdorf in Schlesien. Zeitschrift f. Ethnologie XLI 1909 str. 60 i d.

² A. Schliz, Die gallischen Bauernhöfe der Früh-Latène-Zeit im Neckargau und ihr Haus-

inventar. Fundberichte aus Schwaben XIII 1905 str. 30 i d. Diskusiju o tom predmetu otvorio je Olshausen u gore navedenom članku pod 2. Angebliche Eisenhütten im Neckargau, Württemberg.

vali u sasvim primitivnim pećima sasvim rastaljeno željezo¹. Za antikno vrijeme za to nema nikakvih sigurnih vijesti. Jedino je u novijoj literaturi sakrivena jedna vjestica. Welter i Heppe izvješćujući o nekim rimskim naseljima kod Kurzena u Lotaringiji imaju u svome članku ovu kratku noticu: *Es wurden bei der Villa Urville Schmelzöfen entedeckt, denen scheinbar mit Wasserkraft Luft zugeführt wurde. Die Eisenstücke, die hier gefunden wurden, enthalten nach der vorgenommenen chem. Analyse viel Eisen*².

Kako se iz svega ovoga vidi, u novije je doba bilo mnogo prilike baviti se ovim pitanjem, te je interes za njegovo riješenje znatno porasao. Kako ovaj uvod ne spada strogo uzevši u okvir ove radnje, to nije bilo nužno baviti se sa starijom literaturom, koja je u prije spomenutim iscrpivim radnjama upotrebljena. Dosta je bilo upozoriti na novije radnje, u kojima se jasno razabire nezadovoljstvo sa starijim rezultatima i naprezanje da se dođe do novih.

Dokaz, da se je u rimskom svijetu proizvodilo željezo u sasvim rastaljenom stanju, nije dakle do danas donešen, a pravo rekući za proizvodnju čelika to nije ni nužno. Kvaliteta željeza ovisila je i o rudi i o gorivom materijalu i o kasnijoj obradbi dobivene kovine. Da se je pri čišćenju i iskivanju dobivene lupe postupalo često sa mnogo spretnosti i da su se upotrebljavala pri otvrdnjivanju željeza razna iskušana sredstva, to je kod starih pisaca spomenuto. Za svaki posao nije se moglo upotrebiti svako željezo, nego su napose za oružje, koje je iziskivalo najbolji materijal, tražili najbolje vrsti. Tako je bilo poznato noričko željezo, koje da je već iz peći izašlo kao čelik, a osobito je bilo poznato željezo hispansko, koje je posebno bilo preparirano. U koliko to bude nužno, istaknuti će se i kakvoća materijala i način obradbe kod opisa pojedinih vrsti oružja.

Da je u Rimu dugo živjela tradicija iz doba, kada se je još rabila bronsa za izrađivanje predmeta, za koje je kasnije služilo isključivo željezo, za to ima dokaza. Jasan je za to znak ustanova, da se kod nekih religioznih obreda nije smjelo rabiti željezno nego isključivo bronsano oruđe. Osim toga je karakteristično i samo ime za kovača u staro vrijeme *aerarius*, koje kao i grčka riječ *χαλκός* može označivati i onoga, koji radi sa bakrom kao i onoga, koji izrađuje željezo. Riječ *faber* uzima se, da se je upotrebljavala za označivanje svakoga obrtnika, koji je izrađivao predmete u tvrdoj tvari za razliku od *figulus*, koji radi sa mekanim materijalom. U vijestima, koje govore o Numinoj razdiobi rimskoga pučanstva, dolaze riječi *faber aerarius*³ i *χαλκός*⁴. *Faber ferrarius* spominje se prvi put kod Plauta⁵. Cato govori o njem samo jedanput i to slučajno, kad preporuča, da se grožđe nosi kovaču u dim⁶. Ali Cato spominje mnogo željeznoga oruđa, što ga kovač izrađuje i koje rabi u gospodarstvu⁷.

¹ Ad. GurIt n. d. str. 247/8 sl. 10.

² T. Welter i H. E. Heppe, Die gallo-römischen Villen bei Kurzen in Lothringen. Jahrbuch der Gesellsch. f. lothring. Gesch. und Altertumskunde XVIII 1906 str. 430 i d.

³ Livius I. 43. 3. Plinius n. h. XXXIV 1.

⁴ Plutarch Numa 17.

⁵ Plautus rud. 531.

⁶ Cato de agri cult. ed. Keil 7. 2. *ad fabrum ferrarium . . . (uvae) . . . recte servantur.*

⁷ N. d. 10. 11. Lopate i aršovi *pala, bialium, rutrum*; motike *ligo, rastrum, sarculum, ferrea*; srpovi, kose i kosiri *falces, falcuae arborariae, vinealiae*; sjekire *secures, pile serrae*, noževi *scalprum, culter* i t. d.

Za razne seljačke poslove ima rimski gospodar dakako izvježbane robove. Za izrađivanje poljskoga oruđa Cato preporuča, da se ne uzimaju robovi, nego da se ovakve stvari kupuju u gradu, jer ih na selu nema. On je i naznačio mjesta, gdje se pojedino oruđe dobiva u najboljoj kvaliteti, te veli: *Calibus et Minturnis cuculliones, ferramenta, falces, palas, ligones, secures, ornamenta, murices, catellas, Venafro palas aratra in terram validam romanica valida sunt, in terram pullam campanica claves, clostra Romae*¹. Sve ovo oruđe treba da je izvrsne kakvoće i uvijek u najboljem redu, jer po receptu Catonovom za popravak nema čovjeka u dvoru. U malom gospodarstvu, na kakvo misli Cato, bio bi takav čovjek skup, jer ne bi neprestano bio zabavljen poslom².

Zanimljivo je, da i Varro govori o istom predmetu u istom smislu. On da- pače veli, da u srednjem gospodarstvu uopće ne treba nikakvih obrtnika, nego da: *in hoc genus coloni, potius aniversarios habent vicinos, quibus imperent, medicos, ful- lones, fabros, quam in villa sua habeant, quorum non numquam unius artificis mors tollit fundi fructum*³. Na osnovu ove vijesti ispravno zaključuje Gummerus, da je bilo putujućih obrtnika, koji bi obilazili od dobra do dobra i svagdje tako dugo ostajali, dok bi za njih posla bilo⁴. Tako je on neodvisno od Hoernesa mogao kon- statovati isto, što je i ovaj konstatovao proučavajući halštatsku perijodu⁵. Kovača, koji idu od sela do sela i koji rade na istom mjestu dotle, dok imaju neprestano posla, ima u nekim krajevima i danas.

Što nije bilo moguće u ovakvim seoskim gospodarstvima, to je moglo biti u većim mjestima, a osobito u gradovima. Tu se je kovački zanat mogao razviti do veoma velike savršenosti. Bilo bi doduše zanimivo razlučiti, što su Rimljani u tom pogledu dobili od svojih uzora, a što su opet sami pronašli, ali se to u okviru ove radnje ne bi moglo u kratko prikazati, a istraživati izvore vodilo bi predaleko.

Pollux, koji živi u Commodovo doba, ostavio je nekoliko podataka o kova- čkom radu, ali se ne zna, na koje se vrijeme odnosi njegov opis, jer se ne veli, je li on sam zavirio u koju kovačnicu ili je svoje podatke prepisao iz starijih leksiko- grafa. On najprije opisuje alat, što ga kovač rabi, te nabraja više vrsti kladivaca, kliješta, ognjište, mijeh sa cijevlju, nakovanj, brus i kalupe (možda ne za lijevanje, nego rupe u nakovnju). Osim toga nabraja on i grčke izraze za pojedine radnje kovačeve. Ti se izrazi tiču u glavnom kovanja, te se vidi, da je kovač u doba, koje Pollux misli, radio po prilici isto tako kao i danas. On usija željezo, pa mu onda daje oblik, koji želi, ili tako, da po njem udara čekićem ili da ga rasiječe i opet sastavi. On izrađuje sam čavle te njima prikiva i zakiva. Što ne može inače dosta istančati, to izbrusi. Gdje ne može radi mekoće željeza dobiti čestite oštrice, tu on nadokalami komadić čelika, a da željezo bude tvrđe, on ga razbijeli i turi naglo u hladnu vodu⁶. Kovač dakle ne treba mnogo alata, pa ako mu koji komad uzmanjka, on ga lako sam napravi. Tako se onda lako može razumjeti, da kovač može sa svojom radionicom putovati od sela do sela i svagdje izrađivati narudžbe.

¹ N. d. 135, 1.

² N. d. 21. 5.

³ Varro, de rer. nat. I. 16. 4. ed. Keil.

⁴ H. Gummerus, Der röm. Gutsbetrieb nach Cato, Varro und Columella. Beiträge z. alt. Geschichte 5. Beiheft str. 42 i 68.

⁵ M. Hoernes, Archiv für Anthropologie N. S. III 1905 str. 259.

⁶ Pollux onom. VII 106 ed. Dindorf: χαλκείειν δὲ καὶ σιδηρεύειν ἔλεγον καὶ χαλκίας τοὺς τὸν σί- δηρον ἐργαζομένους κ. τ. λ.

Na starim spomenicima su prizori iz kovačnice često prikazani. Najstarije scene poznate su već sa starih grčkih vaza sa crnim figurama, ali ove scene kao i scene sa kasnorimskih sarkofaga vode redovito u radionicu Hefajstovu, gdje se izrađuje oružje Ahilovo. Često su na rimskim spomenicima prikazani i Eroti kao kovači. Nadgrobni rimski spomenici, koji se odnose na kovača i na kojima je prikazan ili njegov alat ili on sam pri poslu, nađeno je veoma malo. Starije poznate spomenike sakupio je po prijašnjim publikacijama Blümner¹, a iza njega nađeni spomenici ne donose ništa novoga².

Kod starih se pisaca nigdje ne spominje opširnije, kakve je sve poslove kovač radio. Po spomenicima se samo donekle može prosuditi, da je i kod njih bilo specijalista. Tako nadgrobni spomenik L. Cornelija Atimeta i L. Cornelija Epaphra u vaticanskoj galleria lapidaria sigurno prikazuje tvorničare noževa i finijih instrumenata³. Nu leži u samoj naravi stvari, da se je obrt tečajem vremena sve više morao usavršivati. Predmeti, koje posjeduju današnji arheološki muzeji i koje je sigurno kovač izradio, pokazuju katkada veoma visok stupanj vještine, uz koju su sigurno imali i veoma spretan alat. U manjim mjestima dakako morao je kovač sve raditi, što god bi iole zasijecalo u obrt njegov. U Rimu pako i u većim provincijalnim mjestima moralo je biti mnogo kovača, koji su si odabirali koju posebnu granu svoga obrta, kojoj su se posvećivali. Kako su svi obrtnici imali mnogo zajedničkih interesa, to su se oni udruživali, da te svoje interese što bolje očuvaju. Gdje je bilo manje obrtnika, udruživalo se više obrta skupa, a gdje ih je bilo više, tu je znao svaki obrt imati svoje vlastito udruženje. Ta su udruženja imala uz druge i religioznu zadaću, pa se najviše toj činjenici ima pripisati, da su na mnogim rimskim spomenicima spomenuti ti obrtnički cehovi. *Collegium fabrum* spominje se mnogo puta, ali se tu ne može razlučiti, kakvi su to fabri bili. Samo u nekim napisima nalazimo specijalizirano *faber ferrarius*. Tako se u jednom napisu u Rimu spominje *decurio conlegi fabrum ferrarium*⁴, a jedan spomenik u Dijonu postavlja *fabri fer-*

¹ Blümner, Technologie IV str. 363 i d. Prije njega je najvažniji članak o tom predmetu O. Jahn, Über Darstellungen antiker Reliefs, welche sich auf Handwerk und Handelsverkehr beziehen. Berichte der sächs. Gesellsch. d. Wissensch. XIII 1861 str. 291 i d. Isti je opisao u izdanjima istoga učenoga društva još i slične prizore na vazama (Berichte d. sächs. Ges. d. W. XIX 1867 str. 75 i d.) te na zidnim slikama (Abhandlungen d. sächs. Ges. d. W. V 1868 str. 261 i d.).

² Jedan nadgrobni spomenik, o kome će biti i kasnije govora, spominje pokojnika vojnika, koji je morao biti faber jedne vojničke trupe, a ispod napisa je prikazan nakovanj, na kojem leže kliješte. Sada je napis u muzeju u Mainzu. Körber, Neue Inschr. d. Mainzer-Museums. 4. Nachtr. z. Beckerschen Katalog. Mainz 1905 str. 3 br. 1 sa slikom. — U najnovije doba publiciran je jedan spomenik sa Rajne, na kojem je pokojnik kao kovač prikazan kod

posla (Mainzer Zeitschrift IV 1909 str. 19 br. 15. — Dolnji dio jedne nadgrobne ploče, nađen nedavno u Aquileji, nije još publiciran. Ispod napisa je u dugom polju pokojnik prikazan kako sjedi pred velikim nakovnjem, na kojem je komad željeza, koji on drži kliještima i koji će obrađivati kladivcem, što ga ima u desnoj ruci. Za njim je ognjište, a kraj ovoga mijeh, s kojim barata mladi dječak. Desno u polju naslikano je jedno ispod drugoga kliješte, čekić, koplje i brava. Taj je dakle majstor izrađivao i razno oruđe i oružje, a radio je i one finije poslove, što ih danas rade bravari.

³ Oba reljefa na spomeniku publicirao je u novije doba po fotografiji W. Amelung, Die Sculpturen des vatican. Museums I tab. 30 fig. 147. Prije toga publicirani su više puta po crtežima.

⁴ CIL VI 1892. *Ferrarius* bez oznake *faber* spominje se još VI 703 i 9398.

rarii Dibione [co]ns[is]s[is]tentes Jupiteru i Fortuni za sretan povratak svojega patrona¹. Kod pisaca i u starim napisima spominju se dapače i radnici u pojedinim granama toga obrta. Napose su se specijalizovali tvorničari oružja, pa zato i nalazimo nazive kao *cassidarii, loricarii, scutarii, parmularii, gladiarii, spatharii, hastarii, sagittarii, ballistarii, arcuarii*. Osim toga nalazimo nazive, koji se ne tiču fabrikacije oružja kao: *ferramentarii, falcarii, dolabrarii, cultrarii, claustrarii, clavicarii, clavarii, acuarii* i dr.²

Za proučavanje kovačkoga zanata u rimsko doba važni su i predmeti, koji su se sačuvali iz onoga vremena i koji su ili rabili kao alat u kovačkoj radionici ili su pako u takvoj radionici izrađeni. Kovački je alat, kako je već prije rečeno, veoma jednostavan, te ga je, kako to i danas biva, kovač većinom sam izrađivao. Ali gdje-koji komad ovoga alata morao se je svakako izrađivati u većoj radionici, koja je bila snabdjevena strojevima. Što je do pred jedno dvadeset godina bilo poznato kovačkoga alata rimskoga, to je Beck sakupio. Od onoga se je vremena našlo dakako i više toga, pa je napose poznat jedan nalaz iz poranjske Bavarske, koji se sada nalazi u muzeju u Mainzu. Nađeno je preko stotinu komada željeznoga oruda, od kojega je jedan dio kovački alat, drugo je većinom oruđe za obrađivanje zemlje³. I hrvatski narodni muzej ima sa više mjesta željeznoga kovačkoga alata, ali su ti nalazi učinjeni na mjestima, gdje se nije moglo konstatovati, da li su ti predmeti tamo došli u rimsko vrijeme. Po obliku i izradbi čini se doduše rimska provenijencija veoma vjerojatnom, ali sasvim sigurno to ipak nije.

Predmeta izrađenih od rimskih kovača nađeno je u tolikoj množini, da bi se dala napisati posebna velika radnja o tom predmetu. Hrvatski narodni muzej ne stoji u tom pogledu na zadnjem mjestu. Sitni predmeti nađeni u zemlji većinom su doduše loše sačuvani, ali među većim i kompaktnijim predmetima ima i dobro sa-

Sl. 14. Rimski željezni probojac sa tvorničkom markom iz Siska. Nar. vel.

čuvanih. Osobito je u Kupi kod Siska nađeno krasno sačuvanih predmeta te su tu i sitna dlijeta i mali noževi jako dobro usčuvani, tako da se može izvrsno proučavati dotjerana tehnika. Osobito su zanimljivi oni predmeti, kod kojih je više kovina kombinovano. To se dakako najviše nalazi kod oružja, pa će o tom u specijalnom dijelu biti više govora. Kod drugih predmeta je to rjeđe, ali se i tu nalazi napose željezo i bronsa na pr. kod noževa, gdje držak ili dio od njega može biti od bronse. Po ovim se finijim stvarima može vidjeti, kako je razvijena bila tehnika kovine u staro doba.

Kod bronsanih predmeta, koji su bolje sačuvani od željeznih, već se je davno opazalo, da imaju na sebi marke. Te su marke već sakupljene, te je konstatovano, da su najveće tvornice, koje su najsolidnije radile, bile u I. stoljeću posl. ls. u Capui. Na željezne predmete se u tom pogledu nije mnogo pazilo, jer su željezni predmeti obično zardani, tako da je površina predmeta sa markom nestala. Ipak se je i tu

¹ CIL XIII 5474.

² Podatke je skupio Blümner, Technologie IV str. 360 i d.

³ Opisao je nalaz L. Lindenschmit ml. Altertümer uns. heidn. Vorzeit V tabla 46 str. 255 i d. Naslikan je samo jedan dio predmeta.

već prije dugo vremena, a osobito od kada se u muzejima željezo čisti i preparira, katkada konstatovala po koja marka. Te marke do danas doduše nisu skupljene na jednom mjestu, ali ih ima publiciranih na raznim mjestima. U koliko je za ovu radnju mogla biti upotrebljena literatura, u kojoj su takvi pečati publicirani, to su oni skupljeni u donjoj opaski. Najvažnije je i tu oružje, jer je ono svakako najviše spremljeno, pa je zato tvorničaru bilo stalo do toga, da njegovo ime bude na pred-

Sl. 15. Rimski željezni strigilis sa tvorničkom markom iz Siska. $\frac{1}{2}$ nar. vel.

metu otisnuto. Ti će pečati na oružju biti spomenuti opširnije kasnije u specijalnom dijelu. I zagrebački narodni muzej ima dva željezna predmeta, koji nose na sebi tvorničke pečate. Obadva su nađena u Kupi kod Siska, pa toj činjenici imaju da zahvale, što su tako dobro sačuvani. Jedan je već davno u muzeju, ali je tek nedavno pečat konstatovan, pošto je predmet dobro očišćen. To je jednostavan probojac običnoga oblika, kakvih naš muzej ima dosta lijep broj. Na jednoj strani po dužini je udaren pečat, koji je na žalost tako istrošen, da se ne da pročitati. Čini se, da bi imalo biti CRESCES (sl. 14). Drugi je predmet krasno izrađen strigilis, koji na dršku sa unutarnje strani nosi dva puta pečat LVSCI. Taj se je komad našao 1909. prigodom jaružanja Kupe te je muzeju darovan od g. tehničkoga savjetnika A. Bukvića (sl. 15.). Ovdje bi se mogla spomenuti još dva velika kovačka kladivca, koji su nađeni u Sotinu, te se gotovo sigurno može uzeti, da su rimski. Na jednom je marka ∇ , a na drugom $+$, ali to dakako ne moraju biti tvorničke marke¹.

¹ U kastelu Saalburg našao je Jacobi više željeznih predmeta, koji su na sebi imali marke u obliku četverokuta, kruga ili djetelinina četverolista. Ti se znakovi nalaze na potkovama, noževima i sjekirama. Ime tvorničara našlo se je samo jedan put na jednom probojcu, koji je sasvim sličan gore opisanom sisačkom. Jacobi misli, da smije čitati RO///SCVS, ali je od toga samo CVS sigurno. Na jednoj kariki iz Saalburga usječeno je dlijetom LEG XIII, ali to ne mora biti dokaz, da je predmet, kojemu je ta karika pripadala, izrađen u tvornici te legije. (To je u ostalom jedini spomenik sa Saalburga, koji ovu četvu spominje.) Sr. Jacobi, Saalburg str. 347. U blizini Saalburga (Steinkritz kod Homburga) nađeno je dlijeto sa pečatom, koji je nečitljiv. Sr. Westd. Zeitschr. IV 1885 tab. IV. 4

Od pečata nađenih na Rajni imali bi se navesti ovi:

1. Dlijeto nađeno na mjestu „Diemesser Ort“ kod Mainza. Pečat M·A·TAR·F. Altert. uns. heidn. Vorz. I sv. XII tab. 5 br. 12.

2. Širok nož sa cijevlju za nasad. Iz Rajne kod Mainza. Pečat TERTINVS. Altert. uns. heidn. Vorz. III sv. III tab. 5 br. 8.

3. Komad škara sa mjesta „Diemesser Ort“ kod Mainza. Pečat: VASSA/S·F. = *Vassatus f(ecit)*. Becker, Röm. Inschr. d. Mainz. Museums VII C 10.

4. Škare nađene u Wörstadt (Rheinessen). Marka urezana (tako zvanu Tremolierstich) SENOCENN \times . Becker, nav. dj. str. 115 br. 1. Sr. Bonner Jnhrbb. LIII—LIV str. 142 i d. br. 2. — Altert. uns. heidn. Vorz. III sv. III tab. 5 br. 5.

5. Sjekira sa mjesta „Diemesser Ort“ kod Mainza. Pečat MAINETIVS. Koerber, III. Nachtrag zum Beckerschen Katalog br. 171.

6. Sjekira izvadena iz Rajne. Na donjoj strani dva puta utisnut pečat CROMAVI. Koerber, nav. dj. br. 172. Sr. Velke, Westd. Zeitschr. III 1884 str. 592 tab. XIII.

7. Sjekira u muzeju u Mainzu sa pečatom VITALIS F. Koerber, 4. Nachtrag zum Beckerschen Katalog str. 50 br. 66. — Sr. Korr.-

Ovakav je uvod bio nuždan, jer je razvitak oružja rimskoga svakako bio u prvom redu ovisan o razvitku zanatâ, koji su kod fabrikacije oružja sudjelovali. To se je u starom Rimu veoma dobro znalo, pa se je zato u mnogim prilikama važnost ovih zanata priznavala i isticala. Tako je na pr. *senatus-consultum* od god. 64. ukinuo sve obrtničke cehove *praeter pauca atque certa, quae utilitas publica desiderasset, qualia sunt ut fabrorum*. Koliko su pak ovi *fabri* faktično koristili rimskoj državi, to će u ovim recima biti izneseno, a da neće trebati toga posebno naglasiti.

Za proučavanje opreme rimskoga vojnika ima raznih izvora. Glavni bi izvor, mislio bi čovjek, imali biti stari pisci. Faktično ima kod starih pisaca gdje koja važna vijest, iz koje se može veoma mnogo naučiti. No tih je vijesti malo, katkada su nerazumljive, a ima i slučajeva, gdje su netočne. O tim mjestima kod starih autora ne će trebati govoriti na ovom mjestu, jer će se ona morati i kasnije spominjati, kad se bude govorilo o predmetima, o kojima ta mjesta rade.

Osim toga su važni za ovo pitanje spomenici, koji prikazuju scene iz rimskoga vojničkoga života. Prije svega ovamo spadaju trijumfalni lukovi, od kojih ima ostataka u svim dijelovima rimskoga carstva. Žalibože do danas još manjka potpuna publikacija tih historičkih spomenika. U glavnom si čovjek mora pomoći sa Rossinijevim djelom, koji je godine 1836. izdao u bakrorezima reljefe italskih lukova. Od nekih su se reljefa doduše u zadnje vrijeme izdale slike po fotografijama, ali se još danas osjeća, da u gdje kojem pitanju rad zapinje, jer nema publikacije, koja bi odgovarala današnjem stanju znanosti. Talijanska vlada doduše takvu publikaciju pripravlja, ali je pitanje, kada će izaći.

Na tim trijumfalnim lukovima prikazane su većinom scene iz bitaka, koje je vodio onaj, kojemu je taj spomenik podignut. Dakako da su ovdje rimski vojnici prikazani dosta vjerno, tako da su to dragocjeni spomenici za opremu rimskoga vojnika. Osim toga ima na nekima tropeja i frizova, na kojima je prikazano oružje. Nu tropeji često prikazuju barbarsko oružje, a na frizovima su prikazani, kako se vidi, raznolični primjerci raznoga oružja, jer se je tu gledalo više na šarolikost i jer ovi frizovi imaju više ornamentalan karakter. Uopće ti frizovi nisu samonikla stvar, nego su nastali potpuno pod uplivom hellenističkih ratnih spomenika. Oružni friz na luku u Pulju isto tako je ornamentalan ukras, kao i slični friz na balustradi Athenina hrama u Pergamu. Zato ovi frizovi i mogu izvrsno poslužiti za proučavanje oblika starovjekoga oružja, ali specijalno za rimsko oružje oni nemaju osobite vrijednosti.

Tih je trijumfalnih lukova moralo nekada biti više, ali su dakako tečajem vremena mnogi stradali. Već u starom vijeku su neki stradavali, te se tako mnogi komadi nisu više našli na prvotnom mjestu. Tako je specijalno od Trajanovih trium-

Bl. d. Westd. Zeitschr. XX 1901 str. 68 (iz-
vještaj o nalazu neispravan).

8. Sjekira iz Rajne u muzeju u Mainzu. Na
dolnjoj strani unutar kružne crte LV·A·CAESI.
Körber, nav. dj. str. 50 br. 68. Sr. Korr.-Bl.
d. Westd. Zeitschr. na nav. mj.

9. Sjekira nađena u Wendelsheimu (okružje
Alzey). Na gornjoj strani uloženo iz bakra
izrezano slovo T. Koerber, nav. dj. str. 50

br. 66. Sr. Westd. Zeitschr. XII str. 393 sa
slikom na tabli 7 br. 8 i 8a.

Nije sigurno, ima li se računati među tvor-
ničke marke

10. Sjekira iz Rajne, na kojoj je dlijetom
urezan napis ΑΛΠΙΝΙ. Koerber, III. Nachtr.
z. Beckerschen Katalog str. 110 br. 175.

11. Sjekira iz kamenoloma u Luni sa na-
pisom AL. CIL XI 2 str. 1224 br. 6731, 1.

falnih spomenika gdje koji komad uzidan kasnije u Konstantinov slavoluk, a nekoje ploče sa reljefima rese danas rimske i pariške muzeje. Kako u rimskoj umjetnosti ima još dosta otvorenih pitanja, to i o pripadnosti ovih reljefa nije rečena još odlučna riječ. O nekim reljefima, koji su danas pohranjeni u villi Borghese, pisao je pred 35 godina A. Philippi, koji ih je pripisao jednom nestalom luku Klaudijevom¹. Tek u novije doba ozbiljno se je tome prigovorilo, te je u spisima britske škole u Rimu iznešen historijat o nalazu i putovanju tih i sličnih reljefa u drugim zbirkama, pa se je pisac H. Stuart Jones² mogao pozvati još na Winckelmann, koji na jednom mjestu o tim spomenicima veli ovo: *Von öffentlichen Werken der Kunst unter dem Trajanus sind übrig, ausser den schönen Stücken seines Bogens, woraus Constantin den seinigen zusammensetzen lies, Trümmer von grossen erhobenen Werken, die in der Villa Borghese liegen, und entweder von einem zweiten Triumphbogen dieses Kaisers, oder von einem anderen öffentlichen Gebäude seines Forums zu sein scheinen*³. Kod ostalih sličnih reljefa, koji se nalaze u drugim zbirkama (nekoliko ih je i u Louvre-u) lakše je konstatovati, da spadaju u Trajanovo vrijeme ili da nisu daleko od toga vremena.

Veoma važni su stupovi, koji su podignuti u Rimu u slavu ratnih djela careva Trajana i Marka Aurelija i koji, kasnije opravljeni i restaurirani, još i danas u Rimu stoje. Reljefi, koji se na oba stupa poput vijka nižu jedan do drugoga, prikazuju cijelu historiju ratnih ekspedicija ovih careva, pa su zato ne samo za povjest rimske umjetnosti, nego i za opću povjest od velike važnosti. Život u vojničkom taboru na ovim je spomenicima prikazan sa toliko vjernosti, da za ono, što se na njima nalazi, ne treba drugdje tražiti potvrde. Moraju se dakako izuzeti pogriješke skulptora, koji su u pojedinostima mogli griješiti, ali se takve pogriješke obično ne opetuju kod iste stvari. Proučavanje ovih spomenika bilo je veoma teško, dok se nisu mogli dobro snimiti reljefi sa tih stupova. Može se reći, da su ovi spomenici pristupni tek iza radnja, što ih je dao izvesti Napoleon III. Prije njega su već dva francuska vladara dala proučavati ove reljefe. Prvi je bio Franjo I., koji je g. 1541. poslao svoga slikara Primatice-a u Italiju sa misijom da sakuplja starine. U Rimu je Primatice snimio neke prizore na Trajanovom stupu, jer uslijed pomanjkanja troškova nije mogao da snimi cijeli stup. Kasnije je Ljudevit XIV. godine 1665. povjerio taj posao Karlu Ewardu, te je posao trajao do 1670. Otisci nisu došli na isto mjesto, dapače nisu svi došli ni u Francusku, pa ih je zato snašla razna sudbina. Dok su za taj posao bile načinjene skele, pripravljaio je svoju publikaciju Pietro Santi Bartoli, koji je ispravljao starije risarije Mucijanove (Muziano). Tako je Napoleon III. morao dati načiniti taj posao iznova. Reljefi su otisnuti u sadri, a onda su se dali gal-

¹ Ad. Philippi, Über die röm. Triumphalreliefe u. ihre Stellung in d. Kunstgeschichte. Abhandl. d. philol.-histor. Klasse d. kgl. sächs. Gesellsch. d. Wissensch. VI 1872 No. III str. 247 i d. Annali d. inst. XLVII 1875 str. 42 sa slikama u Monum. d. Inst. X tabla XXI br. 1—3. Tumačenje Philippijevo prihvatili su kasnije W. Helbig, Führer (1. izd.) II 1891 str. 132 br. 888—890. Wickhoff, Die Wiener Ge-

nesis. 1895. str. 43. Courbaud, Le basrelief Romain. 1899. str. 117.

² H. Stuart Jones. Notes on Roman historical Sculptures. Papers of the British School at Rome III 1908 str. 213 i d.

³ Winckelmann, Geschichte der Kunst des Altertums, 11. Buch, 3. Kap., § 31. Sämtliche Werke VI. Band, Donauöschingen 1825 str. 259 i d.

vanoplastički odliti u bakru. Posao je rukovodio W. Froehner, koji je g. 1865. izdao knjižicu pod naslovom *La colonne Trajane décrite par W. F.* U toj se on knjižici bavi sa Trajanovim vojnima, koje su u tim reljefima prikazane, ali je i opremi vojske posvetio koju stranicu. Ujedno je Froehner pripremljao i publikaciju tih snimaka, koja je izašla početkom sedamdesetih godina prošloga stoljeća. Izvrsna publikacija Trajanovoga stupa izišla je tek u novije doba, a priredio ju je C. Cichorius. Izdane su slike i opis njihov. Prvi svezak teksta, koji bi za ovu radnju bio najvažniji, nije do danas izašao.

Od stupa Mark Aurelovoga izašla je također u novije doba (1896.) krasna publikacija, kojoj su tekst napisali Petersen, Domaszewski i Calderini. Povjesni dio, što ga je napisao Domaszewski, sadržaje mnoge oštroumne opaske o opremi rimske vojske.

Razni historički spomenici stajali su u Galliji i u poranjskoj Germaniji. Većinom su to valjda bili slavoluci, ali je po svoj prilici bilo i drugih spomenika, na kojima je bilo prikazano vojničkih prizora. Mnogi od ovih spomenika, koji su se našli na francuskom teritoriju, a čuvaju se po raznim manjim zbirkama, mogu se proučavati po sadrenim otiscima, što se čuvaju u muzeju u St. Germain en Laye. Skupno djelo počeo je izdavati Espérandieu pod naslovom *Les bas-reliefs de la Gaule Romaine*. U tom će djelu biti objelodanjeni reljefi i sa onih rimskih spomenika, koji još i danas stoje na svom starom mjestu u južnoj Francuskoj.

Osim historičkih reljefa važni su i nadgrobni spomenici, na kojima je pokojnik u reljefu prikazan. Na ovim spomenicima obično je u napisu točno označena četa, kod koje je pokojnik služio, te čin, u kome se je nalazio, a isto je tako i u reljefu sve tako točno prikazano, kako se je to samo moglo. Kako rimska vojska leži u provinciji, to i nadgrobni spomenici vojnički imaju karakter provincijalne umjetnosti. Neznanje i neumijeće onoga, koji je spomenik izrađivao, često su krivi, da na spomeniku nije sve onako izraženo, kako bi se to moglo željeti. Ipak se je u stanovitom vremenu uvijek rabio isti način izradbe, tako da se donekle daje ustanoviti vrijeme, u koje dotični spomenik spada. Inače se ne može mnogo o tim spomenicima reći. Lichtenberg, koji se je bavio povješću portreta na nadgrobnim spomenicima, mogao je o kompoziciji i stilu reći samo nekoliko redaka¹, akoprem je, sudeći po citatima, mnogo materijala obradio. U novije se je doba R. Weynand više bavio ovim spomenicima², te je ustanovio tri perijode, u koje pojedine grupe ovih spomenika spadaju. Te su perijode julijska, flavijska te doba iza Flavijeveca do Hadrijana. Šteta je, da su baš najstariji od tih spomenika bez figuralnoga ukrasa, jer baš oni pokazuju najsolidniju izradbu. Kako najviše tih spomenika ima na Rajni, to su najviše i publicirani u časopisu prijatelja starina u Poranjskoj. Spomenici u muzeju u Mannheimu publicirani su od F. Hauga³. Treba naglasiti, kako u drugoj polovici II. i u III. stoljeću tih spomenika nestaje, dočim civilnih spomenika ima dosta.

¹ R. Frh. v. Lichtenberg, *Das Porträt an Grabdenkmälern* (Strassburg 1892) str. 69.

² R. Weynand, *Form und Dekoration der röm. Grabsteine der Rheinlande im ersten Jahrhundert*. *Bonner Jahrbücher* 108/9 (1902) str. 185 i d. tabla IV—VI.

³ F. Haug, *Die römischen Militärgrabsteine des Mannheimer Antiquariums*. *Mannheimer Geschichtsblätter* VIII 1907 str. 191 i d. tabla I. II.

To se može dovesti u savez sa činjenicom, na koju je upozorio Mommsen, da važnost i ugled rimskoga vojništva u to vrijeme prestaju¹.

Osim na Rajni ima lijep broj tih spomenika i na Dunavu. Oni doduše pokazuju nešto drugi karakter od rajnskih, ali to u stvari ne mijenja mnogo, jer za pitanje vojničke opreme ne pružaju mnogo novoga. Ove je spomenike sakupio H. Hofmann, koji je nastojao, da ih stilistično i po vremenu razvrsta². Napose sa najstarijim kamenim nadgrobnim spomenicima, koji su se našli na mađarskom teritoriju, bavio se je kasnije J. Hampel³, a sa nekim nadgrobnim, a i votivnim spomenicima mađarskoga narodnoga muzeja, koji imaju neku važnost za proučavanje rimskoga oružja, bavio se je već potpisani⁴.

Izim vijesti kod starih pisaca, velikih historičkih spomenika, te spomenika nadgrobnih i votivnih važan je još jedan materijal, a to su primjerci oružja, koji su se našli na raznim mjestima i koji su na raznim mjestima publicirani. Najviše se je toga materijala našlo i opet ondje, gdje je bilo u najviše vremena više vojske na okupu. Krasni primjerci nađeni su na Rajni, ali prvi nalaz u većoj množini načinjen je pri iskapanju na mjestu, gdje je negda stajala Alesia. Iskapanja su se vodila po nalogu Napoleona III., a oružje, koje se je pri tom iskapanju našlo, sada se većinom nalazi u muzeju u St. Germain en Laye, koji uz stare komade, koji sve više propadaju, ima i rekonstrukcije, koje su u ono vrijeme načinjene. Ovo je veoma dragocjen materijal, o kojem će se u specijalnom dijelu morati više govoriti. Na Rajni, a i u samoj Rajni, našlo se je mnogo i lijepo sačuvanih komada, koji su redom publicirani u časopisu muzeja u Mainz. Primjerci, koji su nađeni pri iskapanju u rimskim kaštelima gornjogermansko-retskoga limesa, publicirani su u svescima, što ih komisija za istraživanje toga limesa izdaje. Lijep nalaz učinjen je pri iskapanju veoma staroga kastela u Halternu. Kako o tom neće poslije biti mnogo govora, to se već ovdje može reći nekoliko riječi. Tu se je u jednoj zgradi g. 1902. iskopalo više tisuća strjelica posebne konstrukcije, koja do tada nije bila poznata. Stručnjačka su istraživanja naskoro iznijela, zašto se je takva konstrukcija upotrebila, te je konstatovano, da su to strjelice, koje su se odbacivale sa strojevima. Kako su te strjelice dosta malene, to su i strojevi, koji su bili rabljeni za njihovo bacanje, sigurno bili dosta maleni⁵. Veoma važnih nalaza bilo je u danskim tresetištima. Ovi su nalazi u toliko vrijedniji od drugih, što su predmeti krasno sačuvani i što su na nekim primjercima sačuvani napisi, pomoću kojih se može doći do važnijih zaključaka⁶.

Na teritoriju austrougarske monarkije nađeno je također više komada krasnoga oružja. Važna su dva skupna nalaza, koji su u pitanje o fabrikaciji rimskoga oružja unijeli mnogo svjetla. Jedan je takav nalaz učinjen u Sv. Mihalju u Kranjskoj.

¹ Th. Mommsen, *Hermes* XIX str. 19 i d.

² H. Hofmann, *Römische Militärgrabsteine der Donauländer*. Wien 1905.

³ J. Hampel, *A Nemzeti Múzeum legrégebbi pannoniai sírtáblái. Értekezések a M. tud. Akad. történ. tudom. köréből* XXI br. 1 (1906).

⁴ V. Hoffiller, *Római fegyverek a M. N. Múzeum köemlékein*. *Archaeologiai értesítő* u. f. XXIX 1909 str. 314 i d.

⁵ H. Dragendorff, *Mitteilungen d. Altert.-Komm. f. Westfalen III* 1903 str. 63 i d.

⁶ Conr. Engelhard *Denmark in the early Iron Age*. London 1866. sakupio je nalaze u jednu publikaciju. Za ovu su radnju važni nalazi iz tresetišta kod Thorsbjerga i Nydama.

Na tom je mjestu nađeno mačeva, koplja i strjelica u dosta velikoj množini na jednom te istom mjestu, koje su nazvali „Waffenloch“. Nalaz je dijelom došao u ljubljanski zemaljski muzej, a dijelom u zbirke kneza Ernesta Windischgrätza. Akoprem se je u blizini našlo u grobovima starina iz raznih prehistorijskih željeznih doba, to ipak ne može biti dvojbe, da je ovo oružje rimsko¹. Drugi važan nalaz učinjen je pri istraživanju rimskoga limesa u Austriji. Tu se je pri iskapanju u karnuntskom taboru našlo skladište oružja, u kojem je još bilo oružja, kad je zgrada uništena. I ovaj je nalaz mogao da unese gdjekoji tračak svjetla u pitanje o opremi rimske vojske². Osim ovih skupnih nalaza našlo se je i više pojedinih komada, o kojima će se naravno govoriti, gdje za to bude zgođe.

Kako svi ovi nalazi datiraju iz novijega vremena, to su i rezultati, koji su po njima postignuti, svi istom u novije doba iznešeni. Prije toga bili su jedini izvor mjesta kod starih pisaca, koja su nastojali rastumačiti razni komentatori. Vojničke su starine rimske već veoma rano zanimale učenjake, koji su sa veoma mnogo pronicavosti upotrebili uporabivi materijal, kako se je već upotrebili dao. Jedan od trojice velikih filologa sedamnaestoga vijeka, Justus Lipsius, bavio se je veoma opširno rimskim vojništvom, te je napisao pet knjiga *De militia Romana*. Lipsius je od spomenika mogao jako malo upotrebiti, te se je isključivo bavio tumačenjem antiknih citata, osobito Polybijeve vijesti. Zato on cijeli taj spis i sam zove *Commentarius ad Polybium*³.

Kommentarom raznim vijestima u starih pisaca mogu se smatrati i kasnije radnje, koje su o rimskom oružju štogod donijele, a knjige o rimskim starinama, koje su zasnovane po starijim njemačkim učenjacima, isprva također nemaju drugih izvora. Koliko novi nalazi mogu u kratko vrijeme potući sve rezultate, koji su se sa mnogo truda dobivali, o tom pružaju veoma krasan primjer komentari k Cezaru. Cezar nije bio samo dobar vojskovođa i diplomata, on je prije svega bio i izvrstan arhitekt. Njegovi spisi o ekspedicijama puni su opisa bojnih priprava, ratnih i opsadnih strojeva te taktičnih stvari, pri čem je dakako i oružje spomenuto. Kad čovjek čita starije komentare k Cezarovim spisima, onda se mora čuditi, kad opazi, kako je znanje o svim tim stvarima danas sasvim drugačije nego je bilo još pred desetak godina.

Može se reći, da je nova era za proučavanje opreme rimskoga vojnika nastala faktično početkom šezdesetih godina prošloga vijeka, kada se je upoznao materijal, koji se je dobio iskapanjem u Alesiji. Publikacija tih predmeta urodila je dosta žestokom polemikom između učenjaka s ove i one strane Rajne, te se je tako na taj način, može se reći, korak po korak osvajao teren, na kojem se je činilo da već nije moguće dalje prodirati. U isto vrijeme nekako izbija u Njemačkoj želja, da se srednjoškolskoj mladeži dade da uči i realija uz latinski i grčki jezik. Bilo je dođuše i do toga vremena komentiranih izdanja i Ksenofontovih i Caesarovih djela,

¹ Sr. Müllner, Argo I 1892 str. 25 i d. tab. VI i VIII 11—13. Prinz E. zu Windischgrätz i M. Hörnes, Mittheilungen d. Anthropol. Gesellsch. in Wien XXII 1892 str. [9] i d. sa slikom 1—25.

² M. v. Grolller, Der röm. Limes in Oesterreich. II 1901 str. 84 i d. tab. XV—XXIII.

³ Za ovu se radnju moglo upotrebiti izdanje njegovih skupnih djela, gdje je njegova radnja o rimskom vojništvu publicirana u III. svesci (*Vesaliae MDCLXXV*) str. 3—405. K tome ima i dodatak *Analecta ad militiam Romanam* str. 407—456.

bilo je i karata historijskih sa oznakom bojišta, ali to nisu bila dostatna pomagala za učenje starina, napose ratnih. Te su se želje iznosile u skupštinama njemačkih filologa i školnika, te su se izabirali ljudi, koji su imali da pripreme materijal, koji bi se mogao mladeži pokazivati. Osim školnika tim su raspravama prisustvovali i praktičari (predstojnici muzeja, gimnastičari i vojnici) te od ovoga vremena počam svako kasnije izdanje priručnih knjiga o rimskim starinama bilježi novih važnih rezultata¹. Najrevniji je istraživalac bio stariji Lindenschmit, koji je marljivo kupio za muzej u Mainzu originale i kopije raznoga rimskoga oružja, koje je objelodanjavao u muzejskom svom časopisu. Osim toga je on sakupljao i proučavao nadgrobne napise, te je napokon mogao da sastavi table za veće djelo o nošnji i oružju rimske vojske. On više nije dospio da napiše tekst tim tablama, te ih je zato popratio kratkim tekstom sin njegov, koji ih je izdao². Muzej u Mainzu i nadalje je sakupljao sve, što se tiče rimskoga oružja, te je časopis njegov osobito u novije doba bogata riznica za ovaj materijal. Na osnovu ovih istraživanja muzejske uprave u Mainzu u glavnom su nastale sve zidne karte o tom predmetu, koje se danas rabe po raznim školama.

Prve vijesti o *rimskom* oružju nalaze se u vijestima o Servijevom uređenju rimskoga pučanstva. Ta razdioba pučanstva, koju kasniji pisci pripisuju Serviju Tulliju, *κατ' ἐξοχὴν* je vojnička. Pet razreda, što ih taj ustav poznaje, razdijeljeno je po bogatstvu. Bogatiji imaju da nose i veće terete. Oba historičara, koji su ostavili opis toga ustava, u glavnom se slažu u svojem pripovijedanju, ali se u nekim pojedinostima razilaze. I Livije i Dionysije Halikarnaški opisuju opremu, koju su pripadnici pojedinih razreda imali nositi, kada bi se Rimljani s kim zaratili. Za prvi razred bilo je po Liviju propisano kao oružje: *galea* (šljem), *clipeus* (okrugli štit), *ocreae* (nazuvci), *lorica* (oklop), sve iz mjedi, za obranu, te *tela* (strjelice), *hasta* (koplje) i *gladius* (mač) za navalu. Drugi razred ima mjesto okrugloga štita dugački (*scutum*), a sve drugo ima kao i prvi razred, samo što ne nosi nikakvoga oklopa. Treći razred ima sve onako kao i drugi, ali otpadaju nazuvci. Četvrti razred dobiva samo *hastam et verutum*, a drugo ne mora ništa imati. Peti razred napokon ne nosi sobom ništa osim pračke i kamenja³.

Dionysije Halikarnaški veli gotovo isto, ali je u koječem potpuniji. Po njegovom pripovijedanju ima prvi razred *ἀσπίδας Ἀργολικὰς καὶ δόρατα καὶ κρήνη χάλκα καὶ θώρακας καὶ κνημῖδας καὶ ξίφη*, drugi dobiva *θυρεοὺς ἀντὶ τῶν ἀσπίδων*, a nema oklopa, treći gubi nazuvke, četvrti ima *θυρεοὺς καὶ ξίφη καὶ δόρατα*, peti opet pako samo koplja i pračke: *σαυνία καὶ σφενδόνας*, te se bori izvan bojnoga reda, što će reći izvan falange⁴.

¹ Stvar su pokrenuli Lehner i Köchly na skupštini u Würzburgu (Verhandlungen d. 26. Vers. (Würzburg 1868) str. 186 i d.). U narednoj je skupštini u Kielu izvijestio o predmetu Alb. Müller (Verhandl. d. 27. Versamml. (Kiel 1869) str. 172 i d.), koji je odmah iza toga dao načiniti 14 tabla za porabu u školama. Prvih 7 tabla prikazuju partaju sa crvenim uresom šljema (legionarac, centurio, aquilifer, bucinator, eques, vexillarius, imperator), a ostalih sedam partaju sa crvenim uresom (pretori-

janac, centurio, signifer, tubicem, eques, vexillarius, imperator). K tim je tablama napisao sam tekst, o kojem je izvijestio kasnije zajedno sa više drugih rasprava i knjiga, koje se bave istim predmetom (Philologus XXXIII 1874 str. 650 i d.).

² L. Lindenschmit, Tracht und Bewaffnung des röm. Heeres. Braunschweig 1882.

³ Liv. I. 43.

⁴ Dion. Hal. IV 16.

Glavna je razlika između ove dvije verzije u tom, što Dionysije veli, da četvrti razred ima duge štitove, mačeve i koplja, dok Livije ne spominje ni štita ni mača, nego samo *hastam et verutum*, što će biti u glavnom isto oružje, tek će hasta biti duža, a verutum kraći. Dalnja je razlika u tom, što Livije navodi, da su i galea i clipeus i ocreae i lorica bili *omnia ex aere*, dočim Dion. samo za šljem veli, da je bio iz mjedi, dok za ostalo oružje ne navodi materijala. Okrugli štit nazivlje Dionysije argivskim.

Ovakva je podjelba oružja kod rimskoga pučanstva dakako imala najprije tu svrhu, da se bogatijima naprte veći tereti. Nu izim toga je nužno bilo i to, da se cijela vojska što jednoličnije oboruža. Oprema, kakva je spomenuta kod prvoga razreda, mogla je biti dosta skupa, pa je sa svakim komadom, koji je otpao, trošak bio znatno manji. Ako možda i nije svaki komad, što ga Livije spominje kao iz bronsa načinjen, bio i zbilja iz bronsa, a ono je ipak bila većina toga bronsom obloženo i urešeno. U bojnom redu dakako idu najbolje obranjeni prvi, drugi dolaze tek iza njih. Oprema prvoga razreda bila je najviše, što se je od pješaka moglo tražiti, da se je tražilo više, bio bi vojnik preopterećen.

Isto tako je ono, što se je tražilo za najniže razrede, bio minimum onoga, što se je moglo tražiti od čovjeka, koji ide da brani svoj prag protiv oboružana neprijatelja. Da pripadnik petoga razreda ostaje izvan bojnoga reda, to je sasvim razumljivo, jer bi on po načinu borbe tadanjega vremena svojim oružjem samo sprječavao jednovito kretanje vojske. Bit će, da država ipak nije nikoga priječila u tom, da si nabavi i bolje oružje od svoga razreda, ako je on to želio, a možda se je to i očekivalo. Što je kod cijeloga opisa najnapadnije, to je sličnost potpune opreme rimskoga vojnika panoplji grčkoga hoplita. Što se tiče izradbe pojedinih komada, to će se svaki lako moći sprijateljiti sa mišlju, da su oni bili izrađeni poput onih, što ih nalaze u etruščanskim grobovima, koji spadaju po prilici u isto vrijeme, u koje spada i t. zv. Servijev ustav.

Ova uredba mogla je vrijediti za stanovito vrijeme i za stanovite prilike. Promjenom prilika morali su vojnici rimski mijenjati i svoje oružje i način borbe. Prodiranje pojedinih naroda prema Rimu, a kasnije nastojanje Rimljana oko proširenja grada, dovelo ih je u sukob sa raznim narodima, koji su ih prisilili, da se late drugoga načina borbe. Jedan kasniji iscrpljivi opis rimskoga vojnika nalazi se tek kod Polybija. On opisuje vojnika svojega vremena, kojega je on morao dobro poznavati, pa zato se ne smije u njegovu vjerodostojnost sumnjati. Po njegovom opisu upoznaje se vojnik iz sredine drugoga stoljeća pr. Is. Po njemu su *velites* imali mač (*μάχαιρα*), koplja (*γρόσφοι*) i okrugao štit sa promjerom od tri stope. Na glavi imaju jednostavan šljem¹. *Hastati* nose potpuno oružje (*πανοπλίαν*): dugi štit (*θυρεός*), hispanski mač (*μάχαιρα Ἰβερική*), dva piluma (*ὄσός*) i šljem. Osim toga su neki imali na prsima komadić željeznoga lima za čuvanje srca, koji on zove *καρδιοφύλαξ*. Nekoji bogatiji pako imaju mjesto te željezne ploče oklop od žice. *Principes* i *triarii* nose isto takvo oružje kao i ovi, samo što triarii imaju koplja (*δόρατα*) mjesto piluma².

Nešto kasnije opisuje Polybije i konjaništvo, te veli, da je u to vrijeme bilo uređeno poput hellenskoga. Tu je sada važno, što pripovijeda, kako je rimsko ko-

¹ Polyb. VI 22.

² Isti VI 23.

njaništvo prije izgledalo. Prije konjanici nisu imali oklopa, pa su zato bili više izvrženi neprijateljskom oružju. Koplja su im bila laka i slaba, a na donjem kraju nisu bila okovana; uslijed toga su se kod prvoga napadaja odmah iskvarila i nisu se više dala upotrebiti. Štitovi su bili slabi i prevučeni volovskom kožom, pa su mnogi već uslijed kiše stradavali. U Polybijevo vrijeme bilo je to sasvim drugačije. Koplja su bila jača i dolje željezom okovana, a i štitovi su bili jači. Tu sada Polybije dodaje značajnu izreku: ἀγαθοὶ γάρ, εἰ καὶ τινες ἕτεροι, μεταλαβεῖν ἔθνη καὶ ζῆλωσαι τὸ βέλτιον καὶ Ῥωμαῖοι.¹

Tek dvije stotine i pedeset godina kasnije ima opet potpuniji opis rimskoga vojnika. Ostavio ga je Flavius Iosephus, koji je opisao ustanak Židova pod Vespasijanom i Titom. I njegov je opis apsolutno vjerodostojan. U njegovo doba rimski pješak nosi na sebi oklop, šljem, na lijevoj strani dugi, a na desnoj kraći mač. Izabrani vojskovođe oko zapovjednika imaju λογχὴν καὶ ἀσπίδα, a ostali ξυστόν τε καὶ θυρεὸν ἐπιμήκη. Osim toga imaju pilu i košaru, lopatu i sjekiru, te na remenu grbav nož i lanac i zairu za tri dana. Konjanici imaju dug mač na desnoj strani, dugo koplje (κόντος ἐπιμήκης) u ruci, te štit (θυρεός) obješen poprijeko o bedro konja. U tobolcu imaju tri ili više džilita (ἄκοντες), koji nisu manji od koplja, što ga drže u ruci. Šljemovi i oklopi su isto takvi kao i kod pješaka².

Ovi su opisi kod Polybija i Flavija veoma važni, ali se oni odnose svaki na jedno stanovito vrijeme, dapače i na jedan stanoviti slučaj i za stanovite trupe, pa se oni mogu smatrati samo kao etape u povjesti rimskoga oružja. I jedan i drugi zadržavaju se kod pojedinoga komada oružja te će ovi njihovi opisi u specijalnom dijelu biti od veoma velike koristi.

Izreka, kojom Polybije završuje svoj opis, osobito je važna za to, što tu pisac spominje jednu važniju i s drugih strana poznatu činjenicu, da su Rimljani bili majstori u oponašanju tuđih uredbi, ako su te uredbe bile dobre i mogle Rimljanima koristiti. U novije je vrijeme nađen jedan spomenik, koji dosta opširno govori o tom, kako su Rimljani sebi polako prisvojili oružje i način ratovanja od raznih naroda. U jednom vatikanskom rukopisu (435) našao je H. v. Arnim jedan list, na kojem su pod naslovom Πλουτάρχ[ου ἡ] Κεκιλίου ἀποφθέρματα Ῥωμαϊκά napisane dvije hrije, koje je pisar u XIV. stoljeću od nekale u ovaj rukopis prepisao. Druga hrija pripovijeda, kako neki Kaeso odgovara kartaškome poslaniku, koji prijeti, da će Rimljani stradati, ako budu izašli protiv Kartažana na more, jer da su nevješti brodarstvu i da nemaju brodova. Tome čovjeku odgovara Kaeso, da Rimljani u takvim slučajevima običavaju poprimiti način borbe neprijateljeve, te da u tom postaju naskoro vještiji od neprijatelja samoga. Tako da su na njih navaljivali Etruščani u falangama braneći se mjedenim štitovima. Rimljani su poprimili isto oružje i isti način borbe, te su tako Etruščane nadvladali. Rimljani za sukoba sa Samničanima nisu imali ni samnitskoga štita (θυρεός) ni piluma, nego su imali manji okrugli štit (ἀσπίς) i koplja (δόρατα), a nisu znali ni jašiti, nego im je sva vojena sila bila u pješadiji. Primivši oružje samnitsko i naučivši jašiti naskoro su Samničane svladali. Isto tako nisu Rimljani znali ni za bojne strojeve, nego su tek od Grka naučili služiti se njima. Naskoro su postali u tom prvi majstori. Zato Kaeso preporuča Kartažanima, da ne

¹ Isti VI 25. 3—11.

² Flav. Ios. bell. iud. III 5. 5.

prisile Rimljane, da moraju izaći na more, jer će ovi u tom slučaju skoro imati više brodovlja od Kartažana i naskoro biti vještiji brodarenju od njih.

Arnim je proučio jezik ove hrije te drži, da ovaj spis spada u prvo stoljeće poslije Isusa i da ima isti i to latinski izvor (možda Fabius Pictor) kao i ekscerpt iz Diodorove XXIII. knjige o tom predmetu¹).

Izvadak iz Diodora nije sasvim identičan sa hrijom. Izvadak ne spominje, Kaesona. I u izvatku Rimljanin odgovara Kartažanima, kad ovi kažu, da se Rimljani neće usuditi ni ruke oprati u moru, da su Rimljani vični da postanu u svemu vrsniji od svojih učitelja. Tu se sada spominje nešto, čega u hriji nema. Rimljani naime da su prije toga imali četverouglate štitove, a od Etruščana da su dobili mjedene (okrugle). Kasnije, kada su se sukobili sa drugim narodima, da su poprimili štitove, kakve sada imadu. Tu se sada pilum u opće ne spominje, a mjesto Samničana, o kojima govori hrija, govori se tu samo o drugim narodima (ἄλλα ἔθνη). O ratnim strojevima pri opsadama govori se na sličan način kao i u hriji.

Suglasno se ovdje javlja o jednom principu Rimljana, da svakoga neprijatelja sa vlastitim njegovim oružjem utuku. Ali ima i primjera, kada Rimljani nisu tako radili. Kada su Galli Rimljanima na rijeci Alliji na veoma osjetljiv način pokazali svoju snagu, mogli su ovi razmišljati, nije li porazu kriva činjenica, što oružje rimsko zaostaje za galskim. Prilike u Rimu bile su u ono vrijeme takve, da se valjda nitko nije s tim pitanjem ozbiljno bavio, tim manje, što pogibelj za Rim nije bila neposredna. Tek četvrt stoljeća kasnije, kad se je galska vojska opet približavala Rimu, bili su Rimljani opet prinuđeni, da ponude diktaturu sijedome Camillu, koji je imao da spase Rim. Ovaj je faktično odmah računao sa nejednakošću oružja i nastojao da tome doskoči, ali nije odlučio da poprimi nijedno oružje galsko. On je pridržao sve, što je rimski vojnik do tada bio nosio, samo što je bronsani šljem izmijenio sa željeznim. Štit je ostao isti kao i prije, samo je dobio obrub iz željeznoga lima. Najstrašnije galsko oružje bilo je za Rimljane njihov dugi željezni mač, s kojim su odozgor dijelili žestoke udarce. Polybije doduše na jednom mjestu pripovijeda, da je željezo kod tih mačeva bilo tako mekano, da se je mač kod udarca savijao, tako da ga je vojnik iza svakoga udarca morao nogom izravnati, da bude opet uporabiv². U svim krajevima, gdje god su Galli stanovali i kamo god su njihovi produkti dolazili, nalaze se u grobovima mačevi, koji sjećaju na ovo pripovijedanje. Mačevi su u tim grobovima faktično zajedno sa koricama gotovo u klupko svinuti, a da često pri tom nisu ni pukli. Uza sve to ne vjeruje se općenito u tu vijest, nego ih ima, koji misle, da je ta vijest i nastala uslijed takvih nalaza u galskim grobovima. Željezo, iz kojega su ti mačevi načinjeni, faktično je izvrsne kakvoće, napose je redovito slabo zardano, a svinuti se je napokon moglo i tako, da se je najprije usijalo u vatri. Bilo kako mu drago, Camillus je nastojao da predusretne učinku toga oružja, pa su jači željezni šljem i željezom obrubljeni štit mogli zadržati gdjekoji udarac, koji je padao odozgor. Osim toga su se rimski vojnici morali izvježbati, da se protiv tih mačeva brane sa svojim dugim kopljima, a to će reći, da su morali nastojati, da ni ne puste neprijatelja tako blizu, da bi mogao išta sa svojim mačem učiniti³.

¹ H. v. Arnim, Ineditum Vaticanum. Hermes XXVII 1892 str. 118 i d. — Ekscerpt iz Diodora XXIII 3 izd. E. Becker,

² Polyb. II 33.

³ Plut. Camill. 40,

Servijeve uredbe, koje spadaju u vrijeme, kada su se Rimljani borili u fangama, mogle su imati donekle nejednako naoružane ljude u jednoj te istoj vojnoj četi, a da se pri tom nije moralo paziti onako strogo na to, da svako oružje ima svoju posebnu zadaću. Jedino je peti razred sa svojim pračkama morao imati svoju posebnu zadaću, a to je i rečeno tim, što se spominje, da se on bori izvan bojnoga reda. Kasnije, kada je ratna vještina bila u rimskoj državi dotjeranija, moralo se je na jednoličnost pojedinih četa iz raznih razloga više paziti. Tu nastaje pitanje, kako je i na čiji trošak rimska država u razno vrijeme opskrbljivala svoju vojsku oružjem, da tu jednoličnost poluči.

Nema dvojbe, da je po Servijevom ustavu svaki morao sebi sam nabavljati oružje. U koliko je to pri tom moglo biti, bilo je dakako oružje jednolično, nu kako se onda još ne da pomisliti tvorničko izrađivanje oružja, to je svakako moralo biti razlika kod pojedinih komada. Kada bi vojska pošla u rat, morala je sobom povesti majstora, kojima je bila dužnost, da iskvareno oružje poprave. Osim toga je moralo biti oružja u skladištu za slučaj, ako bi ga kojemu vojniku nestalo. Servijev se je ustav doduše i za to pobrinuo, jer je vojska dobila dvije centurije fabrum. Ove su doduše bile uvrštene u prvi razred, ali su svakako imale da izrađuju oružje za cijelu vojsku. Te su dvije centurije imale svoga zapovjednika, te su se valjda morale brinuti za to, da u skladištu bude uvijek dosta oružja, tako da ne bi nikada nastala nepravilnost u ratu. Za ovo je skladište valjda nosila troškove država, premda se to nigdje ne kaže, i ako bi se očekivalo, kako je to rečeno i kod konjice, da joj trošak za nabavu konja tereti državnu blagajnu¹.

Iz početka carskoga doba sačuvala se jedna veoma važna vijest, po kojoj se može zaključivati, kako je bilo prije onoga vremena, u koje se čin događa. Među ostalim razlozima, što ih iznose vojnici na Rajni i Dunavu, da dokažu opravdanost svoga ustanka, nalazi se i taj, da im se od njihove i onako kukavne plaće odbija još i trošak za odijelo i oružje². Tu se vidi, da se država već ne samo brine za oružje vojnikovo, nego da ga hrani i odijeva, i osim toga da mu daje stalnu plaću.

Već u ranije doba rimske republike, kada je vojska morala da bude duže vremena na bojnom polju, znala je nastati potreba, da se država pobrine za uzdržavanje te vojske, da dakle dade vojnicima i hranu i potrebno oružje a uz to i nešto novaca. Za velikoga organizatora rimske vojske C. Marija, kada su se najniži i najsiromašniji slojevi turali u vojsku, postao je napokon rimski vojnik pravi *mercenarius*. Država dakle u vrijeme, o kojem govori Tacit, daje vojniku stalnu plaću, ali on mora da si od toga dade odbijati trošak za oružje i opskrbu. Zašto država ne prepušta vojnicima samima, da si sami pribave ono, što im treba, eventualno i za jeftinije novce, nego je to država morala dobiti, to se lako može dokučiti. Država je i onako kraj svakoga logora morala imati skladište oružja, pa je iz tih skladišta mogla opskrbljivati čete, dakako ne uvijek novim oružjem.

Ta se državna skladišta oružja spominju više puta. Kada je Othonu uspjelo, da predobije pretorijance za sebe a protiv Galbe, dao im je otvoriti oružanu, da se opskrbe oružjem. Tu veli Tacit³: *aperiri deinde armamentarium iussit . rapta statim*

¹ Liv. I. 43. 9. Dion. Hal. 4.

³ Histor. I. 38.

² Tac. ann. I. 17.

arma, sine more et ordine militiae, ut praetorianus aut legionarius insignibus suis distingueretur: miscentur auxiliariibus galeis scutisque Nekoliko stranica kasnije spominje se opet isti armamentarium¹.

Po ovim vijestima može se naslućivati, da je ovo skladište ležalo u ili kraj pretorijanskoga tabora, a bilo je u njem oružja i za pretorijance i za legijonarce i pomoćne čete, a možda još i za koje druge. Na ovaj se armamentarium po svojoj prilici odnosi rimski napis CIL VI 2725, u kojem se spominje neki *evoc(atus) Aug(usti) arcitect(us) armament(arii)*, a isto tako i br. 999 u istoj svesci, u kom se spominju *scribae armamentarii*. Nema nikakvih dokaza, da je u gradu bilo više vojničkih armamentarija. Cicero doduše na jednom mjestu govori o više armamentarija, ali u takvoj svezi, da je nemoguće ovo mjesto uzeti kao dokaz, da on misli na vojničke oružane u gradu Rimu². Zna se, da je u Rimu bio još jedan armamentarij, koji je stajao kraj koloseja, ali je taj služio za naoružanje gladijatora. Od ovoga armamentarija spominje se *praepositus*³.

Moglo bi se uzeti, da je ovo skladište oružja u gradu Rimu bilo glavni rezervoar za opremu rimske vojske u svim krajevima rimske države, ali se ne smije misliti, da je ono bilo jedini. Pojedine su čete, kad bi negdje ležale utaborene, morale u svojoj neposrednoj blizini imati dovoljnu zalihu oružja. Takva se vojnička skladišta u napisima faktično i spominju. U Britaniji našao se u samom taboru u Lanchesteru napis, u kojem se spominje popravak armamentarija⁴, a u taboru Lambaesis u Africi našao se je žrtvenik, koji je podigao neki L. Caecilius Urbanus, koji je po svom činu bio *opt(io) val(etudinarii)*, ali je u ono vrijeme, kada je napis postavljen, bio ujedno *cur(ator) operi arm(amentarii)*⁵.

Samo se po sebi razumije, da su rimsku vojsku već u najstarije vrijeme pratili izvježbani obrtnici, koji su imali da paze na to, da oružje i sprave budu uvijek u potpunom redu. U ustavu, koji je nazvan kasnije Servijevim, samo je formulirana jedna institucija, koja je, makar u primitivnijem obliku, morala već prije postojati. Kada je u Rimu zasnovano skladište oružja, moralo je uz to skladište biti i velikih radionica, u kojima se je oružje izrađivalo. Da je u tim radionicama već u najstarije vrijeme bio rad sasvim ili bar donekle vojnički organizovan, veoma je vjerojatno. I rimske legije, koje su bile daleko od središta, morale su uza se imati takve izvježbane radnike sa vojničkom organizacijom, koji bi popravljali ono, što bi se iskvarilo i eventualno izrađivali i novoga oružja. Takvi su obrtnici bili osobito onda nužni, kada su posebne prilike tražile posebne dispozicije. Razumije se samo po sebi, da je u nuždi svaki pojedini vojnik morao pomagati, koliko je mogao, ali je ipak potrebni napatuk morao doći sa strane strukovnjaka.

U rimskoj literaturi ne manjka vijesti, kako su rimski vojskovođe u stano vitim slučajevima davali izrađivati stalnu količinu strojeva i oružja, da mogu sa nadom na uspjeh izvesti koju navalu. Kad Scipio pripravlja navalu na Karthago, nastoji najprije da se opskrbi sa svim važnim spravama. Tu kaže Livije⁶: *Tormenta ma-*

¹ Histor. I. 80.

² Pro Rabir. 7.

³ CIL VI. 10146. Sr. Gilbert, Gesch. u. Topogr. Roms str. 333.

⁴ CIL VII 446. *Imp. Caes. M. Antonius Gordianus*

p. f. Aug. principia et armamentaria conlapsa restituit i t. d.

⁵ CIL VIII 2563.

⁶ XXIX 35.

chinasque et advexerat secum et ex Sicilia missa cum commeatu erant, et nova in armamentario multis talium operum artificibus de industria inclusis, fiebant.

Vegecije, koji u ovom slučaju govori o prijašnjim vremenima, ostavio je o tim obrtnicima veoma važnu vijest, koja glasi ovako¹: *habebat praeterea legio fabros tignarios, structores carpentarios ferrarios pictores reliquosque artifices ad hibernorum aedificia fabricanda, ad machinas turres ligneas ceteraque, quibus vel expugnantur adversariorum civitates vel defenduntur propriae, praeparatos, qui arma vehicula ceteraque genera tormentorum vel nova facerent vel quassata repararent. Habebant enim legiones fabricas scutarias, loriciarias, arcuarias in quibus sagittae, missilia, cassides omniaque genera armorum formabantur. Horum iudex proprius erat praefectus fabrum.* Tu dakle Vegecije veli, da je uz castra rimskih legija bilo radionica, koje su se zvale *fabricae*, i da su u tim radionicama radili razni izvježbani obrtnici, kojima je zapovijedao poseban činovnik, *praefectus fabrum*.

O takvim radionicama uz tabore govori i Hygin. Opisujući castra veli, da su se veterinarium zajedno sa fabrikom nalazili podalje od valetudinarija (bolnice), da lupa u radionici ne bi smetala bolesnicima². Hygin doduše opisuje tabor, kako ga gradi legija, kada se negdje uz put utabori, ali se uza sve to ne može navesti opravdan razlog zato, da takvih radionica nije bilo i u stalnim taborima, jer je njihova potreba evidentna.

Radnike, koji su u ovakvim radionicama bili zaposleni, spominju napisi više puta. Jedan napis, koji se je našao u Britaniji na teritoriju starih *Aquae Sulis* spominje nekoga Julija Vitalisa, koji je bio *fabricie(n)sis leg(ionis) XX V(aleriae) V(icitricis), stipendiorum IX annor(um) XXIX, natione Belga, ex col(l)egio fabric(a)e elatus*³. U jednom loše čitanom napisu iz Egipta spominje se neki *M. Aur. Apollonius, veteranus legionis XV Apoll(inaris) ex fabric(a)ensibus*⁴. Jedan napis iz Valencije u Hispaniji nije danas više sasvim sačuvan, ali ima više starijih prijepisa, po kojima bi se imalo čitati *Ampliatius qui fabricae ala[fe] et signorum praefuit*⁵. Važan je ovdje napis, koji se je našao g. 1904 u Zahlbachu (sada u muzeju u Mainzu). To je nadgrobni spomenik, u kojem se spominje *C. Pompei(us) C. f. Ofe(ntina) Med(iolani) mil(es) leg(ionis) XVI*⁶. Pokojnik je, kako se vidi, označen kao vojnik u legiji; naznačene su mu, kako je to već običaj kod vojničkih nadgrobničkih spomenika, i službovne godine u vojsci, pa po napisu samom ne bi nitko mogao zaključivati, da je bio isto drugo od običnoga vojnika. Nu ispod napisa prikazan je u reljefu nakovanj, na kojem leže kladivac i kliješte, a po tim atributima sigurno je pokojnik karakterizovan kao *faber*.

Od ovih je spomenika najstariji ovaj zadnji. Šesnaesta je legija bila u Mainzu utaborena g. 14—43 posl. Is., a tome vremenu odgovara i oblik spomenika. Pokojniku manjka uz to i cognomen. Britanski napis ne može se tako lako datirati, jer dvadeseta legija ondje leži od vremena Klaudijevoga pa sve do konca rimskoga carstva. Izdavači drže doduše, da kamen spada po slovima u II. stoljeće, ali po svom

¹ Veget. 2. 11.

² Hyginus ed. Domaszewski 4. Sr. komentar izdavačev na str. 46 i članak njegov u Westd. Zeitschr. XIV 1895 str. 87 op. 351.

³ CIL VII 49.

⁴ CIL III 6.

⁵ CIL II 3771. Mommsen u svom komentaru k ovome napisu ispravlja *ala[fe]* u *arm(orum)*.

⁶ Körber, Neue Inschr. d. Mainzer Mus. (Mainz 1905) str. 3 br. 1.

obliku, a i po imenu pokojnika, on još lako može da spada u prvo stoljeće. U drugo će stoljeće spadati egipatski napis, a za hispanki je vrijeme teško odrediti.

Prvi je od navedenih napisa najpotpuniji. Za osobu se veli, da je pripadala jednome kolegiju, koji se tu zove *collegium fabricae*, ali je uz to jasno karakterizovana kao vojnik tim, što su spomenute službovne godine. Drugi napis spominje radnika iz takve fabrike, koji se zove *fabriensis*. Hispanki napis spominje pročelnika ovakve fabrike, u kojoj su izrađivali oružje i bojne znakove. Važno je ovdje, da se spominje vojnik kao član kolegija. Prosti naime vojnik na nikakav način nije smio da bude članom ikojega kolegija¹. To se nije dozvoljavalo radi discipline u vojsci, koja ne podnosi udruživanja, a osim toga se je sama država kako tako brinula za stare dane i za pogreb svojih vojnika. Tek kasnije (možda uslijed reformi Septimija Severa) bilo je podčasniciima dozvoljeno udruživati se. Takav je kolegij bio u taboru Lambaesis u Africi, gdje mu je i njegova *scola* bila². *Scolae fabrum* spominju se u napisima više puta, ali bez oznake, po kojoj bi se moglo prepoznati, da li se koji put mislilo na vojničke fabre. Jedan put čini se, da je to ipak sigurno i to u jednom napisu, koji se je našao na teritoriju grada Drobete u Daciji. Tu se u jednom nadgrobnom napisu spominju: *Iul(ius) Herculanus dec(urio) scol(ae) fab(rum) i(tem) imag(inifer)*, *Iul(ius) Marcianus fil(ius) im(m)ag(inifer) scol(ae) fab(rum)*, *Aur(elius) Iul(ius) mil(es) c(o)hor(tis) I sag(ittariorum) im(m)ag(inifer) te Iul(ius) Marcellinus fil(ius) vexil(larius) scol(ae) fabr(um)*³. Tu se samo kod jednoga veli, da je pripadao kao vojnik prvoj kohorti sagittariorum. Ta se kohorta spominje još u jednom drugom napisu sa istoga mjesta, i tu se ona zove miliaria Gordiana⁴. Nu po svoj prilici ne će se pogriješiti, ako se uzme, da je cijeli *collegium fabrum*, koji se tu spominje, sastojao iz vojničkih obrtnika ove kohorte. Ako su ovi radnici, zvali se oni fabri ili fabricenses, mogli imati svoja udruženja sa posebnim pravilima i pravima, onda oni po onom, što je gore rečeno, nisu više prosti vojnici, nego su stavljeni u neki posebni nešto viši čin.

U vrijeme Commodovo spominje jurista Tarrutenus Paternus neke vojničke službenike, koji ne moraju praviti teške službe kod čete. Među tima se spominju i fabri i to pripadnici raznih zanata i *optio fabricae*⁵. Ovo je svakako dokaz, da se obrtnici nisu brojili među proste vojnike. Vegecije veli, da je zapovjednik ovih obrtnika u vojsci *praefectus fabrum*. Za ovoga se pako znade, da nije časnik legije, nego da je neposredno imenovan od vojskovođe, da njegova služba traje samo neko stanovito vrijeme i da se imenovanje može obnoviti. On dapače uz svoj naslov meće i ime vojskovođe, koji ga je imenovao i s kojim on zajedno ostavlja službu⁶. U

¹ Dig. 47. 22. 1 *mandatis principalibus praecipitur praesidibus provinciarum, ne patiantur esse collegia sodalicia neve milites collegia in castris habeant.*

² CIL VIII str. 283 i 1723. Cagnat, L'armée rom. d'Afrique str. 187. Waltzing, Corporations profess. I str. 308 i d., II str. 239 i d. i IV str. 136 i d. Domaszewski, Religion d. röm. Heeres. Westd. Zeitschr. XIV 1895 str. 78—95. Sr. Waltzing n. d. IV str. 142. CIL III 1583 = 8018.

⁴ CIL III 6279.

⁵ Dig. 50. 6. 7. *TARRVNTENVVS PATERNVVS libro primo militarium. Quibusdam aliquam vacationem munerum graviorum condicio tribuit, ut sunt . . . et artifices . . . fabri, sagittarii, aerarii, . . . arcuarii . . . ferrarii . . . In eodem numero haberi solent . . . et optio fabricae. Hi igitur omnes inter immunes habentur.*

⁶ Plin. n. h. 36. 48. *Mamura eques Romanus, praefectus fabrum C. Caesaris in Gallia. Cic. ad Att. 9, 7^c, 2 duo praefecti fabrum Pompei,*

gore navedenim napisima ipak se spominju legije, u kojima su dotični obrtnici služili. To je u administrativnom pogledu moralo tako biti, ali je u radionicama nadzor nad radom mogao imati posebni činovnik.

Zanimljivo je, da od gore navedenih napisa neki spominju čete, koje su ležale skoro na skrajnjim granicama rimskoga carstva, tako Hispania, Britannia i Aegyptus. Jesu li sve čete, koje su na tim mjestima bile duže vremena eksponirane, imale radionice za izrađivanje novoga oružja ili samo nekoje od njih, jesu li na pojedinim točkama granica rimske države bila uređena skladišta oružja, iz kojih bi se imale opskrbljivati bližnje čete, to su sve pitanja, na koja nema potpuno sigurnoga odgovora. U drugom stoljeću, čini se, da takvih skladišta nije bilo mnogo. Na Trajanovom stupu vojska vozi mnogo oružja sa sobom.

Pred četvrt stoljeća našao se je u Mainzu veoma važan napis iz vremena Gordijanâ. U njem je sačuvan *cursus honorum* nekoga Annijana, koji je bio čovjek senatorskoga stališa¹. Napis nije potpuno sačuvan, ali se je dao sigurno nadopuniti. Među inim se tu veli, da je Annijan poslan *adv(ersus) h(ostes) p(ublicos) in re-[g(ionem) Trans]ad(anam) tir(onibus) leg(endis) et arm(is) fabr(icandis) in [ur]be Me[diol]ol(ano)*. Hostes publici nisu nitko drugi nego car Maximinus Thrax sa svojom vojskom, koji se približuju Italiji. Annianus ima zadaću, da u transpadanskoj regiji Italije novači, a u Mediolanu da načini dosta oružja. Da li je u tom gradu već postojala tvornica oružja ili ju je on tek imao da ustroji, to ne kaže ni ovaj napis, a ni inače se takva tvornica tu ne spominje. Mediolanum leži u XI. regiji italskoj, u istoj, u kojoj ima Annianus da sakupi vojsku. Na prvi je mah čudno, — ako u Mediolanu faktično nije bilo tvornice oružja, — zašto Annianus ne ide u susjednu regiju X., gdje je bila takva tvornica u Concordiji. Možda je tome bio razlog, što se radi sakupljanja vojske nije smio iz okolice udaljiti, a možda ima i dublji razlog. Možda je konkordijska tvornica tek kasnije nastala — za gordijansko vrijeme se ona još ne da konstatovati —, a možda je Maximinus u to vrijeme već bio blizu Aquileji, pa je Concordia bila preveć eksponirano mjesto. U kasnije je vrijeme tvornica u Concordiji izvan svake sumnje postojala, kako to dokazuju napisi, koji su se tamo našli. U kasnorimsko vrijeme nalazilo se je izvan toga grada na cesti, koja vodi u Aquileju, groblje, u kojem su se mrtvaci pokapali u velikim kamenim sarkofazima. Našlo se tu više napisa, od kojih datirani spadaju u konac četvrtoga i početak petoga vijeka posl. Is.² Neki od ovih napisa spominju fabriku konkordijsku, koja je tu označena kao *sagittaria*. Od činovnika njezinih spominju se *p(rae)p(ositus)*³, *biarcus*⁴ i *c(entenarius)*⁵. Ujedno se u tim napisima spominje i *scola*⁶.

Ovu fabriku u Concordiji spominje i *Notitia dignitatum*, za koji se je spis konstatovalo, da je nastao u početku petoga vijeka posl. Is., ako se i ne da vrijeme

CIL III 398, *Proculus praef. fabr. M. Lepidi*.
CIL III 726. *C. Manlius Felix . . . praef. fabr. . .
Nervae Traiani* te CIL X 5188. *M. Obultronius
Cultellus praef. fabr. divi Claudi*. — Sr. M o m m -
sen, *Hermes* I str. 60 i d. *Eph. ep.* IV str.
537 i d. i V str. 40. Marquardt *Staatsverw.*
II² str. 516 i d. — Sr. Cagnat, *L'armée Ro-
maine d'Afrique* str. 187 i d.

¹ M. Ihm, *Bonner Jahrbücher* 84. 1887 str. 38

i d. Domaszewski, *Korresp.-Bl. d. Westd.
Zeitschr.* XI 1892 str. 230 i d.

² CIL V str. 1060.

³ CIL V 8697 i 8721. Sr. *Not. d. scavi* 1892 str.
335.

⁴ CIL V 8754 i 8757.

⁵ *Not. d. scavi* 1890 str. 172.

⁶ U istom napisu.

sasvim točno odrediti. U tom su spisu navedene i fabrike oružja po rimskome carstvu, koje kao što u zapadnom tako i u istočnom dijelu države spadaju pod nadzor magistra officiorum. I u tom je spisu konkordijska fabrika označena kao sagittaria¹. Još je jedna fabrika, koju osim Noticije dignitatum spominje i jedan napis, a to je solinska. Tu se spominje jedan *fabriciensis*, koji je dao načiniti sarkofag za sebe i za svoju ženu². Međutim ima fabrika, koje se spominju drugdje, dok ih Notitia ne poznaje. Jedan napis u Ravenni nalazio se je nekada na spomeniku, koji je u čast Constantina II. podigao neki *Sertorius Silanus v(ir) p(erfectissimus) praepositus fabricae*³. Možda je ta fabrika bila samo za ravensku mornaricu, a možda je kasnije i napuštena, pa ju zato Notitia ne spominje. Drugačije je to, kako se na prvi mah čini, sa jednom fabrikom, koja se spominje u Constantinopolu. Sačuvao se je jedan edikt iz godine 374. upravljen na komesa *s(acrarum) l(argetionum)*, koji se pozivlje na to, da u Antiochiji, gdje se isto tako izrađuju šljemovi kao i u Constantinopolu, pojedini *barbaricarius* izradi i uresi u trideset dana osam šljemova, dok u Constantinopolu izradi samo tri, pa se određuje, da i u Constantinopolu ima svaki radnik u isto vrijeme izraditi barem šest šljemova⁴. Tu bi se sada moglo reći, da je Notitia netočna, ali treba držati na umu, da se u cijelom ediktu ne spominje *fabrica* i da edikt nije upravljen na magistra officiorum, koji po Noticiji nadzire fabrike, nego na komesa *sacrarum largitionum*. Seeck je tu možda dobro pogodio, kad veli, da se tu radi o pripravama za decennalia Valensova, i da nije govor o običnim vojničkim šljemovima, nego o lijepo urešenim kacigama, koje su bile određene kao nagrada za više časnike⁵. Možda dakle u gradu nije bilo stalne fabrike, nego je samo

¹ Notitia dignitatum nabroja ove fabrike (izd. Seeck str. 32):

Orientis V:

Scutaria et armorum, Damasci.

Scutaria et armorum, Antiochiae.

Clibanaria, Antiochiae.

Scutaria et armamentaria, Edesa.

Hastaria Irenopolitana Ciliciae:

Ponticae tres (rukopis ima quatuor):

Clibanaria, Caesarea Cappadociae.

Scutaria et armorum, Nicomediae.

Clibanaria, Nicomediae.

[*Asianae una*]

Scutaria et armorum, Sardis Lydiae

Thraciarum duae (rukop. Asianae una):

Scutaria et armorum, Hadrianopoli Haemimonti.

Scutaria et armorum, Marcianopoli.

Illyrici quatuor:

Thessalonicensis

Naissacensis

Ratiarensis.

Scutaria Horreomagensis.

Nadalje za zapad na str. 145:

In Illyrico:

Sirmiensis scutorum, scordiscorum et armorum.

Acincensis scutaria.

Cornutensis (Carnuntensis Böcking) scutaria.

Lauriacensis scutaria.

Salonitana armorum.

Italiae:

Concordiensis sagittaria.

Veronensis scutaria et armorum.

Mantuana loritaria.

Cremonensis scutaria.

Ticenensis arcuaria.

Lucensis spatharia.

In Galliis:

Argentomagensis armorum omnium.

Matisconensis sagittaria.

Augustodunensis loritaria, balistaria et clibanaria.

Angustodunensis scutaria.

Suessionensis

Remensis spatharia.

Triberorum scutaria.

Triberorum balistaria.

Ambianensis spatharia et scutaria.

² CIL III 2043.

³ CIL XI 9.

⁴ Cod. Theod. X. XXII 1.

⁵ O. Seeck kod Pauly-Wissowa Real-Encycl. VI str. 1927 pod nasl. *fabricenses*, ali treba spomenuti, da je isti Tatianus, koji se ovdje spominje kao *comes s(acrarum) l(argetionum)*,

za ovaj slučaj uređena posebna radionica. Za to bi se mogao navesti i taj razlog, što u Constantinopolu nije bilo izvježbanih radnika, kako ih je Antiochia za stalno imala, otkuda možda i potječe prevelika razlika u broju izradenih primjeraka, koja je ipak pregolema, a da bi se moglo reći, da je tome kriv samo manjkav nadzor.

Notitia dignitatum sačuvala je i insignia, što ih je imao magister officiorum. Ta su insignia za istok i zapad gotovo ista te se samo u pojedinostima razlikuju. Narisano je pako na njima sve, što se je u tim fabrikama izrađivalo, dakle razno oružje, oruđe i predmeti za odlikovanja. Ta je insignia dobio magister zajedno sa dekretom imenovanja, u koji su ona možda bila i urisana¹. U rukopisima su se te risarije sačuvala, ali se s njima ne može ništa početi. Za ovu su se radnju mogla proučiti u tu svrhu dva rukopisa. Jedan je u vatikanskoj biblioteci u Rimu (Barber. Lat. 157)², a drugi u pariškoj nacionalnoj knjižnici pod br. Nouv. acq. lat. 1424. Najstariji rukopis, koji se uopće spominje, nije danas više sačuvan. To je rukopis iz Speiera, što ga je biskup padovanski Petrus Donatus dao prepisati na koncilu u Baselu g. 1436. Taj je codex Spirensis kasnije nestao i nije se nikada više pronašao³. Pariški kodeks pisan je po svoj prilici u početku šesnaestoga vijeka, a barberinski u Rimu biti će nešto stariji. Slike u potonjem malo su pomnije izradene nego u pariškom. *Insignia viri illustris mag. off. (per orientem)* naslikana su na listu 102 verso. Od oružja naslikano je tu: šest okruglih štitova sa raznim emblemima, dva oklopa od žice, dva limena oklopa, tri koplja (jedno sa dva šiljka), jedan luk, dva tobolca, jedan mač, dva rukobrana, dvije sjekire (jedna dvosjeka) i tri kacige na oko istoga oblika. Insignia magistra officiorum za zapad na listu 143 verso imaju sedam štitova sa raznim emblemima, jedan oklop od žice, dva od lima, dva mača, tri rukobrana, dva koplja, dvije sjekire (jedna dvosjeka) i opet tri šljema raznoga oblika. U glavnom je u pariškom rukopisu na insignijima prikazano isto, što i u barberinskom, ali manje točno, a gdješto pisar u svom uzorku nije razumio. Svakako se može konstatovati, da se i u jednom i u drugom rukopisu slike povraćaju na jedan te isti uzorak⁴. Najvažnije je to, da u nijednom rukopisu nije sačuvana forma anticknoga oružja. Niti su šljemovi, niti oklopi rimski, a najbolje se poznaje na mačevima, da je risač imao pred sobom uzorak iz svoga vremena. Mnogo bolje nego na ovim slikama vidi se to kod drugih slika u rukopisu. Kod opsadnih strojeva, koji su naslikani u odjelu *de bellicis machinis*, opremljena je momčad, koja te strojeve posluhuje, onako, kako bi se to očekivalo u ono vrijeme, kada je rukopis pisan ili jedva nešto ranije. Prema tome ove slike apsolutno ne pružaju nikakvoga materijala za proučavanje oblika rimskoga oružja.

godine 388. p(rae)p(ositus) fabrike. Sr. Cod. Iustin. XI. 10. 1.

¹ Sr. Boecking, Ueber die notitia dignitatum str. 96 i d.

² Prije je imao signaturu 809, a iza toga IX 26.

³ H. Omont, Mémoires de la société nationale des antiquaires de France LI 1890 str. 225 i d. mislio je, da je najstariji za sada poznati rukopis ono nekoliko listova, što je prodano 1862., a kupio ih je Thomas Philippi, koji im je u svojoj knjižnici u Cheltenhamu dao br.

16397. Ti listovi potječu navodno iz XV. stoljeća.

⁴ U Seeckovom izdanju (str. 31 i 144) izdane su slike po monakovskom rukopisu, koji bi glede slika imao biti najvjerniji prijepis speierskoga. Tu je isti samo broj štitova, dok je kod ostaloga oružja mala razlika u broju narisanih primjeraka. U glavnom se ipak i tu može vidjeti, da se ove slike u monakovskom rukopisu povraćaju na isti izvor, koji imaju i spomenuti rukopisi pariški i barberinski.

Glede organizacije tih fabrika pruža popis, što ga daje Notitia dignitatum, važnih podataka. Malo je bilo fabrika, u kojima su se izrađivale sve vrsti oružja. U većini izrađuje se jedna vrst ili i više raznoga oružja, ali potpuno naoružati vojnika mogle su samo nekoje. Što se tiče mjestâ, u kojima su se ove tvornice osnivale, već je C. Jullian upozorio, da leže u krajevima, gdje se je lako dolazilo do kovnoga i drvenoga materijala, iz kojega se je to oružje izrađivalo¹.

Nadzor nad tvornicama ima, kako je to u Noticiji dignitatum rečeno, magister officiorum. U pojedinim fabrikama (u Ravenni i Concordiji) spominju se u napisima praepositi, koji su magistru officiorum možda bili direktno podređeni, a bit će, da je svakom fabrikom upravljao takav praepositus. Važno je, da je jedan edikt iz godine 388. upravljen ne na magistra officiorum, nego na Tatijana praeposita. Taj edikt nalaže, da se u svim fabrikama ima dati materijal za izradbu oružja u naravi a ne u novcu². Ako je ovaj praepositus upravljao samo jednom fabrikom, onda su svi praepositi morali dobiti takve dekrete. Slijedeći edikt iz g. 390. upravljen je na magistra officiorum³. U konkordijskim napisima spominju se još i *biarchus* i *centenarius*, a po tom se vidi, da je tu bila organizacija slična onoj kod drugih civilnih oblasti.

Pripadnici jedne fabrike sačinjavaju *corpus*, te kao takav imaju svoju scolu. Služba je nasljedna, te djeca stupaju na mjesto očevo. Tko hoće da bude primljen u corpus, mora se dati kooptirati. Čini se, da pojedinci nisu bili jako zadovoljni sa svojom službom, koja je svakako bila i odveć naporna, jer se je često događalo, da su radnici iz tih tvornica znali uteći. Zato je g. 398. izdan strog zakon, da se svim radnicima u tim tvornicama ima, kao što i novcima u vojsci, na ruci užeći žig, da se lakše mogu prepoznati, ako bi utekli, a za onoga, koji bi takvome bjeguncu dao zaklonište, određuje isti zakon, da ili sam mora stupiti u službu tvornice ili njegova djeca, ako on ne bi za to bio sposoban. Čini se, da i ovaj zakon nije mnogo koristio, jer su kasnije izdane još strože naredbe. Inače su fabricenses organizovani po načelu jedan za sve a svi za jednoga. Ako u službi jedan što pokvari, imaju njegovi drugovi da zajedno s njim štetu nadoknade. Umre li koji bez testamenta i bez zakonitih nasljednika, ne baštini od njega fiscus, nego corpus, kojemu je pripadao. Ovi radnici u državnim tvornicama, ako i imaju napornu službu, imaju ipak i neka prava. Oprošteni su od dužnosti, da primaju na stan vojnike, a žito im dijeli država⁴.

Tko sravni ovu instituciju državnih fabrika oružja u kasnije vrijeme rimskoga carstva sa onim fabrikama, što ih spominju napisi iz ranijega vremena, lako će opaziti golemu razliku između jednih i drugih. U ranije doba su to skroz vojničke institucije. Sami radnici su vojnici, koji imaju nešto veća prava od običnoga vojnika, a zapovjednik njihov također je donekle vojnik. Kod kasnijih fabrika, kako ih spominje Notitia dignitatum, nalazi se skroz građansko uređenje, ali ipak strogi zapt, jer je dobava oružja za državu bila jedan od najvitalnijih interesa. Pita se, kako je do te promjene došlo.

¹ U Daremberg-Saglio Diction. d. antiqu. II st. 960 pod nasl. *fabrica*.

³ Cod. Iustin. XI. 10, 1 (Cod. Theod. X, 22. 2).

³ Cod. Iustin. XI. 10. 2 (Cod. Theod. X, 22. 3).

⁴ Podaci o tom sakupljeni su kod Seecka u članku *Fabricenses* kod Pauly-Wissowa VI st. 1928 i d.

Poznate su mizerne prilike, u kojima se je rimska država nalazila u III. vijeku posl. Is. Za Gallijena te su prilike došle do vrhunca. Novac je postao mnogo lošiji te je izgubio mnogo od svoje prvobitne vrijednosti. Plaća se vojnikova nije mogla da poveća, jer je država bila u nuždi. Ovaj opet sa svojom plaćom nije mogao više da živi. Država je doduše i prije vojnike opskrbljivala hranom i oružjem, ali si je trošak svoj opet od njegove plaće odbijala. To je ona doduše mogla i nadalje da čini, ali kako je za nju postajalo sve skuplje, a vojniku, kojemu nije povisivala plaće, nije mogla da računa većega troška, to je dolazila u sve neugodniju situaciju. Zato je država morala da nađe jeftinije vrelo za svoje nabave za vojsku. Tako je ona napustila privatnu industriju, pa jer vojničke fabrike nisu mogle da udovolje svim potrebama, osnovane su državne fabrike, koje dakako da nisu imale odmah one organizacije, što ju nalazimo u zadnjim godinama četvrtoga i u petom vijeku. Odgojivši si jeftine radnike, postigla je država to, da je mogla jeftinije da naoruža svoju vojsku, a uz to da ju i jednoličnije opremi. Bit će, da je tu uplivao još jedan veoma važan faktor, a to je strah careva pred ogromnošću države, kojom su vladali i koju je teško bilo pregledati. Dok su vojske imale svoje radionice, u kojima su se sasvim mogle opremiti, mogli su aspiranti na carsko prijestolje, ako su imali uza se dotičnu četu, lako ovu naoružati. Tome se je htjelo izbjeći time, da su se državne fabrike metnule pod nadzor čovjeka carskoga pouzdanja. Osim toga se je po mogućnosti nastojalo, da pojedine fabrike ne izrađuju sve vrsti oružja. Tko je htio da naoruža vojsku, morao je predobiti za sebe više takvih fabrika, a to ipak nije bilo tako lako¹. Uza sve to događale su se zloporabe u tim fabrikama, a i sami fabricenses postali su vremenom element, kojega se je trebalo čuvati².

Kad je vojska na putu, onda se dakako velika prtljaga vozi za ili pred vojskom u kolima ili lađama ili ju vuče marva. Ono, što svaki vojnik treba, to mora uvijek da ima pri sebi, zato on to nosi sam. Oružje njegovo ne zauzima mnogo prostora, jer ga on ima isto tako na sebi, kada putuje, kao i onda, kada se bori. Najljepše je prikazana potpuna oprema rimskoga vojnika, kada polazi u rat, u jednom prizoru na Trajanovom stupu³. Vojska ide preko mosta, pred njom su signiferi. Po opremi sudeći četa, koja je prikazana, sastoji iz legijonaraca. Svi su jednako opremljeni. Odjeveni su samo kratkim odijelom (*tunica*) sa kratkim rukavima. Na tom je odijelu oklop, koji je kod ove čete načinjen iz limenih ploča. Oko pojasa leži na oklopu širok remen, koji je sprijeda zakopčan, tako da krajevi vise dolje. Desno je na tom remenu pričvršćen kratak mač. Na desnom ramenu sprijeda obješen je šljem na oklop, te su vojnici gologlavi. U ljevici drže poluvaljkasti štit sa emblemima, a desnicu drže pred sobom, ali tako, da se čovjek može odmah sjetiti, da su oni morali u toj ruci nešto nositi, što se u kamenu nije dalo prikazati. To su bila koplja ili pila, koja su možda bila od bronse. Ljevica, koja drži štit, drži ujedno i jednu gore rašljastu motku, koja je prislonjena na lijevo rame i na kojoj vise razni predmeti. Može se razlučiti životinjska koža, u koju su umotane razne stvari, mreža, kožna torba, pojačana sa dijagonalno prišivenim kožnim prječakama, jedna bronsana kaserola i bronsana vedrica⁴.

¹ Sr. O. Seeck, Untergang d. antiken Welt II str. 210 i d. te 253 i d.

² Sr. Amm. Marc. XXI. 6. 2.

³ Cichorius, Trajansäule sl. IV. tabla VII. VIII. 12. 13. 14. sv. II str. 28 i d.

⁴ U glavnom je ove stvari dobro opredijelio već

Vojnici prelaze preko mosta mirna držanja, vidi se, da ne idu direktno u boj. Odjeveni su slabo, znak, da nije hladno vrijeme. Pri sebi doduše nemaju toplijega odijela, ali kad budu došli u hladnije krajeve i kad budu dočekali hladno vrijeme, morati će biti protiv zime zaštićeni. Dakako da se odijelo mijenja prema četi, kojoj vojnik pripada, prema njegovom činu i prema podneblju, u kojem prebiva.

Oružje ovih legijonaraca također je jednostavno; princip je: što manje tereta. I oružje se dakako mijenja po četi i prema potrebi, ali u glavnom je već i tu sve oružje, što ga rimski vojnik ima: šljem, oklop, štit, mač i koplje. To oružje vidi se i kod pretorijanaca, a više manje i kod pomoćnih četa. U kasnije vrijeme, kad su razne narodnosti unijele u rimsku vojsku svoje nošnje i svoje oružje, zapovjedali su rimski carevi dosta šarolikom vojskom. Dakako da oružje svih mogućih carskih trupa ne može biti predmetom ove radnje, jer, kako se u glavnom uzeo obzir na materijal u hrvatskom narodnom muzeju, to mora otpasti obradba oružja za one trupe, koje nisu za naš muzej ostavile materijala. U glavnom će biti predmetom ove radnje razmatranje oružja kod rimskih četa, koje su se razvile iz republikanske vojske.

Hrvatski narodni muzej posjeduje doduše još i drugoga materijala, koji može poslužiti za proučavanje uredbe rimske vojske, ali je toga tako malo, da se samo malo može o tom govoriti, ili pako zasjeca u pitanje, koje se u našim prilikama ne da riješiti, jer tu treba saradnje od raznih strukovnjaka. Takvo pitanje je ono o ratnim strojevima. Već je gore rečeno, da to nije specijalno rimski izum, ali su se Rimljani kod opsada tim strojevima izdašno služili, kako to mnoga mjesta kod pisaca dokazuju. Onaj, koji će se baviti sa rekonstrukcijom tih strojeva, morat će se služiti opisima kod starih grčkih pisaca, jer ono, što o tom veli Vitruv, isto je, što kažu i grčki pisci. Da bi Rimljani u tom pogledu u opće što novoga našli, za to nema nikakvoga dokaza kao ni za to, da bi mnogo bili popravili.

Do pred jedno pedeset godina nije se o ratnim strojevima mnogo znalo. Djela grčkih poliorketičara bila su doduše izdana, ali se nitko nije našao, da po navodima tih pisaca strojeve rekonstruira, pa da ispravi pogriješna tumačenja neiskusnih pisaca, koja su se po rukopisima nalazila. Godine 1867. izdao je C. Wescher spise grčkih poliorketičara i to ponajviše zato, jer je izdanje „*Mathematici veteres*“, što je još godine 1694. bilo izdano po nalogu Ljudevita XIV., postalo veoma rijetko. U tom je izdanju Wescher mogao upotrijebiti jedan novi rukopis, koji je veoma važan, a slike mu je revidirao general Reffue¹. Isti taj general Reffue pokušao je i rekonstruirati ove strojeve, te njegove rekonstrukcije još i danas stoje u muzeju u Saint Germain en Laye.

Princip je kod ovih strojeva isti kao i kod običnoga luka, a jakost njihovoga djelovanja ovisi o snazi tetive. Na nekim starim spomenicima su takvi strojevi

W. Fröhner *La colonne Trajane* (Paris 1865) str. 70. Tu je i narisana takav rašljast štap sa predmetima, koji doduše nisu sasvim jasno karakterizovani kao ono, što u istinu jesu, ali se danas sasvim sigurno može svaki pojedini predmet rastumačiti. Prikazane kaserole su sasvim slične bronsanim kaserolama, što ih ima i naš muzej u većem broju, a vedrice su slične onima, što ih naš muzej također posjeduje u

većoj množini iz Siska, i na kojoj je jedan vojnik svoje ime i svoju četu zabilježio. Vidi Hoffiller, *Vjesnik hrv. arheol. društva* n. s. VII str. 102. *Wiener Jahreshfte* XI 1908 *Beiblatt* st. 120. — O kožnoj torbi sr. i P. Steiner u *Bonner Jahrbücher* 114/115 1906 str. 98.

¹ C. Wescher, *Πολιορκητικά και πολιορκίαι διαφόρων πόλεων*. *Poliorcétique des Grecs*. Paris 1867.

prikazani. Tako je već na balustradi hrama Athene Polias u Pergamu prikazan prednji dio stroja za bacanje strjelica. Droysen je pokušao da sravni mjere kod antiknih poliorketičara sa mjerama na tom spomeniku, nu kako se je moglo predvidjeti, mjere se nisu slagale¹.

Jedan nadgrobni spomenik sa slikom nalazi se u Rimu. Do pred kratko se nije znalo, što taj reljef prikazuje. To je nadgrobni napis nekoga C. Vedennija Moderata, koji je nakon dužega službovanja napokon bio postao *arcitect(us) armamentarii imp(eratoris)* pod vladanjem Domicijanovim². Reljef je ispravno rastumačio Rud. Schneider, koji drži da je pokojnik radio u armamentariju kraj pretorijanskoga tabora i da je odavde iznešen na groblje desno kraj nomentanskih vrata³. I na Trajanovom stupu, prikazano je nekoliko strojeva. Schneider ih je nabrojio sedam, te je konstatovao, da nemaju sasvim slične konstrukcije sa onima na spomeniku Vedennijevom.

Osim mjesta kod starih pisaca i ovih reljefa pobudili su interes za ove strojeve još i česti nalazi željeznih strjelica, za koje se može konstatovati, da nisu rukom bacane. Osobito je tu važan nalaz kod Halterna, koji se je već gore spomenuo. Nalazi strjelica za bacanje vatre u tuda grad ili tabor također su morali da pobude želju za poznavanjem stroja, koji ih je bacao, u koliko one nisu rukom bacane. I tu se može pozvati na gore spomenuti „Waffenloch“ kod Sv. Mihalja u Kranjskoj, gdje je takvih strjelica nađeno u dosta velikom broju. Tome interesu imaju se zahvaliti i nove rekonstrukcije, koje su učinjene sa njemačke strane, a koje se sada nalaze u raznim zbirkama, napose u Saalburgu. Tu je mnogo truda uložio major Schramm, koji je o tom i pisao, dok je njegov francuski predšasnik Verchère de Reffue umro prije nego je dospio da o svojim rekonstrukcijama nešto napiše⁴. Intenzivniji posao oko tih predmeta urodio je točnijim proučavanjem starih poliorketičara, pa se zato u novije vrijeme priredilo i priređuje novih izdanja, a napose se time bavi Rud.

Sl. 16. Rimske „plumbatae“ iz Siska.
^{1/3} nar. vel.

¹ Droysen, *Altertümer von Pergamon* II. tekst str. 121.

² CIL VI 2725. Sliku reljefa ima W. Amelung, *Die Sculpturen d. vatican. Museums* I tabla 26 sl. 128, str. 257 u tekstu. Amelung još ne zna, kakav je to predmet i misli, kao i Hülsen, da je možda instrument za niveliranje, dok se je prije bio tumačio kao brava.

³ Rud. Schneider, *Geschütze auf antiken Reliefs*. *Jahrb. f. lothring. Gesch. u. Altertums-*

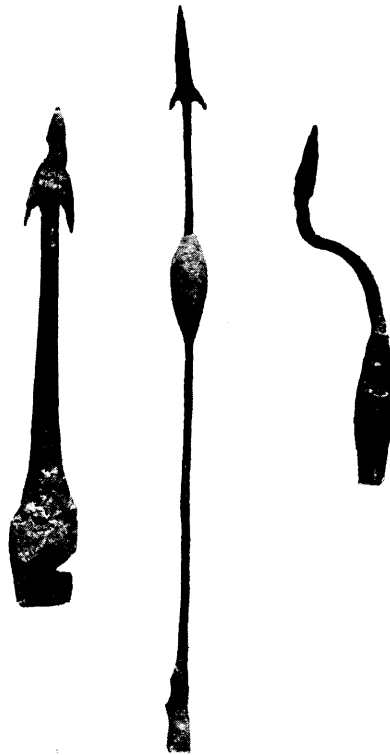
kunde XVII 1905 str. 284 i d. — *Römische Mitteil.* XX 1905 str. 166 i d.

⁴ Sr. Schramm, *Jahrbuch f. Gesch. u. Altertumsk. v. Elsass-Lothringen* XVI 1904 str. 146. te u istom časop. XVIII 1906 str. 276 i d. sa tablama. — Od starije literature važan je članak O. Dahm, *Röm. Geschütze*. *Nassauer Annalen* XXVII 1895 str. 215 i d., koji je mogao naći neke željezne pribore od ovakvih strojeva.

prikazani. Tako je već na balustradi hrama Athene Polias u Pergamu prikazan prednji dio stroja za bacanje strjelica. Droysen je pokušao da sravni mjere kod antiknih poliorketičara sa mjerama na tom spomeniku, nu kako se je moglo predvidjeti, mjere se nisu slagale¹.

Jedan nadgrobni spomenik sa slikom nalazi se u Rimu. Do pred kratko se nije znalo, što taj reljef prikazuje. To je nadgrobni napis nekoga C. Vedennija Moderata, koji je nakon dužega službovanja napokon bio postao *arcitect(us) armament(arii) imp(eratoris)* pod vladanjem Domicijanovim². Reljef je ispravno rastumačio Rud. Schneider, koji drži da je pokojnik radio u armamentariju kraj pretorijanskoga tabora i da je odavde iznešen na groblje desno kraj nomentanskih vrata³. I na Trajanovom stupu, prikazano je nekoliko strojeva. Schneider ih je nabrojio sedam, te je konstatovao, da nemaju sasvim slične konstrukcije sa onima na spomeniku Vedennijevom.

Osim mjesta kod starih pisaca i ovih reljefa pobudili su interes za ove strojeve još i česti nalazi željeznih strjelica, za koje se može konstatovati, da nisu rukom bacane. Osobito je tu važan nalaz kod Halterna, koji se je već gore spomenuo. Nalazi strjelica za bacanje vatre u tuđi grad ili tabor također su morali da pobude želju za poznavanjem stroja, koji ih je bacao, u koliko one nisu rukom bacane. I tu se može pozvati na gore spomenuti „Waffenloch“ kod Sv. Mihalja u Kranjskoj, gdje je takvih strjelica nađeno u dosta velikom broju. Tome interesu imaju se zahvaliti i nove rekonstrukcije, koje su učinjene sa njemačke strane, a koje se sada nalaze u raznim zbirkama, napose u Saalburgu. Tu je mnogo truda uložio major Schramm, koji je o tom i pisao, dok je njegov francuski predšasnik Verchère de Reffue umro prije nego je dospio da o svojim rekonstrukcijama nešto napiše⁴. Intenzivniji posao oko tih predmeta urodio je točnijim proučavanjem starih poliorketičara, pa se zato u novije vrijeme priredilo i priređuje novih izdanja, a napose se time bavi Rud.

Sl. 16. Rimske „plumbatae“ iz Siska.
¹/₃ nar. vel.

¹ Droysen, *Altertümer von Pergamon* II. tekst str. 121.

² CIL VI 2725. Sliku reljefa ima W. Amelung, *Die Sculpturen d. vatican. Museums* I tabla 26 sl. 128, str. 257 u tekstu. Amelung još ne zna, kakav je to predmet i misli, kao i Hülsen, da je možda instrumenat za niveliranje, dok se je prije bio tumačio kao brava.

³ Rud. Schneider, *Geschütze auf antiken Reliefs*. *Jahrb. f. lothring. Gesch. u. Altertums-*

kunde XVII 1905 str. 284 i d. — *Römische Mitteil.* XX 1905 str. 166 i d.

⁴ Sr. Schramm, *Jahrbuch f. Gesch. u. Altertums-k. v. Elsass-Lothringen* XVI 1904 str. 146. te u istom časop. XVIII 1906 str. 276 i d. sa tablama. — Od starije literature važan je članak O. Dahm, *Röm. Geschütze*. *Nassauer Annalen* XXVII 1895 str. 215 i d., koji je mogao naći neke željezne pribore od ovakvih strojeva.

Schneider. I hrvatski narodni muzej ima sa raznih mjesta, gdje su bile rimske pozicije, raznih strjelica, koje po cijelom izgledu mora da su bile bacane strojevima.

Uz to ima hrvatski narodni muzej i drugoga oružja, koje se ne može pripisati nikoj od regularnih trupa, a koje je pri opsadama u stanovitim prilikama moralo biti izvađeno iz oružane, da se daje u ruke pojedinim odjelima, koji su bili

Sl. 17. Rimski vojnički trnokop iz Siska. $\frac{1}{4}$ nar. vel.

određeni, da izvedu stanoviti udarac. Tako ima naš muzej pet komada strjelica, koje su providene sa olovnim kvrgama, t. zv. *plumbatae* ili *martiobarbuli*. Četiri su od njih iz Siska, a jedna je iz rumskih Petrovaca¹. Samo za jedan sisački komad može se reći, da je željezni dio čitav, dočim su kod ostala tri donji dijelovi ispod olovne kvрге otkinuti. Sa jednoga sisačkoga primjerka otpala je olovna kvrga, ali se ras-

Sl. 18. Bronsana zaštitna ploča za rimski vojnički trnokop iz Siska. Nar. vel.

poznaje jasno mjesto, gdje je bila na željezo pričvršćena. Čitavi je sisački primjerak najtanji od svih te je u svemu 275 mm dug. Na donjem je kraju cijev za nasad sa promjerom od 8 do 10 mm, u koju je nekada bila utaknuta drvena šipka, a tako su valjda bili pričvršćeni na šipke i ostali primjerci. Svi su primjerci

provideni sa ostvama, svaki sa dvije, samo se na petrovačkom vidi samo jedna. Po svojoj prilici je i taj nekada imao dvije, pa se je jedna otkinula, na što se je šiljak preopravio. Priložena sl. 16. prikazuje tri sisačka primjerka².

Uz oružje ima naš narodni muzej i drugih raznih predmeta, koji su služili u vojništvu i pripadaju opremi rimskoga vojnika. Tako ima iz Siska znatni broj bronzanih vedrica i kaserola, koje su sasvim slične onima, što ih na svojim rašljama nose vojnici na Trajanovom stupu. Jedna je od vedrica sigurno označena kao vla-

¹ Svi su sisački primjerci izvađeni iz Kupe; jedan je od njih dospio u muzej sa Ivkančevom zbirkom. Petrovački je komad iskopao S. Ljubić na gradini petrovačkoj g. 1882.

² Veget. de re milit. I 17 i III 14. L. Linden-

schmit, Alt. uns. heidn. Vorz. I. V. V. 3. A. F. Reinach kod Daremberg-Saglio V st. 1000 p. n. *sagitta*. Pojedini bi vojnik po Vegetiju imao po pet ovakvih strjelica sakrivenih na stražnjoj strani štita.

sništvo jednoga legijonarca, jer je na njoj napisano ime vlasnika i oznaka centurije, u kojoj je služio¹.

Na Trajanovom se stupu često vide vojnici gdje krče šumu i šikarje sa nekim oruđem, kojemu se oblik na reljefima sasvim dobro razabire. Slični su trnokopima, što ih ima i naša vojska, samo su nešto manji. Na jednoj je strani to oruđe zaostreno na široko kao sjekira, a na drugoj je ili šiljak ili mnogo uža oštrica sjekire. Naš muzej ima jedan primjerak toga oruđa iz Siska (sl. 17), a jedan lijepi primjerak nađen je u Dabru. Duljina je sisačkoga primjerka 40, a dabarskoga 33 cm, a izradba im je u glavnom ista. Načinjene su iz mekanoga željeza, samo je za oštrice nadokalamljeno nešto čelika. Kad ove sprave nisu bile u porabi, providile bi se oštrice zaštitnom pločom, koja je obično valjda bila iz debele kože, ali se je našlo i takvih od bronsanoga lima. I hrv. narodni muzej ima jedan takav bronsani primjerak iz Siska. Nađen je u Kupi, a darovao ga je g. tehn. savjetnik A. Bukvić (sl. 18)².

O ovim dijelovima opreme rimske vojske, koji su i kod nas zastupani, trebalo je već tu u uvodu ukratko govoriti, jer o njima ne će biti govora u specijalnom dijelu. Ovaj obuhvata samo ono oružje, što ga je nosio rimski vojnik redovitih trupa, i to oružje za obranu: šljem, oklop i štit, te ono za navalu: koplja i pilum, mač i bodež.

I. Šljem.

Pomanjkanje iscrpive radnje o grčkom oružju osobito se jako osjeća kod proučavanja rimskoga šljema, jer je rimski šljem u onoj formi, koja se najprije nalazi na rimskim spomenicima, sigurno kopija antičke forme grčkoga šljema. Točnim proučavanjem grčkih spomenika, koji prikazuju razvitak te forme, možda bi se dalo ustanoviti, u kojem su stadiju Rimljani taj šljem preuzeli.

Glavni istraživači oružja junaka oko Troje, kako ga opisuju Homerove pjesme, napose su glede šljema veoma različitih nazora. Kao sigurno može se uzeti, da oni nisu svi imali kovnih šljemova, nego da je bilo i kožnih, koji su možda djelomice bili pokriveni kovinom. Ta je kovina donekle služila za pojačanje, a donekle i kao ures šljema. Kakav su ures ti šljemovi imali, toliko kovni kao i kožni, ne da se više rekonstruisati iz kasnijih spomenika. Sigurno je međutim, da je bilo raznih oblika, već prema narodima, koji su se tu bili sabrali. Za ures i pojačanje tih šljemova nije služila samo kovina, nego su se u tu svrhu upotrebljavale i druge tvrde tvari. Zna se, da je bilo šljemova sasvim pokrivenih veprovim zubima, pa je ovakav šljem eventualno mogao biti dosta čvrst, da izdrži manje jake udarce sa malo slabijim

¹ Vidi str. 171 op. 4.

² Ovakvi su se trnokopi našli i drugdje. Zanimljiv je jedan primjerak, koji je nedavno izvađen iz Rajne iznad Mainza, a sada je u Mainzu u muzeju. (L. Lindenschmit ml., *Alt. uns. heidn. Vorz.* V str. 40 tab. 10 br. 166). Taj je komad nađen zajedno sa jednim legijonarskim šljemom, te je još imao na sebi bronsani trodjelni uređaj za zaštitu oštrice, baš takav, kakav je i sisački komad prikazan

na gornjoj slici 18. Takvih je bronsanih zaštitnih pločica publicirao Lindenschmit na n. m. i više, a jedan je primjerak nađen nedavno u Carnuntumu (*Der röm. Limes in Oesterreich* X 1909 str. 54 sl. 14 br. 3). Po tom bi se primjerku moglo zaključivati, da su ovi bronsani futerali bili postavljeni kožom ili suknom, jer su kroz svinutu srednju pločicu protjerana dva čavlića, koji nisu mogli služiti za drugo nego da drže postavu.

oružjem, dok su bili slaba zaštita protiv jačih udaraca boljega mača. Prema tome ovi šljemovi, kakav god im bio oblik i kako god oni bili iskićeni, ipak pripadaju primitivnijoj kulturi. Sa razvitkom oružja za navalu moralo se je popravljati i ono za obranu, pa je napokon moralo doći do toga, da se cijeli šljem načini iz kovine, jer samo ona potpuno može da obrani glavu od snažnih udaraca oštrim oružjem.

Šljem sjedi na glavi i čuva ju od udaraca, koji padaju odozgor i koji se ne mogu uhvatiti sa štitom. Ako je taj šljem bio dosta jak i imao zgodan oblik, onda se je onaj, koji ga je nosio, uopće mogao na nj osloniti, tako da udarce namijenjene glavi nije ni trebao dočekivati sa štitom, ako je njime morao zaštićivati druge dijelove tijela. Kovni šljem morao je imati postavu od kože, krzna ili sukna, da bolje na glavi sjedi i da ne žulja. U prvi kraj, dok se je još slabije znalo izrađivati šljemove prema obliku glave, jedva se je moglo postizavati, da bi šljem sjedio čvrsto na glavi, pa se je borac, koji ga je nosio, neprestano morao bojati, da će mu ga neprijatelj odbiti udarcem sa strane. Da se to što rjeđe dogodi, moralo se je sa strane prišiti remenje, koje bi se ispod brade skapčalo ili vezalo. Dakako da se je ovo remenje skoro počelo urešavati kovinom, pa je ono tako donekle zaštićivalo lice.

Nastojanje, da se šljem više priljubi uz glavu, sigurno je vodilo Grke, kada su svoje šljemove izrađivali sve više prema obliku čovječe glave. Tako su nastali razni oblici, dok se napokon nije našao najzgodniji i uz to najljepši oblik niske gotovo polukrugljaste kape, kakva se vidi kod atičkoga šljema. Tu se je postiglo baš protivno od onoga, što se vidi na raznim italskim oblicima. Kod ovih se je nastojalo, da kapa bude što viša, kako bi stijena od kovine bila što dalje od glave. Za to je morala kovina biti što tanja, da šljem ne bude previše težak. Atička niska kapa mogla je biti načinjena od jače kovine, a da ipak nije morala biti teža od onih velikih nespretnih šljemova italskih.

Ovo nastojanje, da se načini šljem prema obliku glave, dovelo je i do toga, da se je nastojalo zaštititi i lice i zatiljak kovnim dijelovima, koji su sa kapom zajedno bili izrađeni iz jednoga komada. Kod atičkoga oblika samo je još došlo do izradbe obrane za zatiljak, koja je sa kapom iz jednoga komada načinjena. Obraze donekle brane široke ploče, koje su na kapu kraj sljepočnica pričvršćene baglamama i koje se dolje ispod brade dađu spojiti. Rimljani su kao praktični ljudi uvidjeli vrijednost ovoga atičkoga oblika pa su mu dali prednost pred t. zv. korintskim šljemom, koji je, pokrivajuć cijelo lice, morao vojniku samo smetati. Zato su Rimljani svojim vojnicima i dali atički šljem, a mogli su to učiniti tim prije, što su i njihovi susjedi taj oblik bili poprimili.

Rimski pisci rijetko kada govore o šljemu rimske vojske. U opisu organizacije vojske po t. zv. Servijevom ustavu govori se samo o tome, da su vojnici dobili bronsane šljemove. Onda se tek kod Plutarha pripovijeda (kako je to već gore u uvodu [str. 162] spomenuto), da su ti šljemovi po Camillu u ratu protiv Galla izmijenjeni željeznima. Zapravo ovo mjesto nije sasvim razumljivo, jer bronsa, ako je dosta jaka, može da uzdrži i veoma snažne udarce. Oni bronsani rimski šljemovi, koji se danas nalaze po raznim zbirkama, to barem mogu. Bit će, da je u ono doba bilo veoma malo sredstava za nabavu oružja, a i malo požrtvovnosti. Bronsa je bila mnogo skuplja od željeza, pa bi se od toga materijala mogli načiniti samo loši šljemovi, dok se je za isti novac moglo načiniti jakih željeznih. Bilo kako mu drago, bronsani su šljemovi svakako i nadalje ostali u porabi uz željezne, pa ako je i do-

nekle, ispravna ova bilješka Plutarchova, to se ipak mora dopustiti, da tamo, gdje se je ta promjena faktično izvodila, to nije moglo biti na jedan put i usred ratne pogibelji, nego da je to moralo trajati duže vremena.

Iz kasnijih vijesti kod pisaca neće se za povjest rimskoga šljema moći ništa izvaditi. Bit će zato najbolje odmah se obratiti na one sačuvane primjerke, za koje se sigurno može dokazati, da su ih rimski vojnici nosili. Na osnovu tih primjeraka lakše će se moći proučiti šljemovi prikazani na rimskim historičkim spomenicima. Kako hrvatski narodni muzej ima također više primjeraka, koji su za povjest šljema veoma važni, to će biti najbolje s njima početi. Jedan te isti tip prikazuju ove tri kacige našega muzeja:

1 (sl. 19.). Nađena u Kupi kod Siska. Kako se sada na kacigi vidi, bila je ona, kada je iz vode izvadena, jako oštećena i slupana, ali se je ipak dala u toliko izravnati, da se sasvim dobro vidi njezina elegantna izradba. Prvotni svoj oblik ona ipak nije sasvim zadobila; još je i danas malo iskrivljena, pa se mjere mogu samo približno označiti. Sada je kapa od sredine čela do zatiljka duga 230 mm, ali je nekada morala biti nešto kraća. Širina je od jedne sljepočnice do druge 150 mm, ali je nekada morala biti nešto veća. Ipak se sa nekom sigurnošću može reći, da je bila načinjena za odulju usku glavu. Visina je kape od čelnoga ruba do tjemena 125 mm.

Sl. 19. Rimski željezni šljem iz Siska u hrv. nar. muzeju.

Kaciga je izrađena iz jednoga komada željeznoga lima, a sastoji u glavnom iz kape, kojoj se oblik donekle približuje polukruglji i vratobrana, koji je koso prema dolje nagnut. Kako je šljem veoma slabo sačuvan, to su veoma stradali i svi bitni dijelovi. Lijevo i straga je kapa od rde sasvim izjedena, a od vratobrana je otkinuta cijela lijeva polovica. Za zaštitu lica i za pričvršćivanje kacige služile su obrazne ploče, koje su sasvim nestale. Samo su sačuvane baglame, za koje su te ploče bile obješene. Od uresa, koji su bili načinjeni iz raznoga materijala, ostali su dosta neznatni ostaci.

Neke urese je kaciga dobila već pri iskivanju iz željeznoga materijala: Povrh čelnoga ruba iskucala su se kladičcem počevši od sredine prema lijevoj i desnoj strani dva jednaka jako zavignuta krila. Tamo, gdje kapa prelazi u vratobran, iskucana su četiri rebra, a na samom vratobranu su iskucane dvije izbočine, koje imaju oblik polumjeseca. Ovi su uresi očito služili i u tu svrhu, da kapa bude nešto jača, a da pri tom ipak nije trebalo pojačati željeznoga materijala. Nu osim ovih uresa dobio je šljem i drugih. Kad je sjedio na glavi, trebala su oba uha ostati slobodna. Da

to bude moguće, morao se je na svakoj strani nad uhom rub izrezati u obliku polukruga. Rubovi su tih polukružnih isječaka van previnuti, da ne bi žuljali. Prednji rub kape je od jednoga ušnoga isječaka do drugoga obrubljen sa 15 mm širokom srebrnom pločicom, koja je jednostavno profilovana i sitnim zarezima urešena. Profil je bez dvojbe nastao tako, da je pločica provučena kroz stroj, koji je utisnuo udubljine, a zarezi su naknadno urezani sa šiljatim i oštrim oruđem. Nad krajevima te obrubne srebrne pločice vide se sa svake strane po dvije rozete iz tankoga srebra, kojima obrubna ploča pokriva dolnje dijelove. One su okrugle, te su sigurno dobile svoj oblik na stroju, koji je na njima istisnuo zračaste crte, koje bi se u središnjoj točki sastajale, da kroz sredinu rozeta nisu probijene rupe. Kroz te su rupe prolazili čavli, koji su držali baglame, za koje su bile obješene obrazne ploče. Čavli su imali glavice od crvene caklovine, koja je sada samo na jednom mjestu sačuvana.

Sl. 20. Rimski željezni šljem iz Siska u hrv. nar. muzeju.

vidi se samo komadić nad ušnim isječkom. Na tim se ostacima vidi, da je cijela površina bila urešena sitno ubodenim piknjicama, koje se sastavljaju u hvoje. Taj je srebrni lim bio pozlaćen, i to, kako se čini, samo na nekim mjestima na prednjoj strani šljema.

Nad rozetama na desnoj strani kacige prikovana je željeznim čavličem i pritaljena previnuta bronsana pločica, koja drži bronsanu pomičnu karičicu. Na lijevoj je strani kacige bila nekada pričvršćena isto takva karičica, koja sada manjka. Na kacigi se vidi još i danas sasvim jasno trag, gdje je na njoj nekada ležao jak željezni obruč, koji je služio za pojačanje čelnoga dijela kape. Tamo su oba nešto stanjena kraja bila prikovana čavličima povrh izrezaka za uha, a povrh čela upadao je nastavak toga čelnoga obruča u duguljast zarez na kapi, tako da je obruč bio nepomičan. Na tjemenu je sa četiri čavla prikovana okrugla bronsana pločica, kojoj je promjer 40 mm. Samo joj se rub dotiče kape, dok je srednji dio uzdignut i providen duguljastim četverouglastim izreskom, u koji se je nekada mogla usađivati perjanica.

Takve su tri rozete bile i na vratobranu, ali su dvije krajnje propale, a samo je srednja ostala. Kroz svaku od njih prolazio je bronsan čavlič, koji je na donjoj strani vratobrana bio svinut u obliku karičice. Ti su čavliči nekada držali remen ili lančić, za koji se je kaciga vješala.

Cijela je kapa bila obložena sa veoma tankom pločom srebrnoga lima, od koje su ostali sasvim nezatni ostaci. Ti se vide povrh čela na iskucanim krilima, straga nad desnim ušnim isječkom i na desnom dijelu vratobrana. Na slici

2 (sl. 20). Godine 1901. izvađen je prigodom jaružanja iz Kupe sasvim slično rađen šljem, koji je kao dar sisačkoga riječko-mjerničkoga ureda došao u zbirke narodnoga muzeja. Bolje je sačuvan od prijašnjega, ali se je njegovoj izradbi posvetilo manje pominje nego izradbi prvašnje. Mjere su ove: dužina od čela do zatiljka 212, širina od jednog ušnog izreska do drugog 170, a visina od čelnoga ruba do tjemena 120 mm. Lijevo nad čelom manjka oveći komad. Nad čelom su i tu iskucane crte, koje se sastavljaju u krila, samo su ovdje ta krila mnogo vitkija. Straga prelazi kapa sa tri iskucana rebra u 83 mm širok vratobran, koji je veoma koso prema dolje nagnut. Na njem su također iskovane dvije izbočine u obliku polumjeseca.

Obrazne su ploče kod ovoga primjerka još sačuvane. One su također iskovane iz željeznoga lima te su razmjerno veoma široke. Najveća im je duljina 130, a najveća širina 125 mm. Da ne žuljaju, previnut je rub svuda naokolo. Sa nutarnje strane bile su podstavljene veoma tankim bronsanim limom, od kojega se je nešto sačuvalo. Na jednoj od njih prikovana je na donjem kraju željezna pločica, koja drži malu željeznu karičicu. Toj kariki odgovara na drugoj obraznoj ploči kvaka, za koju se karika može zakvačiti. Ako se to učini, onda je prostor, što ga zatvaraju obrazne ploče, preveć malen, a da bi u nj moglo stati cijelo čovječje lice. Bit će, da je tu nekada bilo više karičica sastavljenih u lančić, a zadnja karika u lancu da se je tek zakvačila u kvaku. U cijelom su ove obrazne ploče masivnije a i nešto drugačije krojene pa zato udobnije od onih na predašnjem šljemu.

Sl. 21. Rimski željezni šljem iz Save kod Klakarja u hrv. nar. muzeju.

Što je na ovoj kapi bilo uresa, to se je u vodi izgubilo. Čelni je rub bio nekada obrubljen sa 16 cm širokom pločicom iz bronsanoga lima, od koje je preostao samo malen komadić na lijevoj strani. I ta je bila slično profilovana kao i srebrna obrubna pločica na prijašnjem primjerku. Baglame su bile pričvršćene željeznim čavlicama sa okruglim glavicama bez caklovine i bez rozeta. Sličnim je čavlicama na obraznim pločama bio prikovan nared za skapčanje tih ploča ispod brade. U sredini vratobrana ima samo jedan sličan željezni čavao, koji je dolje previjen u kvaku, za koju se je kaciga nekada vješala. Povrh čela je i na ovoj kacigi bio jak željezni poluobruč, kojemu se tragovi još jasno raspoznaju. Na tjemenu je prikovana sa četiri čavla četverouglasta dva puta rebrasto previnuta bronsana pločica za pričvršćivanje perjanice.

3. (sl. 21). Treći šljem ove konstrukcije posjeduje hrv. narodni muzej kao dar dra Ignjata Brlića, a nađen je u Savi kod Klakarja. Kada se je našao, bio je iskrhan u više komada, koji su se dali sastaviti. Neki manji komadići manjkaju, a na nekim mjestima, gdje je rđa šljem istrošila, ispunile su se izjedene rupice drugom tvari. Na površini bilo je mnogo sedre, koja se je na nekim mjestima morala ostaviti, jer se nije dala skinuti. Dimenzije su: duljina 230, širina 180, a visina 135 mm. I ako se ovaj šljem mora pripisati ovoj vrsti, to se ipak opažaju neke razlike. Željezni je lim, iz kojega je šljem iskovan, razmjerno mnogo deblji, nego kod oba sisačka primjerka, a uslijed toga je i obradba materijala bila mnogo teža. Zato je izvedba kod ovoga primjerka slabija. Iskucane crte povrh čela, koje se na prijašnjim primjercima sastavljaju u krila, ovdje su dosta nespretno izražene. Obruč, koji je i kod ovoga primjerka pojačavao prednji dio kape, nije, kao što kod prijašnjih primjeraka, prolazio ispod, nego preko ovih iskucanih crta. Isto su tako nespretno izražena i rebra na stražnjoj strani kape, gdje ona prelazi u vratobran. Ovaj je samo 50 mm širok i skoro vodoravan. Obrazne su ploče i tu dosta široke te po svome kroju slične onima na prijašnjem šljemu. Od uresa ove kacige ostali su još neki dijelovi. Prednji rub kape bio je također obrubljen 16 mm širokom profilovanom bronsanom pločicom. Baglame su na kapu prikovane čavlima, ali se na ovima vide opet kao ures glavice od crvene caklovine i oko njih rozete iz bronsanoga lima slično izrađene kao i one kod prvoopisanoga sisačkoga primjerka. Tih je čavlića sa ovakvim glavicama i rozetama na ovoj kacigi više. Jedan je usred kape povrh čela te nije mogao imati nikakve praktične svrhe, ako nije bio kakav znak. Jedan je na vratobranu te je nekada služio za vješanje šljema. Po jedan se nalazi na donjem kraju obraznih ploča, a držali su nared za skapčanje ovih ploča ispod brade. Od lančića, koji je obje ploče spajao, sačuvane su dvije bronsane karičice. Obrazne su ploče bile obrubljene bronsanim limom, ali nisu njim postavljene. Isto tako je i vratobran bronsanim limom obrubljen. Napravi za usađivanje perjanice nestao je svaki trag.

Ova su tri šljema morala pripadati jednakim četama, pa ako i ima među njima nekih malih razlika, to je ipak vjerojatno, da su izrađeni u tvornicama, koje su imale jednaku organizaciju i isti način radnje. Najvrjedniji je od njih svakako bio prvi sisački primjerak, te se je kod njega i na materijal i na izradbu najviše pazilo. On je ujedno i najlakši, jer je željezni lim, iz kojega je izrađen, veoma tanak, te zajedno sa srebrnom prevlakom nije toliko debeo kao kod ostala dva primjerka. Razlike u mjerama otvora kape nastaju uslijed toga, što su glave, za koje su bile izrađene, imale različite veličine. Razlika pako u visini nije tako znatna, a da bi joj se mogla pripisati kakva važnost.

Sličnosti u pojedinostima kod izradbe ovih šljemova, kao što su jednaka crvena caklovina, slične rozete i porubne ploče, tim su važnije, što se je i drugdje našlo šljemova istoga oblika, kod kojih se sve to također daje konstatovati. Prije kratkoga vremena objelodanio je mlađi Lindenschmit jedan sličan željezni šljem, koji se je našao u selu Weisenau blizu Mainza, a sada je u muzeju u Mainzu. Mjere su kape 220, 185 i 140 mm, a širina je vratobrana 73 mm. Na prednjoj strani povrh čela iskucana su i tu krila, na stražnjem dijelu kape su iskucana rebra, a baglame su pričvršćene čavlima, koji imaju opet glavice sa crvenom caklovinom okružene rozetama. Na vratobranu su tri, a na svakoj obraznoj ploči po četiri ovakva čavla. Rozete oko glavica tih čavala nisu uvijek iz istoga materijala: na kapi i vratobranu su iz

srebrnoga, a na obraznim pločama iz bronsanoga lima. Čelni je rub bio porubljen isto onako rađenom bronsanom pločicom, kakva je spomenuta i kod prvoga sisačkoga i kod klakarskoga šljema. Rub vratobrana i rubovi obraznih ploča porubljeni su uskim pločicama bronsanoga lima. Na tjemenu je prikovana kao i na prvom sisačkom primjerku okrugla bronsana pločica, kojoj se samo rubovi dotiču kape, sa izreskom u formi slova T, u koji se je mogla utaknuti perjanica¹.

Ovakvih je šljemova iz željeznoga lima poznato još i više. Koliko se znade, potječe iz Siska još jedan komad, kojemu je bilo suđeno, da ide u strani svijet. Danas je navodno u privatnom posjedu u Beču. Nema nigdje točnoga opisa toga šljema, ali mu je izdana slika, po kojoj se on donekle može opisati. Sačuvana je kapa sa vratobranom. Povrh čela su izbijena veoma vitka krila. Porubna ploča na čelnom rubu kape ostavila je svoje tragove, ali ne toliko, da bi se točno moglo vidjeti, kako je bila izrađena. Čavli, kojima su bile pričvršćene baglame te čavao na vratobranu, imaju rozete, ali se po slici ni o njima ne da ništa točnijega reći².

Dobro je sačuvan jedan takav šljem izvađen iz Rajne kod Mainza. Tu je dapače sačuvan i jaki okruž, koji je bio pričvršćen povrh čela. Kapa je i kod toga primjerka sprijeda obrubljena ornamentovanom bronsanom pločicom, a čavli su urešeni rozetama. Kod ovoga se primjerka može konstatovati, da obrazne ploče nisu jednake ni po obliku ni po izradbi. Jedna se je od obraznih ploča po svoj prilici bila istrošila ili izgubila, pa se je zamijenila novom. Kako na skladištu nije bilo sasvim slične, to se je valjda upotrijebila drugačija³.

Ovamo se svakako mora pribrojiti jedan šljem iskopan u Idriji kod Bače u istarskom primorju. Tu se iskopalo groblje, koje je bilo u porabi od srednjehalštatskoga pa sve do rimskoga carskoga doba. Grob, u kojem se je našao ovaj šljem, na svaki je način vojnički. U njem su se našli mač sa koricama, željezni dijelovi štita, te šljem, koji sigurno spada u ovu vrst. Prije vremena rimskoga carstva ne može se ovaj grob datirati, jer se je u njem našla ranorimska fibula na baglame. Šljem je sav od željeznoga lima. Izdavač mu nije izdao opisa, na koji bi se ova radnja mogla obazirati, jer mu je cilj bio drugi, ali je izdao sliku njegovu⁴. Tu se vidi, da na kapi nema iskucanih krila, ali je tome možda krivo samo sadašnje loše stanje kacige. Straga prelazi kapa sa nekoliko rebara u skoro vodoravan vratobran, na kojem se opet vidi jedna polumjesečasta izbočina. Prednji čelni rub opet je urešen ornamentovanom obrubnom bronsanom pločicom, a prednji je dio kape pojačan jakim četverobridim obručom, koji je sa oba kraja na kapu povrh ušnih isječaka prikovan. Obrazne su ploče istoga oblika te su i kod ovoga primjerka pričvršćene baglamama. Rub vratobrana i rubovi obraznih ploča porubljeni su i tu sa bronsanim limom. Na vratobranu se još vidi čavao, kojemu je glavica urešena crvenom caklovinom, a u opisu se veli, da su se još na tri mjesta ostaci takvih glavica sačuvali.

¹ Alt. uns. heidn. Vorz. V str. 114 i d. tabla 22 br. 363. Sr. Westd. Zeitschr. XXIII 1904 str. 365 tab. 3 i 5.

² Lipperheide, Antike Helme str. 273 i 274 br. 407 a i 407 c.

³ Westd. Zeitschr. XXII 1903 str. 426 tabla 6 br. 2.

⁴ J. Szombathy, Das Grabfeld zu Idria bei Bača. Mitth. d. prähist. Commiss. d. Akad. d. Wissensch. Wien I str. 391 i d. Grob ima br. 17, opisan je na str. 336 i d., a šljem je naslikan na str. 338 sl. 179.

Na lijevoj se obraznoj ploči vide četiri takve glavice urešene rozetama, ali se u opisu ne ističe, iz kakve su kovine te rozete načinjene.

Nešto se od ovoga razlikuje jedan drugi željezni šljem, koji se je našao u istoj nekropoli. Grob (br. 5), u kojem je on ležao, najbogatiji je u cijelom groblju. Osim šljema nije tu doduše bilo nikakvoga drugoga oružja, ali se je našlo nekoliko bronsanih posuda, koje su sigurno uvežene iz Italije. Bilo je tu i nekoliko fibula, a sve pripadaju kasnolatenskoj ili ranorimskoj perijodi. Po svemu se vidi, da ovaj grob spada nekako u isto vrijeme, u koje i prijašnji. Dosta niska kapa ima isti oblik, te je povrh čela pojačana jednim iskucanim rebrom, kojemu se ne vide krajevi. Možda je to rebro išlo i naokolo cijele kape, ali se to ne da točno konstatovati, jer je straga šljem jako loše sačuvan. Tu je vratobran izrađen iz posebnoga komada željeznoga lima te je na kacigu pritaljen. Isto je tako sprijeda na rub kape od jednoga ušnoga izreska do drugoga pritaljen komad željeznoga lima, koji gotovo vodoravno van strši. Inače na kapi nema nikakvoga znaka, da bi ona ikada bila urešena ili na kakav način pojačana. Obrazne su ploče pričvršćene baglamama, a čavli, kojima su baglame prikovane na kapu, nemaju nikakvoga uresa. Obrazne ploče tu imaju drugi jednostavniji oblik, a nisu nikako urešene. Dolje imaju kratke nastavke, za koje se je valjda pričvršćivao lančić ili remen, s kojim su se ploče skapčale ispod brade¹.

Dva šljema ove vrsti čuvaju se u muzeju u Wormsu. Jedan je od njih sasvim jednostavan i ima iste urese kao i opisani zagrebački primjerci. Koliko se po slaboj slici vidi, ima i on rozete oko glavica čavlića, kojima su prikovani pojedini dijelovi, a povrh čela je sačuvan jak obruč, koji je na ovom primjerku pomičan. Drugi je primjerak vanredno bogato urešen. Izrađen je iz jednoga komada željeznoga lima, a za urese je upotrebljena bronsa. Cijeli je rub šljema porubljen širokom pločom bronsanoga lima. Preko kape položene su unakrst dvije široke bronsane ploče: jedna od sredine čela do vratobrana, a druga od jednoga ušnoga isječka do drugoga. Na tjemenu, gdje jedna ploča prelazi preko druge, prikovana je okrugla ploča sa izreskom za nasad perjanice. Obrubna bronsana ploča i ove dvije preko kape položene ostavljaju na kapi četiri prazna prostora, koji imaju oblik trokuta. U te su prazne trokute umetnuti uresi, koji su također izrezani iz bronsanoga lima. U oba prednja polja prikazan je po jedan orao sa vijencem u kljunu, a u stražnjim većim poljima pročelje otvorena hrama, a u njem žrtvenik. Obrazne su ploče obješene na kapu baglamama, a obrubljene su bronsom. Na svakoj je kao ures prikovano iz bronsanoga lima izrezano pročelje zgrade, valjda hram, ali nešto drugačijega oblika, nego je onaj na stražnjim poljima kape. Na vratobranu su u sredini blizu vanjskoga ruba prikovane dvije okrugle dosta velike bronsane pločice, kroz koje prolaze čavli, za koje je pričvršćeno provesto za vješanje šljema. Povrh čela sačuvan je dosta širok, ali ne jako debeo pomičan bronsan obruč, koji je nešto kraći nego li su oni kod manje urešenih primjeraka. Velika razlika u opremi ovoga šljema i drugih, koji su mnogo jednostavnije i jednoličnije urešeni, ima se po svoj prilici pripisati samo tome, što je onaj, koji je taj šljem nosio, bio u višem činu².

¹ N. d. str. 328 sl. 138. Na slici vide se još ostaci kalciniranoga platna, kojim je šljem bio omotan prije nego je došao pod zemlju.

² Westd. Zeitschr. IV 1885. str. 209 tabla X br. 2 i 3. Altert. uns. heidn. Vorz. IV tabla 39.

Sigurno spada u ovu vrst jedan krivo klasifikovani šljem, koji se je navodno našao kod Augsburga na Lechu, a sada je u privatnom posjedu¹. Veoma je loše sačuvan, ali se još i sada vidi, da je bio veoma bogato urešen. Povrh čela bila su iskucana krila, a straga rebra. Na vratobranu su iskucane dvije polumjesečaste izbočine. Cijela je kapa bila presvučena tankim slojem srebra, od kojega su se ostaci sačuvali pod glavicama čavlića, kojih na ovom šljemu ima veoma mnogo. Preko toga srebra bile su unakrst prikovane dvije bronsane ploče, koje su se na tjemenu sjele. Po tom se vidi, da ovaj šljem jako sjeća na netom opisani primjerak iz Wormsa, a to tim više, što mu je i rub obrubljen širokim bronsanim limom. Čelni obruč nije bio sasvim paralelan sa srednjim rubom kape, nego je u sredini bio nešto viši. Tu je jedan njegov nastavak zahvatio u četverouglati izrezak na kapi, a radi toga čelni obruč nije mogao biti pomičan. Glavice čavlića, kojima je sav taj ures prikovan, posrebrene su, a nemaju ni caklovine ni rozeta. Na tjemenu je bilo osam takvih čavlića, kojima je valjda bila prikovana pločica za usađivanje perjanice, koja je prema poretku čavlića morala biti ovalna. Na vratobran je s donje strane pričvršćena kvaka za vješanje šljema. Obraznih ploča više nema, ali su sačuvane baglame, na koje su bile obješene.

Pred kratko vrijeme upozorilo se sa više strana na to, da su ovakvi šljemovi

prikazani i na antiknim spomenicima. U istinu se to dade reći samo za jedan spomenik. U Mainzu se je već koncem pedesetih godina prošloga stoljeća nailazilo na kamene ploče sa reljefima, na kojima su prikazani rimski vojnici ili na putu ili u boju sa nekim drugim (germanskim) narodom. Još g. 1898. vadili su se takvi reljefi iz kasnijega gradskoga zida. Oni će svi pripadati jednom te istom antiknom spomeniku, možda podnožju balustrade triumfalnoga spomenika iz prvoga stoljeća posl. Is. Na jednom je takvom reljefu prikazan vojnik, koji nosi šljem obješen o desno rame, kako se obično nosi. Taj je šljem sasvim sličan onima, što su ovdje opisani. Za ovim vojnikom ide drugi, koji ima šljem na glavi, ali taj šljem ima već drugačiji oblik². Forrer je za spomenuti šljem iz Augsburga na Lechu doduše tvrdio,

Sl. 22. Rimski bronsani šljem iz Save kod Podsusjeda u hrv. nar. muzeju.

¹ R. Forrer, Fund eines röm. Eisenhelmes bei Augsburg. Westd. Zeitschr. XX 1901 str. 110 i d., tabla 4.

² Sr. Becker, Die Inschriften u. Steindenkmäler d. Museums d. Stadt Mainz 1875.) str. 135

(više komada). Westd. Zeitschr. XVIII 1899 tabla 12 i XXII 1903 str. 426. Schumacher, Altert. uns. heidn. Vorz. V str. 84 tabla 16. Lindenschmit na i. m. str. 115 sl. 2. Mainzer Zeitschr. V 1910 str. 11 sl. 2.

da je legijonarski, ali ga je sravnjivao s nekim drugim šljemovima, koji ne spadaju u ovu vrst i koji su sigurno konjanički.

Najbliže su ovim željeznim šljemovima neke bronsane kape, od kojih i naš muzej ima tri nepotpuna komada. One imaju u glavnom isti oblik, sastoje iz istih glavnih dijelova (kape, vratobrana i obraznih ploča), ali nisu toliko urešene, jer su već same po sebi bile izglednije. Zagrebački su primjerci razmjerno dosta oštećeni, ali su ipak veoma važni radi napisa, koji se na njima nalaze. Jedan je od njih nađen u Savi kod Podsusjeda. Izrađen je iz ljevene a iza toga kovane bronse, koja je prema rubovima dosta debela, dok je prema sredini uslijed kovanja dosta tanka. Vratobran je u sredini 5 cm širok te se prema krajevima sve više suzuje. Sprijeda povrh čela bila je kapa pojačana jakim bronsanim obručem, kojega danas više nema. Isto tako nema više ni obraznih ploča, koje su bile obješene o baglame. Te su baglame prikovane

Sl. 23. Rimski bronsani šljem iz Save kod Rugvice u hrv. nar. muzeju.

sa po dva bronsana čavla, koji imaju velike čunjaste zarezima urešene glavice. Takav čavao bez zarezima ima i u sredini vratobrana. Na gornjoj je strani vratobrana izbockan lijevo napis (*centuria*) *Tauri*, a desno *C. Mestri Cinna*. Sa donje je strane udareno istom stancem slovo F dva puta, a to zato, jer se prvi put nije jasno otisnulo. Zanimljivo je, da su kod ove vrsti šljemova dimenzije nešto drugačije, nego kod prvašnje. Kod ovoga primjerka iz Podsusjeda se otvor kape više približuje kružnici: duljina je 208, širina 198, a visina je 130 mm (sl. 22.)¹. Sasvim je sličan bronsan šljem nađen u Savi kod Rugvice blizu Zagreba. Duljina je kape 205, širina 200, a visina bez nastavka za usađivanje perjanice 150 mm. Kapa je prema tome nešto viša te se oblikom nešto više približuje čunju. Vratobran je sličan predašnjemu, skoro je vodoravan, a u sredini je 4,5 cm širok. I tu manjka povrh čela obruč za pojačanje, a manjkaju i čavli, kojima je bio pričvršćen. Isto tako manjkaju i obrazne ploče i baglame, na kojima su visile. U sredini je vratobrana sačuvan bronsan čavao sa jednostavnom okruglom glavicom. Na šljemu se sačuvao nared za usađivanje perjanice, a sastoji iz čunja, koji je raskoljen i postrance probušen. Kraj perjanice turio bi se u raskoljeni otvor, a pričvrstio čavlom. Ovaj je primjerak osobito važan radi svojih napisa. Na vratobranu

sa po dva bronsana čavla, koji imaju velike čunjaste zarezima urešene glavice. Takav čavao bez zarezima ima i u sredini vratobrana. Na gornjoj je strani vratobrana izbockan lijevo napis (*centuria*) *Tauri*, a desno *C. Mestri Cinna*. Sa donje je strane udareno istom stancem slovo F dva puta, a to zato, jer se prvi put nije jasno otisnulo. Zanimljivo je, da su kod ove vrsti šljemova dimenzije nešto drugačije, nego kod prvašnje. Kod ovoga primjerka iz Podsusjeda se otvor kape više približuje kružnici: duljina je 208, širina 198, a visina je 130 mm (sl. 22.)¹. Sasvim je sličan bronsan šljem nađen u Savi kod Rugvice

S. Ljubić, Inscr. mus. Zagr. str. 52. CIL III S. 12031, 5. Lindenschmit, Alt. uns. heidn. Vorz. V str. 189 br. 3. Sliku napisa po Brun-

šmidovoj kopiji ima Lipperheide, Antike Helme str. 565.

su izbockana šiljatim oruđem imena od više ljudi, a svaki napis potječe od druge ruke. Prva je ruka na gornjoj strani napisala (*centuria*) *C. Truttidi, gal(ea) C. Ofelli*. Ispod toga napisano je drugom rukom (*centuria*) *Naivi, Q. Tul(li)*, a kraj toga je od treće ruke napisano (*centuria*) *Sei, Lucreti*. Na donjoj strani vratobrana je četvrti napis (*centuria*) *Hedi, L. Papiri* (sl. 23.)¹.

Treći šljem ove vrsti naden je kod Mitrovice, i opet u Savi, a darovalo ga je ravnateljstvo tamošnje realke. Duljina je kape 215, širina 220, a visina bez čunjastoga nastavka za usađivanje perjanice 145 mm. Šljem je dakle bio načinjen za glavu, koja je bila više široka nego dugačka. U čunjasti je nastavak na tjemenu udubljena 1 cm duboka rupica, u koju se je kraj perjanice mogao zabosti, ali je ta perjanica morala biti pričvršćena na više mjesta, jer su se i sprijeda i straga na kapi sačuvali ostaci nareda iz tankoga bronsanoga lima, koji su samo u tu svrhu mogli služiti. Inače se na kapi jasno poznaje trag, gdje je ležao obruč iznad čela, a čavli, kojima su bili prikovani i on i baglame, sasvim su jednostavni. I ova kaciga ima na gornjoj strani vratobrana izbockan napis. Napisano je (*centuria*) *Trebiana*, a ispod toga *L. Vetti* (sl. 24.)².

Svaki od ova tri šljema, što ih posjeduje hrvatski narodni muzej, ima na sebi imena vojnikâ, koji su ga nosili, a uz ime vojnikovo stoji uvijek i četa, u kojoj je on služio. Po ovim se napisima jasno vidi,

Sl. 24. Rimski bronsani šljem iz Save kod Mitrovice u hrv. nar. muzeju.

da su sva tri ova šljema nosili samo legijonarski vojnici, a to je tim važnije, što se je i na drugim mjestima našlo sličnih šljemova, na kojima su također zabilježena imena vojnika, koji su ih nosili, a uvijek su to legijonarci.

Zanimljiv je jedan nalaz iz sela Schaan u kneževini Lichtenstein, gdje se zna, da je nekada bio rimski kastel. Tu je jedan seljak našao u šumi dva sasvim jednaka šljema iste vrsti. Na svakome od njih otkrio se napis, koji odaje njihove vlasnike. Jedan nosi nad čelom, a ispod obruča izbockani napis *P. Cavidius Felix, (centuria) Petroni*, a na drugom je na gornjoj strani vratobrana napisano *M. Poponi, (centuria) L. Turretedi cort(is) III*. Ovi liechtensteinski šljemovi su zato veoma važni, jer su izvrsno sačuvani te se na njima može lijepo proučavati oblik kape i obraznih dijelova. Htjelo se je zaključivati na vrijeme, kada su ove kacige bile u porabi, te se je mislilo na prvo stoljeće posl. ls., jer da kod jednoga šljema vlasnik još nema

¹ Ljubić na n. m. CIL III S. 12031, 7. Lindenschmit, n. m. br. 5. Lipperheide, n. d. str. 564.

² Ljubić, Viestnik hrv. arheol. društva VII 1885 str. 113 CIL III S. 12031, 6. Lindenschmit, n. m. br. 4. Lipperheide, n. d. str. 565.

kognomena. Taj zaključak vrijedi isto toliko kao i jedan drugi, prema kojemu bi ovi šljemovi spadali u III. stoljeće posl. Is., jer da je slovo P već sasvim zatvoreno¹.

Od sličnih šljemova treba još spomenuti:

1. Šljem bez obraznih ploča naden u rijeci Walu kod Nijmegena u Holandiji, sada u muzeju u Leydenu. Na gornjoj strani vratobrana napis: (*centuria*) *Sex. Duilli, T. Vetti*².

2. Šljem sa sačuvanim čelnim obručem i ostacima obraznih ploča. Sa istoga mjesta u istome muzeju. Na gornjoj strani vratobrana su napisi (*centuria*) *Catuli, L. Corneli*, te (*centuria*) *Catuli, L. Api*, a na samom čelnom obruču je treći napis *centuria Q. Petroni, Q. Petroni*. Ovaj su šljem nosila jedan iza drugoga dva vojnika, koji su služili pod istim centurijonom³.

3. Šljem naden u Sufflenheimu kod Hagenaua u Elzasu. Sada u Hagenauu u privatnoj zbirci. Na gornjoj su strani vratobrana napisi. U sredini: (*centuria*) *Mur-*

Sl. 25. Rimski bronsani šljem u srpskom narodnom muzeju u Beogradu.

rae, Marci, ispod toga: (*centuria*) *Flori, M. Iuli Celeris*. Pred tim i ispod toga *Leg(io) III.*, (*centuria*) *Rufini*. Lijevo u uglu: (*centuria*) *Flavi, Aper*, a u desnom uglu: (*centuria*) *Flori, M. Iuli*. Na ovom šljemu opet je dva puta zapisana ista centurija, kojoj su redom pripadali vojnici, koji su ga nosili, ali je zapisana i legija, kojoj je ta centurija bila dijelom. Ona je navedena kao *Leg(io) IV*, a znade se, koja je to legija bila. To je *legio IV. Macedonica*, koju je Brutus formirao u Macedoniji. U vri-

jeme Galbino po prilici nalazi se ova legija na Rajni, a iz toga vremena bi mogao biti i ovaj šljem⁴.

4. Šljem naden u Rajni kod Cölna, sada u muzeju u Wormsu. Napis je samo djelomice čitan (*centuria*) *Pritoni*, a ime vojnika nije pročitano, jer je navodno na tom mjestu šljem izjedan⁵.

5. Sasvim sigurno spada ovamo jedan šljem u beogradskom muzeju, za koji se do sada nije znalo, da spada u ovu vrst. Po slici, koja se ovdje može izdati dobrotom g. dra. Vasića, ravnatelja arheol. odjela srpskoga narodnoga muzeja, vidi se, da je šljem sasvim sličan gore opisanim zagrebačkim primjercima. I taj šljem ima

¹ Jenny, Mitt. d. Zentr.-Kommiss. XIII 1887 str. CLXXXIX i d. sa tablom.

² Westd. Zeitschr. IV 1885 str. 224, tabla XIII br. 4.

³ Westd. Zeitschr. II 1883 Museogr. str. 226. Alt. uns. heidn. Vorz. V str. 187 br. 568 tabla 34; napisi na str. 188 sl. 1 br. 2 a. b.

⁴ Alt. uns. heidn. Vorz. V str. 186 br. 567, tabla 34. Napisi na str. 188 sl. 1 br. 1.

⁵ Alt. uns. heidn. Vorz. IV tab. 56 br. 2.

na gornjoj strani vratobrana napis, koji glasi (*centuria*) *Tauri, T. Alfius*. Koliko se je u ono vrijeme, kada je taj šljem publiciran, znalo o tim šljemovima, vidi se po notici u publikaciji, po kojoj je napis ubočan „in galea aenea in margine anteriore frontem tegente“ (sl. 25.)¹.

6. Sa jednoga sličnoga engleskoga šljema, iz Colchestera u grofoviji Essex, koji je sada spremljen u colchesterskom muzeju, spominje se ostatak napisa . . . *Papiri* . . . ; dalje se napis nije dao pročitati².

7. Jedan ovakav šljem, kod kojega se ne spominje napis, nađen je u rijeci Padu kod mjesta Stagno Lombardo. Sačuvan je i obruč nad čelom, a isto tako su sačuvane i obrazne ploče³.

Nije sigurno, da li u ovu vrst još spada jedan šljem, koji je nađen u Rajni kod Mülheima, a sada se čuva u provincijalnom muzeju u Bonnu. Sav je iz bronse, ali mu oblik ipak sjeća mnogo na prije opisane željezne šljemove. Vratobran je nešto širi i sličan onima kod željeznih šljemova, ali nema onih uresa, koji su se kod onih konstatovali. Na gornjoj strani vratobrana ima bronsano malo proveslo za nošenje i vješanje šljema, koje je sasvim slično onome na urešenom primjerku iz Wormsa. Gore manjka komad kape, ali su straga sačuvane dvije pritaljene bronsane pločice, za koje se je pričvršćivala perjanica⁴.

Koliko se kod ovih primjeraka može zaključivati, to je brzo rečeno. Kolikogod je na tim šljemovima spomenuto vojnika, toliko put su to legijonarci, koji ga nose. Ipak je važno, da se nikada ne spominje koja druga četa. Zato će se sasvim sigurno moći reći, da je ovaj šljem rabio legijonarcima, a velikom vjerojatnošću će se moći tvrditi, da su ga rabili isključivo legijonarci. Drugo, što je važno, je to, da su ovi šljemovi morali biti skupocjen dio vojničke opreme. To se vidi po tom, što gotovo svaki vojnik piše na njem svoje ime, da mu se ne bi izgubio. Na nekima nalaze se i tri i četiri imena, ali za to nije morao šljem biti toliko dugo u porabi, dok su četiri vojnika islužila. Ako je koji vojnik našao zgodan šljem, koji mu je pristajao glavi, on ga doduše nije morao dati drugome, ali ako je on pao u vojsci, bio premješten u drugu četu ili viši čin, ili se domogao drugoga zgodnijega šljema, onda ga je svakako rado drugome prepustio. Za vrijeme je važno, da se na jednom primjerku spominje četvrta legija, za koju je stalno, da je u drugoj polovici prvoga stoljeća bila na Rajni u onom predjelu, gdje je šljem izgubljen. Ako se rekne, da je ovaj šljem u to vrijeme bio u porabi, onda je sve rečeno, što se na osnovu ovoga materijala daje o vremenu reći.

Broj rimskih šljemova u hrvatskom narodnom muzeju sa opisanim primjercima još nije iscrpljen; ima još nekoliko primjeraka, o kojima mora biti govora. Jedan je šljem publicirao Ljubić označivši krivo mjesto, gdje da je nađen. Šljem je došao u muzej kao dar braće dra. Andrije Torkvata i dra. Ignjata Brlića. Kako je među predmetima, što su zajedno s tim šljemom u muzej došli, bilo mnogo prethistorijskih komada nađenih na dva mjesta, to je Ljubić, koji je držao, da je to jedan skupni nahodaj, mislio, da i ovaj šljem spada u taj nalaz, te ga je kao prethisto-

¹ CIL III 6336.

² Ephem. epigr. VII str. 349 br. 1166. Alt. uns. heidn. Vorz. V str. 189 br. 6.

³ Notizie degli scavi 1908 str. 312.

⁴ Alt. uns. heidn. Vorz. V str. 189 br. 2, skica na sl. 2 br. 1.

rijski šljem publicirao¹. Kasnije je premješten u rimsku zbirku. Bit će, da je nađen negdje u Savi u okolini Broda. Kapa je i kod ovoga primjerka slična polukruglji. Duljina je 215, a širina 180 mm, visina je bez šiljka na tjemenu 130 mm. Prema tome je kapa niska, a prelazi straga u sasvim okomit vratobran, koji je 150 mm dug te je previnut u vodoravni rub, koji je u sredini 43 mm širok. Cijela je kaciga iskovana iz jednoga komada bronsanoga lima, koji je razmjerno dosta slab te nije, koliko se vidi, nigdje pojačan nikakvom drugom kovinom. Na rubu je lim nešto van previnut, te se je tim postiglo dvoje: kapa nije žuljala, a osim toga je rub bio nešto jači. Jedno 45 mm udaljeno od ruba ide oko cijeloga šljema jedno povišeno rebro, koje je čekićem istjerano. Ono ide svuda paralelno sa rubom te slijedi u tom i rub polukružnih isječaka nad ušima. Ova je kaciga također imala čelni obruč, koji se nije sačuvao. Vide se samo tragovi, gdje je bio. Lijevo i desno bio je pričvršćen čavlama,

Sl. 26. Rimski bronsani šljem u hrv. narodnom muzeju. Po svoj prilici iz Save kod Broda.

se valjda nije nosio onako, kako su se nosili prije opisani šljemovi, naime obješen o desno rame (sl. 26.).

Šljemovi ovoga oblika veoma su rijetki, ali ipak ovaj primjerak nije osamljen. Sasvim je sličan samo jedan primjerak. Nađen je u Italiji, te je također sasvim izrađen iz bronse. Urešen je na isti način sa povišenim rebrom, koje ide paralelno s rubom, a gore ima također samo šiljak. Obrazni dijelovi nisu ni kod ovoga primjerka sačuvani².

Dosta je dobro poznat jedan ovakav šljem, koji se je našao u rimskom kasteleu Osterburken, a sada je u muzeju u Mannheimu. Oblikom je zagrebačkom primjerku dosta sličan, ali je u pojedinostima dosta različito izveden. Materijal je bronsa.

¹ S. Ljubić, Popis arkeol. odj. nar. zem. muz., Egipatska - predhistorička sbirka str. 78 br. 1 među „predmetima iz mogile kod Pocrkavlja“.

² Lipperheide, Antike Helme str. 237 br. 266. Obrazne ploče, koje su tu na šljemu obješene, ne spadaju k njemu.

Sprijeda kapa nema nikakvoga ruba, nego je ravno odsječena, a tek od ušnih isječaka počima van previnuti rub. Sprijeda je povrh čela prikovana u formi trouglatoga zabata pomična, dosta široka bronsana ploča. Obrazne ploče nisu sačuvane, a na kapi nema traga naredu za usađivanje perjanice¹.

Glavnim reprezentantom ove vrsti drži se obično jedan šljem, koji je iskopan u kastelu Niederbieber, a sada je u posjedu kneza Wied u Neuwiedu. Materijal je željezo, a uresi su iz bronse. Cijeli je šljem obrubljen bronsanim limom, koji je svuda veoma širok, a samo je na rubu vratobrana uzan. Sačuvane obrazne ploče su veoma široke, načinjene su iz željeznoga lima, a gore su urešene širokom bronsanom pločom. Straga one upadaju u vratobran, kojemu je u tu svrhu rub sa obje strane van izvinut. Tako je ovaj šljem sasvim zaštićivao uši vojnika, koji ga je nosio. Dolje su obrazne ploče previnute tako, da one zastiću dobar komad vrata. Sprijeda su one izrezane prema licu, a u cijelom su tako kovane, da lice lijepo u nje upada. Oba dvije se sastaju odmah ispod usnica, a tu svaka ima po dvije rupice, kroz koje su prolazili mali remeni, kojima su bile svezane. Na kapi je prikovan bronsanim čavlima greben, koji je, kako se po slici čini, načinjen iz bronse. Prednji je kraj grebena prikovan nekako u sredini između čelnoga ruba i tjemena, a drugi već na kraju vratobrana. Na dosta širokom rubu vratobrana probušene su dvije rupice, kroz koje je valjda nekada bio provučen remen za vješanje šljema².

Dva su se šljema ove vrsti našla u kastelu Heddernheim, a sada su u historijskom muzeju u Frankfurtu na Majni. Jedan je od njih izvrsno sačuvan, dok je od drugoga sačuvano samo nešto kape sa vratobranom. Oba su načinjena iz željeznoga lima, a uresi su iz bronse. Prvi je i u pojedinostima veoma sličan opisanom niederbieberskom primjerku³. Obrubljen je također bronsom, koja je svuda široka, samo je na donjem rubu vratobrana uska. Obrazne ploče imaju sasvim isti oblik kao one kod niederbieberskoga primjerka, samo što nemaju na sebi nikakvoga uresa iz bronse i što im donji krajevi imaju samo po jednu rupicu za provlačenje remena. Povrh čela prikovana je široka bronsana ploča u obliku trouglatoga zabata. Toga nema primjerak niederbieberski, a ne veli se u publikacijama, da li ga je nekada mogao imati. Odmah nad tim obručen prikovan je prednji kraj grebena, koji prolazi dužinom kape sve do kraja vratobrana, gdje je opet prikovan bronsanim čavlom. Na tjemenu siječe ovaj greben drugi poprječni, kojemu su krajevi prikovani na kapu odmah povrh baglama, na koje su obješene obrazne ploče. O uresu drugoga heddernheimskoga primjerka ne da se mnogo reći, jer je preslabo sačuvan⁴.

Donekle je dobro sačuvan jedan takav šljem, koji se je našao u kastelu Friedberg, a sada je u muzeju u Darmstadt. Bronsana obrubna ploča je ista kao i na heddernheimskom i niederbieberskom primjerku. Povrh čela je i tu prikovan bronsani obruč u formi trouglatoga zabata, a na vrhu kape se i tu, kao što na

¹ Alt. uns. heidn. Vorz. III Heft II Taf. 3 No. 1. Obergerm.-raet. Limes Lief. II Osterburken tab. VII br. 32. Lipperheide, str. 312 br. 461.

² Alt. uns. heidn. Vorz. I Heft IX Taf. 5. Lipperheide, n. d. str. 309 br. 442 i str. 310 br. 443, snimljena sa dvije strane.

³ O. Donner- v. Richter, Mitteilungen über röm. Funde in Heddernheim I (1894) str. 21 i

d. sl. 1. a. b i 2. Lipperheide, n. d. str. 313 sl. 437.

⁴ Dobru sliku ima Lipperheide n. d. str. 308 br. 438. Sačuvana je od uresa samo jedna profilovana bronsana ploča, koja ide od lijevoga ušnoga izreska preko tjemena do desnoga izreska. Oba su kraja te bronsane ploče prikovana bronsanim čavličem.

heddernheimskom šljemu, križaju dva bronsana grebena. Od obraznih ploča sačuvana je jedna djelomično, a jedna je sasvim nestala. Vidi se, da su imale isti oblik kao kod prijašnja dva primjerka¹.

Kod sva tri primjerka, gdje su čelni obruči sačuvani, oni su više ili manje pomični. Što se tiče nalazišta, treba naglasiti, da su gotovo svi do sada poznati primjerci nađeni u rimskim kastelima na Rajni. Iznimku čine samo zagrebački i italski šljem, koji su i oblikom nešto drugačiji, a i materijal im je bronsa, dok su svi ostali iz željeza. Moguće je, da su one kacige sa Rajne pripadale jednoj te istoj četi, a razlike u opremi dolaze možda odatle, što su ih nosili vojnici raznoga čina. Nu ako ih i nisu nosili vojnici iste trupe, to se ipak s nekom sigurnošću može tvrditi, da su ih nosile čete iste vrsti. Učenjaci se međutim do danas još nisu sasvim složili u tom, kakvoj je vojsci ta vrst šljema mogla pripadati. Forrer je publicirajući spomenuti željezni šljem iz Augsburga na Lechu, koji je on ispravno držao legijonarskim, ubrojio u istu vrst i ove šljemove, te je tvrdio, da su i ovo bili legijonarski šljemovi. To će biti krivo, jer ovi šljemovi imaju, kako se na prvi pogled vidi, sasvim drugi oblik, nego svi do sada opisani, koji su sigurno legijonarski. Osim toga su ovi šljemovi sasvim drugačije zaštićeni protiv udaraca nego prijašnji. Kod legijonarskih šljemova prislonjen je čelni obruč sasvim uz kapu, tako da on kapu zaštićuje protiv udaraca, koji padaju sprijeda. Kod ovih pako šljemova čelni obruč strši u vis, te zajedno s grebenima na kapi čini mrežu, koja je jaka zaštita protiv udaraca, koji padaju odozgor. Obrazne ploče kod ovih šljemova sakrivaju veći dio lica, priljubljuju se licu više, sjede na glavi bolje, jer su im kape niže, a stražnji dio strmiji, a to sve nekako upućuje na to, da bi to mogli biti konjanički šljemovi. Dapače su kod tih šljemova i same uši sasvim zaštićene, što bi se dobro vidjelo na niederbieberskom primjerku, da nije na tom mjestu krivo restaurovan. Ovakva zaštita glave bila je nužnija konjaniku nego pješaku, jer je pješak ipak mogao upravljati svojim štitom, dok je konjanik jednu ruku trebao za konja.

Kao konjanički šljem je ovaj šljem i označio u novije vrijeme L. Linden-schmit², ali ga on meće u prvo stoljeće posl. Is., jer misli, da je isti šljem prikazan na nekim kamenim spomenicima iz toga vremena. Pri tom se pozivlje na nadgrobni spomenik konjanika alae Noricorum, C. Romanija, koji se čuva u muzeju u Mainzu³ i na spomenik konjanika četvrte tračke kohorte Dolana, koji se čuva u muzeju u Wiesbadenu⁴. Oba ova spomenika spadaju sigurno još u prvo stoljeće posl. Is., a vojnici prikazani na njima imaju faktično šljemove, koji su svojim oblikom slični niederbieberskome i ostalima njegovoga tipa. Ali samo oblikom, a ne i u pojedinostima, jer se na skulpturama, makar da su dosta nespretno izrađene, ipak nedvojbeno opažaju neke razlike; osobito na prvospomenutom, o kom će još morati biti govora.

O. Donner v. Richter meće ove šljemove u kasnije vrijeme. On veli, da su na glavnim ratnim spomenicima, dakle na stupovima Trajanovom i Mark-Aurelovom,

¹ O. Donner- v. Richter n. m. str. 23 sl. 4 a. b. Lipperheide, n. d. str. 311 br. 420.

² Alt. uns. heidn. Vorz. V str. 121 i d.

³ Slika publicirana u Alt. uns. heidn. Vorz. III Heft VIII tabla 4. Sr. Th. Weygand, Bonner

Jahrbücher 108/9 (1902) str. 211 br. 136 tabla VI br. 7 i kasnije na više mjesta.

⁴ Sliku daje P. Steiner Bonner Jahrbücher 114/115 (1906) tabla I br. 2.

šljemovi sasvim drugačiji i ljepši, te da im se oblik više približuje atičkoj formi i zato da su ovi šljemovi kasniji od drugoga stoljeća posl. Is., jer da u svojoj formi već pokazuju neki nazadak. Ovaj se nazor Donner- v. Richterov¹ ne mora već zato prihvatiti, što nije istina, da ovi šljemovi nemaju dosta elegantne forme. Oni su nasuprot veoma praktično udešeni i uslijed niske svoje kape imaju oblik, koji se apsolutno ne može dovesti u sklad sa nazatkom ukusa. Sličnost njihova sa šljemovima jahača rimskih, prikazanih na spomenutim nadgrobnim spomenicima, mora se uzeti u obzir, a činjenica, da su šljemovi na Trajanovom i Mark-Aurelovom stupu drugačiji, morati će se drugačije tumačiti. Zagrebački i italski primjerak, ako i nisu imali svih onih naprava za zaštićivanje protiv udaraca, koji su padali odozgor, ipak će se radi svoga oblika morati pripisati kojoj lako oružanoj konjaničkoj četi.

Hrvatski narodni muzej ima još jedan veoma lijepi bronsani šljem, koji sigurno potječe iz rimske tvornice, ali se ne da svrstati u nijednu od opisanih vrsti. Nalazište mu nije sasvim točno poznato. Tek je negdje spomenuto, da ga je muzeju poklonila redovnička omladina bosanska u Đakovu preko tamošnjega povjerenika O. Nikole Šokčevića². Prema tome on potječe negdje iz Bosne. U novije je vrijeme publiciran crtež načinjen po fotografiji³. Veoma je istrošen, na nekim mjestima izjedeni su cijeli komadi. Vratobrana i obraznih ploča više nema. Ovaj je šljem sigurno najprije ljeven, a onda je sa kladivcem dotjeran. Dolnji dio kape ima donekle polukruglast oblik kao i

Sl. 27. Rimski bronsani šljem u hrv. narodnom muzeju. Po svojoj prilici iz Bosne. Reljefi u nar. vel.

¹ Na n. m. str. 24 i d.

³ Lipperheide, Antike Helme str. 125 br.

² Viestnik nar. zem. muzeja za g. 1870 str. 214 390 a, br. 1.

opisani bronsani legijonarski šljemovi, ali se na ovaj dio nastavlja drugi u obliku čunja, koji gore završuje gumbom. Prema tome je kapa toga šljema veoma visoka, mjeri od čelnoga ruba do vrha 205 mm. Rub je kape svud naokolo jednako obrezan te obložen sa dvije bronsane uresne ploče, koje su 4 cm visoke. Prednjoj je ploči rub jednako obrezan sa rubom šljema, dočim je stražnja spuštena za jedno 20 mm preko šljemovoga ruba. Na taj dio, koji presiže preko šljemovoga ruba, bio je prikovan vratobran, koji je bio načinjen iz posebnoga komada kovine. Ove su obrubne ploče sakrivala glavice čavlića, kojima su na šljem bile prikovane baglame za obrazne ploče i rupice na rubu, za koje je bila prišivena podstava. One su na šljem pritaljene, a gdje im se rub dotiče šljema, tu je on sakriven pod uskom zrnastom bronsanom vrpcom, koja je na šljem posebno pritaljena. Prednja je ploča urešena sa tri reljefne figure, koje su sa stancom izbijene i po svoj prilici straga olovom zaljevene, jer nisu ni malo utučene, premda im je površina veoma stradala. U sredini je prikazan napred okrenuti neodjeveni Zevs, s kratkim plaštom prebačenim preko desne podlaktice, s munjom u desnoj i dugim žezlom u lijevoj ruci. Lijevo je na l. okrenuta krilata Nika s palmovom grančicom u lijevoj i vijencem u desnoj ruci. Desno je napred okrenuti stojeći Ares u potpunoj vojničkoj opremi, koji se upire l. rukom na ovalni štit, a desnicom o dugo koplje. Sve tri figure su jednako oko 28 mm visoke. — Na šljemu se ne vide nikakvi tragovi, da bi on ikada bio pojačan čelnim obručem, a isto tako se ne vide tragovi naredu za usađivanje perjanice (sl. 27.).

Kako je ovaj šljem po svom obliku osamljen, to je teško odrediti mu mjesto i vrijeme, gdje i kada je načinjen. Ipak će se po načinu izradbe morati držati rimskom radnjom, a valjda potječe iz dosta ranoga vremena. Možda taj oblik nije bio kod stanovitih rimskih četa u općenitoj porabi, nego je to možda bio šljem kojega visokoga časnika. To bi se dalo nagađati po tom, što nema ni iz daleka sličnoga šljema rimske provenijencije, dočim je od svih drugih vrsti poznato dosta primjeraka. Donekle slični šljemovi našli su se na gallskom tlu. Sa običnim gallskim šljemom, kakav je poznat iz veoma velikog broja primjeraka, ima ovaj šljem doduše veoma malo zajedničkoga, ali su zato poznata tri šljema, koji sigurno potječu iz prethistorijskih grobova, a kojima se sličnost sa zagrebačkim ne¹ da poreći. Dva su sada u muzeju u St. Germain en Laye. Prvi je nađen u mjestu Berry na rijeci Marne, te je veoma visok i završuje gore sa dva gumba. Vratobran je veoma kratak. gotovo okomit, rub je urešen širokom pojasnom pločom, na kojoj su cizelovanjem izražene hvoje i palmete. Gore je na vrhu kape pojas sa istim uresom¹. Drugi je šljem nađen u mjestu Gorge-Meillet kod sela Somme-Tourbe, također na rijeci Marne. Tu je forma kape ista, samo rub nema ploče sa ornamentima, a kratki vratobran je kos. Dolnji dio kape urešen je iskucanim kosim crtama². Jedan je šljem istoga oblika nađen nedavno kod mjesta Giubiasco u Švicarskoj te je prenešen u muzej u Zürich. Zanimljiv je radi toga, što je sav iz željeza i što su mu sačuvane na baglame obješene željezne obrazne ploče. Ove imaju srolilik oblik te su urešene sa tri pritaljene bronsane okrugle pločice, koje imaju da imitiraju izbočine na obraznim pločama istoga oblika na niskim gallskim kapama³. Možda je tip zagrebačkoga šljema nastao

¹ A. Bertrand, *Archéologie celtique et gaule* (Paris 1889) str. 356 tab. XI (str. 336 tab. IX u izdanju od g. 1876.)

² N. dj. (izd. 1889.) str. 367 sl. 105.

³ Grob 313. E 5202, ima tek da bude objelodanjen.

na osnovu ovakvih prethistorijskih oblika, a možda ima pravo Bertrand, kad se pozivlje na jedno mjesto kod Silija Italika, koji opisuje, kako se Rimljanima, primajući strane poslanike, ukazuju *galeae Senonum et Ligurum horrentes con*¹.

Jedan šljem u hrv. narodnom muzeju pripada veoma raširenom obliku, za koji se ne da sa sigurnošću ustanoviti, da li je rabio u rimskoj vojsci. Nađen je po svoj prilici negdje u južnoj Italiji, a došao je u muzej sa Nugentovom zbirkom. Ako je on faktično iskopan negdje u južnoj Italiji, onda je on možda zakopan i nekoliko stotina godina prije Is. Veoma je loše sačuvan, ali mu se oblik kape još sasvim dobro može konstatovati. Duljina je 205, širina 175, a visina je bila oko 150 mm. Prema tome je kapa nešto viša od opisanih legijonarskih bronsanih šljemova, a nešto se razlikuje i u obliku, jer je gore bila malo šiljatija. Vratobran je veoma uzak, na najširem mjestu jedva 23 mm širok. Ovaj je šljem također morao najprije biti ljeven, a onda je tek kladvicom bio dotjeran. Tako su stijene šljema tek pol milimetra debele, dok je na rubu debljina materijala do 5 milimetara. Obrazne ploče bile su i tu pričvršćene na baglame, koje su bile na šljem prikovane sa dva nablizu pribijena čavla. Rub šljema kao i vratobran urešeni su ugrebenim kolobarima i crtama, a omeđeni gore i dolje sa užastim ornamentom (sl. 28.).

Ovaj šljem, koji nije na našem teritoriju nađen, ne bi sam po sebi imao nikakve važnosti, da on nije reprezentant oblika, od kojih ima veoma krasno sačuvanih primjeraka. U glavnom kapa ostaje kod svih primjeraka ista, ali je kod većine šiljatija i viša. Kapa nije nikada pojačana nikakvim drugim uresom, a na vrhu je obično mjesto perjanice bio manji ili veći gumb. Obrazne su ploče kod svih primjeraka, gdje su one sačuvane, pomično obješene na baglame, ali nemaju uvijek jednakoga oblika. Obično im je oblik srololik te su urešene sa tri iskucane okrugle izbočine, oko kojih su isprepletene iskucane hvoje. Čavli, kojima su baglame prikovane za kapu, obično imaju široke urešene glavice². Na nekim su primjercima obrazne ploče sasvim slične onima na opisanim bronsanim legijonarskim šljemovima. Takav je jedan primjerak nađen negdje u Italiji, a sada je u germanskom muzeju u Nürnbergu. Ovdje su obrazne ploče rezane sasvim prema licu, kako je to obično kod rimskih šljemova, a osim toga su obrubljene bronsanim limom³.

Sl. 28. Bronsan šljem gallskoga oblika u hrv. nar. muzeju. Po svoj prilici iz južne Italije.

¹ Pun. I 627.

² Sr. na pr. Notizie d. scavi 1886 str. 66 tab. 12 iz mjesta San Ginesio (Macerata, Picenum).

³ Alt. uns. heidn. Vorz. IV tab 55 sl. 1, 1a. 1b. Lipperheide, Antike Helme str. 244 br. 44.

Da je ova forma gallska, o tom danas nitko ne dvoji, a drži se, da su Galli sa ovim šljemom imitirali grčki oblik. Najviše se je takvih primjeraka našlo u Italiji, te je R. Paribeni, koji se je ovim šljemovima nešto bavio, u Italiji našao velik broj publiciranih primjeraka, a osim toga ih njegov popis sadržaje dosta i iz Francuske, Njemačke i Austro-Ugarske¹. Jedan je primjerak poznat i iz Bosne².

Gdje su Galli prikazani u velikoj umjetnosti, tamo su oni goli, sa masnim slijepljenim čupercima kose, a gdje su im na glavu metnuli šljem, tamo je taj šljem grčki. Jedan je gallski vojnik prikazan na jednom krateru s crvenim figurama, koji se sada nalazi u berlinskom antikvariju, a nađen je u jednom grobu III. stoljeća pr. Is. u blizini Volterre. Vojnik je prikazan gol sa kacigom na glavi, štitom gallskoga oblika (umbo u obliku ječmenoga zrna) i mačem u d. Šljem ima više konički oblik te je na vrhu providen gumbom. Po jako visokoj formi vidi se, da se nije mislilo na grčki šljem, ali je na njem načinjen kratak čelni obruč trouglatoga oblika, koji mu visi preko ruba, a kojemu nema traga na nijednom od sačuvanih primjeraka gallskoga šljema³.

Od bronsanih kipića gallskih vojnika, što ih opisuje Paribeni u spomenutoj radnji, nema baš nijedan sasvim sličnoga šljema, no mora se naglasiti, da ni jedan od ovih kipića nema velike umjetničke vrijednosti, te se je radnik zadovoljio tim, da je na glavi označio urezanom crtom, da je na glavi šljem. Iznimku čini jedna statueta u Kircherovom muzeju u Rimu, koja je nešto pomnije izrađena. Tu šljem ima na vrhu kvrgu, naprijed je rub ravno odrezan, a straga pada vratobran okomito niz vrat. No i to se je valjda učinilo zato, što je radniku bilo lakše da izradi vratobran šljema nego kosu vojnikovu⁴.

S pitanjem, da li su Rimljani preuzeli ove gallske šljemove u svoju vojsku, nije se dosele nitko bavio, a ipak se je kod tolikoga broja sačuvanih primjeraka moglo očekivati, da će se tkogod i toga dotaknuti. Zagrebački primjerak, koji u ovu vrst spada, ne će doduše ovo pitanje razjasniti. Nema na njem ništa neobična, nalazište mu nije važno, a i loše je sačuvan. No i proučavanjem drugih primjeraka ne će se moći doći do pozitivnih rezultata, nego će se tek moći izreći koja manje ili više vjerojatna hipoteza. Među poznatim šljemovima te vrsti ima mnogo krasno izrađenih, koji apsolutno sjećaju na rimske radnje. Ali ih ima i takvih, koji očitospadaju u predrimsko vrijeme. Tako je jedan takav šljem iz južne Kranjske, koji je nađen u grobu zajedno s jednom latenskom fibulom, krasno iskićen; ima obične srcolike obrazne ploče sa iskucane tri okrugle plohe, kako ih obično imaju italjski primjerci. Osim užastoga ruba na rubu kape ima na samoj kapi dva široka pojasa sa graviranim ornamentima. Sa gumba na vrhu kape spuštaju se gravirane zrake⁵.

Osobito krasan primjerak našao se u jednom starom rukavu Seine blizu Anfreville-a u Normandiji. Sada je u louvre-skome muzeju. U glavnom ima oblik dosta niskoga čunja. Kapa je iz bronse, obložena uresnim pločama iz razne kovine. Uski

¹ R. Paribeni Statuine in bronzo di guerrieri Galli. *Ausonia* II 1907 str. 280 i d.

² Truhelka, *Bos. glasnik* VI 1894 str. 493.

³ Kratka vijest o nalazu *Notizie d. scavi* 1894 str. 51. Sliku daje P. Bieńkowski, *Gallier in d. hellenist. Kunst* I str. 30 sl. 45.

⁴ Paribeni u n. d. str. 282 sl. 3.

⁵ *Mitt. d. anthropol. Gesellsch. Wien* XIII 1883 211, 66. Sr. i Paribeni n. d. str. 283.

vratobran i donji dio kape obloženi su željeznim limom, u koji je uložena caklovina, a gornji je dio obložen bronsanim limom, u kojem su iskucani razni ornamenti. Tu i tamo upotrebljeno je i zlato. Obrazne su ploče i tu srcolike. Ako ovaj šljem i nije sigurno rimski, a ono će se on ipak morati smatrati radnjom iz rimskoga vremena¹.

Kako se je ova vrst šljema isprva gledala čudnim očima, najbolje svjedoči činjenica, da se dugo uopće nije znalo, da li je onaj dio, koji se danas zove vratobranom, bio sprijeda ili straga. Viollet le Duc publicirajući netom spomenuti šljem veli, da uopće nije imao vratobrana, a za uski vratobran, što ga šljem ima, drži da je štitio čelo. C. Friederichs publicirajući jedan primjerak u berlinskim kraljevskim muzejima našao je na vratobranu „Reste eines Scharniers, die uns unverständlich sind“. Biti će, da su to ostaci nareda za vješanje šljema. Friederichs je također držao, da je taj dio šljema štitio čelo, a vratobrana da šljem ili uopće nije imao ili da je bio izrađen iz posebnoga komada. To je on zaključivao po jednom sličnom šljemu u petrogradskoj zbirci oružja, koji na tom mjestu ima kao ures lavju glavu².

Po obliku mogao bi se držati rimskim šljemom jedan primjerak te vrsti, za koji se u publikaciji navodi, da je prehistorijski, premda se po nalazištu uopće ne može o vremenu ništa reći. Izjaražan je iz rijeke Neckara blizu ušća njegovoga kod Mannheima. Kapa je tu niska, više polukrugljasta, nema na vrhu gumba. Nabreklina na rubu je deblja, tako da je užasti ornamenat jače istaknut, a nad ovim je rubom širok pojas sa ugremenim geometrijskim ornamentom. Obrazne ploče manjkaju³.

Lindenschmit u svojoj publikaciji nazivlje taj šljem etrurskim te ima uz njega na istoj tabli još dva, koji ipak imaju više šiljat oblik. Odmah na narednoj tabli daje on sliku jednoga šljema, koji je izvađen iz Rajne kod Cölna, a sada se nalazi u muzeju u Wormsu⁴. Taj je šljem sigurno nosio rimski legijonarac, jer je na njemu napisano ime vojnika, koji ga je nosio: *Vareni, (centuria) Pritoni*. Ovaj bi se šljem doduše po svom obliku mogao približiti prije opisanim bronsanim legijonarskim šljemovima, ali ako se s njim usporedi netom opisani šljem iz Neckara, ne će se u obliku naći znatnih razlika.

Najjači dokaz, koji se je do sada mogao navesti u literaturi za to, da je ova vrst šljema rabila u rimskoj vojsci, mora sada otpasti. Friederichs opisujuć spomenuti šljem u berlinskom antikvariju navada, da beogradski primjerak sa napisom (*centuria*) *Tauri, T. Alfius* ima također ovaj oblik. Po fotografiji, koja je za ovu radnju služila i koja je reproducirana gore na sl. 25., vidi se međutim, da je taj beogradski šljem apsolutno različit. I tako za to, da je ovaj šljem služio u rimskoj vojsci, nema nikakvoga dokaza, pa je samo radi njegove praktičnosti, a i radi toga, što su Rimljani radi raznolikosti svojih trupa morali da upotrebe što više oblika, veoma

¹ E. Viollet le Duc. *Révue archéolog.* n. s. V (1862 I) str. 225 i d. sa tablom. *Lipperheide*, n. d. str. 224 br. 363 (tamo druga literatura).

² C. Friederichs, *Berlins antike Bildwerke. II. Geräte und Bronzen im Alten Museum.* (Düsseldorf 1871) str. 226 br. 1020.

³ Lindenschmit, *Alt. uns. heidn. Vorz.* IV

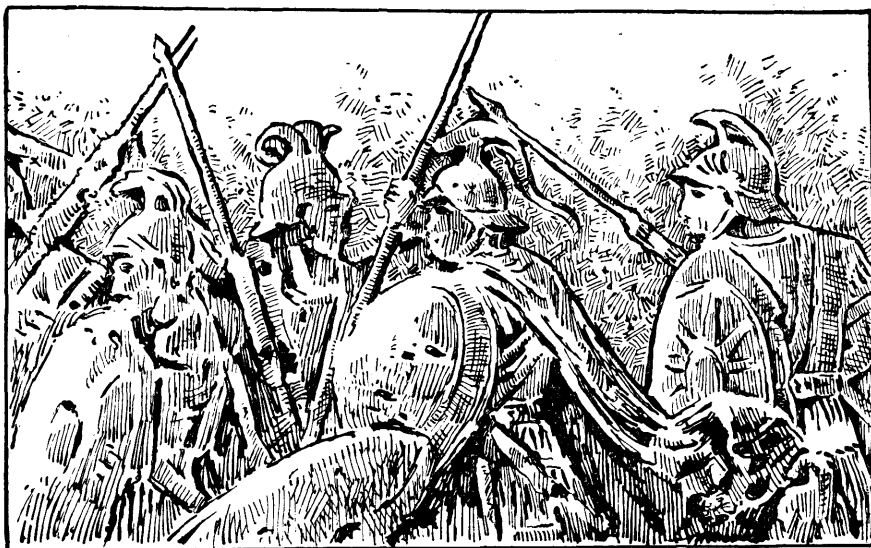
tab. 55 br. 2. K. Baumann, *Mannheimer Geschichtsblätter* VIII 1907 str. 185. Sasvim sličan oblik, samo drugi ures, ima jedan šljem iz Pompeja, koji se nalazi u narodnom muzeju u Napulju. *Lipperheide*, n. d. str. 279 br. 304.

⁴ N. m. tab. 56 br. 2. *Lipperheide*, n. d. str. 277 br. 255.

vjerojatno, da je i ovaj oblik kod nekih trupa bio u porabi. Ta Rimljani su nekim svojim četama morali dati još i manje praktične kacige od ovih.

Zanimljivo je, da se kod ove vrsti šljema nalaze dosta velike razlike u visini kape. Tako su neke tako nerazmjerno visoke i šiljate, da se lako dađe zamisliti prijelaz od njih do zagrebačkoga primjerka sa reljefima, prikazanog na sl. 27, kojemu su se slični primjerci našli također na galskom teritoriju¹.

Da su kod raznih četa rimske vojske faktično bili uvedeni razni oblici šljema, jasno dokazuju spomenici, na kojima je rimski vojnik prikazan. Najstariji su spomenici u južnoj Francuskoj za ovo pitanje veoma važni. Na spomeniku Julijevaca u St. Remy-ju nalaze se na sve četiri strane podnožja reljefi, koji prikazuju bojeve između rimskih i galskih četa. Za proučavanje rimskoga oružja najvažniji je reljef

Sl. 29. Izrezak iz sjeverozapadnoga reljefa sa podnožja spomenika Julijevaca u St. Remyju.

na sjeverozapadnoj strani, na kojem se sa rimske strane bore legijonarci sa pilima i mačevima protiv neprijatelja, koji je već podlegao. Tu su šljemovi tako prikazani, da se ne dađu usporediti sa ni jednim od opisanih oblika. Kapa se tu straga proširuje u veoma širok kos vratobran, a sprijeda se spušta daleko u lice. Obrazne su ploče veoma uske, a čelnoga obruča nema. Sprijeda su na kapi iskucane hvoje, a straga jedno rebro. Ovo je glavni tip šljema na ovom spomeniku. Osim toga ima jedna vrst sa nešto okruglijom kapom, okomitijim vratobranom i debljim čelnim rubom. Čelnoga obruča nema ni ovdje, ali su i tu sprijeda na kapi iskucane hvoje. Obrazne ploče su kod toga tipa nešto šire. Jednome je vojniku na sjeverozapadnom reljefu kapa šljema sprijeda pojačana pločom, koja ima oblik trouglatoga zabata, a vratobran toga šljema sasvim je okomit. Raznoliki su nakiti na ovim šljemovima, o

¹ Na pr. kapa šljema Lipperheide, n. d. str. 232 br. 225 (navodno nađen u okolici Rima)

ili str. 235 sl. 226 (nađen između mjesta Acquaviva i Montepulciano).

kojima će se kasnije govoriti pri proučavanju perjanice rimskoga vojničkoga šljema. Međutim se već ovdje može reći, da se ni po obliku šljemova ni po njihovom uresu ne bi dalo konstatovati, da su ovdje prikazane razne čete. (Sl. 29.).

Važan je spomenik i slavoluk u Orange-u. Kovni šljemovi, koji su tu prikazani, slični su prvoopisanom tipu na predašnjem spomeniku. Osim toga su tu prikazane neke kape u obliku ljudskoga skalpa sa rudastom kosom, o kojima će se govoriti, kad se budu proučavali šljemovi sa vizirima (sl. 31 br. 2). Relijefi, koji potječu sa raznih nestalih triumfalnih spomenika po južnoj Galliji i koji se nalaze po raznim francuskim muzejima, ne prikazuju nikakvih novih tipova, nego svi imaju iste šljemove kao i spomenik u St. Remy-ju.

Na frizu triumfalnoga luka u Pulju prikazan je dosta velik broj šljemova, ali se ne smije zaboraviti, da je on jako sličan onome na balustradi hrama Athene Polias u Pergamu. I jedan i drugi spomenik prikazuju šljemove raznoga oblika, ali se ne smije zaboraviti, da se je tu radilo samo o tom, da bude što veća šarolikost, a da se nije mislilo na to, da se prikažu oblici, kakvi su rabili u rimskoj vojsci¹.

Na već spomenutim reljefima iz Mainza, koji bi mogli spadati u vrijeme Vespasijanovo, također je prikazano više vrsti šljemova, a da se ipak ne može reći, da se je htjelo prikazati razne čete. Na jednom se je kamenu faktično moglo konstatovati, da jedan vojnik ima šljem sasvim sličan sisačkim primjercima na sl. 19 i 20, ali već slijedeći momak na istom kamenu ima šljem drugačijega oblika. Tu je rub kape sprijeda pojačan posebnom pločom, koja ima oblik trouglatoga zabata. Sa strane je na kapi iskucana riba, kojoj je na drugoj strani svakako odgovarala druga².

Razne su vrsti šljema prikazane na velikim ratnim spomenicima, koji su nekada stajali ili još stoje u gradu Rimu. Dva krasna reljefa s takvih rimskih spomenika, koji su sada u Louvre-u, sačuvala su dva krasna šljema. Jedan od tih spomenika prikazuje u veoma velikom mjerilu borbu između jednoga rimskoga vojnika i jednoga Dačanina. Ta ogromna ploča prikazuje samo gornji dio vojnika tijela sa šljemom i ljuskastim oklopom, a od barbara prikazane su samo glava i desna ruka, koja je zamahnula golim mačem. U pozadini vidi se dačka kuća i iza nje hrast³. Rimski vojnik ima ovdje bronsan šljem nekoga oblika, kakova u našim zbirkama nema. Oko niske je kape položen u reljefu izrađen lovorov vijenac. Sprijeda je rub pojačan bronsanom pločom, koja ima oblik trouglatoga zabata i kojoj su krajevi kovrčasto zavnuti. Na toj je ploči u reljefu iskucano razno oružje, od kojega se mogu razlučiti šesterouglat duguljast štit, mač i šljem korinskoga oblika. Vratobran je izrađen sa šljemom iz istoga komada te se tijesno priljubljuje uz zatiljak.

Sl. 30. Rimski šljem po jednom mramornom reljefu u Louvre-u.

¹ Rossini, Archi trionfali tav. VIII.

² Alt. uns. heidn. Vorz. V str. 115 sl. 2. Mainzer Zeitschrift V 1910 str. 11.

³ Michon, Monuments Piot XVII 1910 str. 207 sl. 9.

Obrazne su ploče uske, a na njima su u reljefu prikazane krilate munje (sl. 30). Drugi reljef u Louvre-u¹ prikazuje pet rimskih vojnika, koji imaju na glavi šljemove istoga oblika, ali su im uresi na kapama, čelnim i obraznim pločama različiti, što više nisu ni među sobom slični. Šljemovi, koji su na ova dva reljefa prikazani, sigurno nisu šljemovi prostih vojnika, a oni, što ih nose, bez dvojbe su viši časnici.

Reljefi u galeriji Borghese, za koje je već u uvodu rečeno, da su se prije pripisivali jednom nestalom Claudijevom luku, a sada se drži, da spadaju u vrijeme Trajanovo, imaju opet različito urešene šljemove, a čini se, da su i tu prikazani časnici višega stepena. Kod ovih šljemova čini se, da je cijeli rub kape (a ne samo prednji dio) opasan širokim obručom, koji je urešen hvojama. Na reljefima iz Trajanovoga vremena na slavoluku Constantinovom u Rimu također je redovito prikazan oblik šljema, koji se nalazi i na predašnjim reljefima iz istoga vremena, ali su i tu uresi različiti. Na tim reljefima nose taj šljem prosti vojnici, pa je zato ures na njima jednostavniji. Oficiri imaju šljemove drugoga oblika: jedan je, kako se vidi, čisto korintski. Šljemove takvoga oblika imaju sa raznolikim uresom i reljefi u palači konservatorskoj u Rimu, koji prikazuju Marka Aurelija s njegovom pratnjom.

Najvažniji su dakako za proučavanje ovoga pitanja oblici prikazani na velikim historijskim spomenicima, na Trajanovom i Mark Aurelovom stupu. Kako su vojničke odore na Trajanovom stupu veoma vjerno izrađene, to će se moći sa velikom sigurnošću doći do nekih rezultata. Oblike tih šljemova proučavali su već i drugi, u koliko im je to trebalo za njihove specijalne studije². Već spomenuti prizor, gdje vojska prelazi preko mosta³, ima i za oblik šljema veliku važnost. Vojnici doduše nemaju šljema na glavi, nego su ga objesili na desno rame, tako da se šljem vidi samo odozgor. Vidi se jasno, da je kapa polukrugljasta, a vratobran da je dosta širok i skoro vodoravan. Na kapi se jasno vide dvije povišene crte, od kojih jedna ide od sredine čelnoga ruba do zatiljka, a druga od jedne sljepočnice do druge. Nije sigurno, da li su tu prikovane posebne kovne ploče ili su to samo iskucana rebra, kako se to vidi na jednom rimskom bronsanom šljemu iz Jarta (Vendée)⁴. Šljemova takvoga oblika, za koje bi se znalo, da su bili legijonarski, nema među primjercima u našim muzejima, a ipak ova četa, koja tu prelazi preko mosta, mora sastojati iz legijonaraca, kako je to, čini se, Cichorius sigurno dokazao. Valjda je sasvim isti šljem prikazan i na tablama X i XI u prizorima 27 i 28. Tu se oblik vidi mnogo jasnije, jer vojnici (najviše legijonarci) imaju šljem na glavi. Razabiru se čavli, kojima su na kapi unakrst prikovane dvije ploče, kojima se krajevi gube pod odebelim rubom, što obrubljuje cijelu kapu. Vratobran je polukružan te se ne može reći, je li on sa kapom iz jednoga komada izrađen ili je samo na njezin rub prikovan. Tu je po svoj prilici načinjena okosnica iz dvije šipke i obruča, a u tu su okosnicu umetnute posebne ploče. Možda je cijeli šljem načinjen iz istoga materijala (željeza ili bronse), a možda su okosnica iz jednoga, a umetnute ploče iz drugoga materijala. Sigurno će biti sasvim iz bronsa šljem u jednom kasnijem prizoru, gdje je i vratobran sigurno sa kapom u jednom komadu izrađen. Vide se doduše i tu unakrst

¹ E. Michon, n. d. XVII 1910 str. 233 sl. 13.

² Sr. O. Donner- v. Richter, Mitteil. aus Heddernheim I str. 24.

³ Cichorius, Trajanssäule Tab. VII sl. IV 12—14.

⁴ S. Reinach u Daremberg-Saglio, Dictionnaire des antiqu. II st. 1431 sl. 3397. Lipperheide, Antike Helme str. 299 br. 480.

položene šipke, ali one tu sigurno nisu okosnica, u koju su umetnute ploče, nego je kapa iz jednoga komada, a ove izbočine mogu biti ili prikovane šipke za pojačanje ili iskucana rebra. Taj šljem ima faktično onakav čelni obruč, kakav su nekada imali, a dijelom i sada još imaju, legijonarski šljemovi sa napisima po našim muzejima, a u ovom prizoru ga i nose legijonarci¹.

Šljem, koji je prikazan na spomenutim rimskim reljefima u Louvre-u, prikazan je i na Trajanovom stupu, a osobito se on lijepo vidi kod jedne elitne konjaničke trupe na tabli XVI br. 49 (Cichorius). To su očito bronsane kape, pojačane sprijeda prikovanim pločama u obliku trouglatoga zabata. Ures tu dakako nije tako bogat, jer su prikazani obični vojnici. Nu na Trajanovom stupu ne dolazi ovaj šljem samo kod konjaničkih četa; imaju ga i legijonarci odmah na narednoj tabli, a i kasnije više puta. Kod nekih trupa, koje će biti pomoćne, dolazi slična kapa bez sprijeda prikovane ploče, koja je tu zamijenjena obručem, koji ide oko cijele kape, i to ne po rubu nego nešto više, tako da se rub vidi². Isto takav se šljem vidi i na jednom kasnijem prizoru kod jedne konjaničke čete, koja će također biti pomoćna³. Ovaj oblik bez obruča prikazan je na jednoj kasnijoj sceni, gdje resi glavu legijonarca. Tu on ima povrh čelnoga ruba obruč sličan onima na sačuvanim primjercima po našim muzejima, a oko kape iskucan je ili zajedno sa kapom ljeven lovorov vijenac baš kao što ga ima i šljem rimskoga vojnika, koji se bori sa Dačaninom na louvre-skom reljefu⁴.

Kako se iz ovoga materijala vidi, na ovom tako važnom spomeniku nema kod čisto rimskih četa velike razlike u obliku šljema. Opetuju se isti oblici s malim razlikama, a te se razlike mogu konstatovati i unutar čisto jedinstvenih četa. Prema tomu se ne može reći, da su na tom spomeniku dobili pretorijanci, legijonarci i pomoćne čete, te pješaci i konjanici svaki šljemove posebnoga oblika.

Ni na Mark Aurelovom stupu to nije drugačije. Tu se nalaze sasvim isti oblici, koji se susreću i na stupu Trajanovom, samo u nešto surovijoj izvedbi, jer cijeli spomenik u umjetničkom pogledu zaostaje za prijašnjim. Zaključak o pojedinim oblicima šljema, koji bi imali pripadati pojedinim četama rimske vojske, ne može se ni ovdje stvoriti.

Reljefi na sarkofazima, pa makar oni prikazivali baš i borbe Rimljana sa barbarima, ipak ne pružaju glede općenitih oblika ništa novoga. Tko se upusti u studij tih spomenika, mora biti pripravan na pretjeranosti u izvedbi, pa zato ovdje prikazani oblici ne mogu služiti za proučavanje rimskoga vojničkoga šljema.

Preostaju još nadgrobni spomenici, koji su veoma važni, jer je pokojnik po mogućnosti vjerno prikazan, ako ne obzirom na lice, a ono glede oružja. Šteta je samo, da su skoro svi ovi spomenici izrađeni od neupućenih ljudi, tako da im je umjetnička vrijednost obično malena. Uz to je i materijal redovito veoma loš, tako da se sitnije stvari i ne mogu točno prikazati. Nu uza sve ove manjkavosti odgo netnuli su baš vojnički nadgrobni napisi mnogu zagonetku. Za šljem napose ovi spomenici nemaju one vrijednosti, koju bi čovjek od njih očekivao, jer je kod nekih tipova tih spomenika pokojnik prikazan gologlav. Lijep je primjerak šljema prikazan

¹ Cichorius tab. XLVII 165. 166.

² Tabla XXIV sl. 77—79,

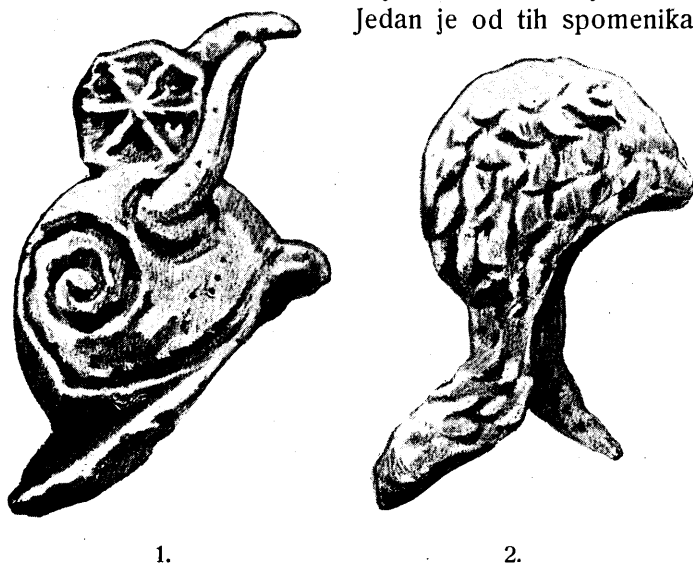
³ Tabla XXVIII sl. 92.

⁴ Tab. LXXIX 262. 263.

na jednom nadgrobnom kamenu iz Aquileje, koji je postavljen vojniku šeste preto-rijanske kohorte. Kamen spada po svoj prilici u drugu polovicu prvoga stoljeća poslije Is., a ne prikazuje pokojnika, nego samo u trouglatom zabatu povrh napisa oružje njegovo¹. Šljem ima onaj oblik, koji je kao najčešći spomenut na južnofrancuskim spomenicima, gdje je kapa sprijeda produžena, tako da zaštićuje i lice. Obrazne su ploče tu veoma široke. Relijef je razmjerno dobra radnja te se može vjerovati, da je šljem dosta vjerno prikazan. Legijonarac sa šljemom na glavi prikazan je na jednom nadgrobnom kamenu vojnika VIII. legije u muzeju u Wiesbadenu. Na žalost je baš glava vojnikova tako oštećena, da se o formi šljema ne da ništa reći. Vojnik je prikazan sprijeda, pa se od šljema vide jasno izražene obrazne ploče, a i od vratobrana nešto². Na više vojničkih nadgrobnih spomenika sa Rajne urešen je rub kamena lijevo i desno raznolikim oružjem. Na nekima je to oružje faktično vojničko³, ali slučajno tu nije prikazan ni jedan šljem.

Jedan je od tih spomenika iskićen bogatije oružjem, pa je tu prikazano i šljemova, ali ni ti šljemovi kao što ni ostalo oružje nisu vojnički nego gladijatorski⁴.

Dva su se veoma važna spomenika iskopala u rimskim logorima u Austriji. Jedan je iskopan u logoru u Carnuntu, te je bio postavljen nekome vojniku, koji je najzad bio centurijonom u petnaestoj legiji⁵. Kamen je razdijeljen u tri polja, od kojih najgornje zaprema napis. Za ovu je radnju najvažnije srednje polje, na kom

Sl. 31. Oblici šljemova na slavluku u Orange-u. Po sadrenim odljevima u muzeju u St. Germain en Laye.

su prikazani neki komadi oružja: oklop, centurijonski štap, šljem i nazuvci. Šljem ima polukrugljastu kapu, koja je obrubljena duplim obručem i široke obrazne ploče. Važan je radi svoje perjanice, o kojoj će još kasnije biti govora. Sličan je šljem prikazan na spomeniku jednoga drugoga centurijona, koji je bio podignut na njegovom kenotafu u Poetoviju. Služio je u osmoj legiji, a spomenik mu spada kao i predašnji po prilici u sredinu I. stoljeća poslije Is.⁶ Tu je napis u sredini, povrh njega je šljem, a ostalo je njegovo oružje kao i njegova dona militaria na donjem polju. Šljem ima sasvim isti oblik kao i na predašnjem kamenu, samo su neke stvari

¹ H. Hofmann, Röm. Militärgrabsteine der Donauländer str. 6 sl. 1.

² Alt. uns. heidn. Vorz. III, VI tab. 5 br. 1. Nav. tabla br. 2—4.

⁴ N. d. I. IX tab. 4 br. 3 i 3a.

⁵ CIL III 11213. H. Hofmann, Militärgrabsteine str. 30 sl. 18.

⁶ CIL III 4060, Hofmann, n. d. str. 27 sl. 17.

jasnije prikazane. Izražen je tanak remen, kojim su obrazne ploče dolje svezane, a otvori za uha pokriveni su pločicama, da uši budu zaštićene. I tu je perjanica na vlas slična predašnjoj.

Veoma važan spomenik čuva se u muzeju u Aquincumu, a nađen je u tamnijem groblju rimskih vojnika¹. Tu je vojnik prikazan u potpunoj figuri s potpunom opremom. Služio je u drugoj legiji, a umro je negdje pod konac prvoga stoljeća posl. Is. Šljem, što ga on ima na glavi, urešen je sa svake strane jednim rogom. Tu se je potaknulo pitanje, odakle ovome vojniku takav šljem. Legio II. adiutrix došla je u ove krajeve po svoj prilici iz Britanije, pa je vojnik možda odande taj šljem donio. Rogovi na prehistorijskim šljemovima nisu ništa rijetkoga, ali oni na njima ne služe samo za ures, nego su tu i za pojačanje šljema. Sigurno ovi rogovi na tom rimskom kamenu nemaju nikakvoga posla sa onim corniculom, koji je vojnik dobivao kao nagradu i po kom su prozvani cornicularii. Rimski vojnici prikazani su na nekim gallskim spomenicima u dosta rano vrijeme. Zanimivi su reljefi nađeni g. 1900. u Antibes-u, koji pripadaju sigurno jednom triumfalnom spomeniku. Na šest kamenih ploča prikazan je tri puta između drugoga oružja i šljem sa rogovima. Espérandieu u svojoj publikaciji tih reljefa smatra ove šljemove gallskima². Ovakav šljem nalazi se i među barbarskim oružjem, koje je obješeno o tropaeum na triumfalnom luku u Carpentras-u³. Na luku u Orange-u prikazan je ovakav šljem sa rogovima između drugoga oružja više puta (sl. 31 br. 1). Samo tu taj šljem nije nigdje prikazan na glavi rimskoga vojnika, pa se ne da prosuditi, jesu li tu markirani baš barbarski primjerci ili je takav šljem mogao nositi i rimski vojnik. Drugačije je to na nadgrobnom spomeniku Julijevaca u St. Remy-u. Tu se šljem s rogovima raznoga oblika nalazi na glavama triju rimskih vojnika. Na sjeverozapadnoj strani imaju ga dva vojnika, koji su bez svake sumnje rimski, kako se to vidi po ostalom oružju. Jedan od njih ima sigurno pilum u ruci (sl. 29), a drugi po svojoj prilici. Isto tako ima ga na glavi rimski vojnik na jugoistočnoj strani. Konjanik na sjeveroistočnoj strani lijevo, s dugim rogovima na šljemu, čini se da zbilja nije rimski nego keltski vojnik. Na nijednom od ovih šljemova nisu rogovi jednaki, svuda imaju drugi oblik. Nastaje sada pitanje, je li u istinu bilo rimskih trupa, koje su nosile ovakve šljemove ili se tu radi samo o pojedincima, koji su bud na kakav način došli do njih. Bit će, da je ovo drugo istina, jer bi u protivnom slučaju ovi rogovi morali označivati distinkciju trupe, pa bi i na kasnijim historijskim spomenicima morale biti prikazane čete s rogovima na šljemu. Po svojoj prilici se je tu htjelo na grobu Julijevaca prikazati rimske vojnike, koji su si prisvojili šljemove palih gallskih vojnika, a i na kamenu iz staroga Budima bit će da je na glavi pokojnikovoj prikazan šljem, što ga je dobio kao donum iz ratnoga plijena. U tom slučaju dakle bili bi šljemovi s rogovima kod rimskih vojnika samo iznimka, koja se je mogla trpjeti, a da to nije bilo na uštrb jedinstvenosti u opremi čete.

Opaža se, da i najobičniji šljemovi imaju na sebi neki ures. Taj dakako nije u prvom redu služio za to, da se poljepša kapa i da onaj bude izgledniji, koji je šljem nosio. Glavna je svrha toga uresa što više bila praktična, jer se je i po tim

¹ CIL III 14349². Kuzsinsky, Budapest régi-ségei VII str. 22. Hofmann, n. d. str. 68 sl. 47.

² Espérandieu, Bas-reliefs de la Gaule ro-

maine I str. 29 i d. meće spomenik, kojemu su ove ploče pripadale, u Augustovo vrijeme.

³ N. d. I str. 181 br. 243.

uresima mogla raspoznati pojedina četa, ako je na jednom te istom mjestu bilo više četa iste vrsti. Taj je ures na kapi ili iskucan ili graviran ili s kapom zajedno ljeven ili pako posebno izrađen pa na kapu prikovan. Onako bogati uresi, kakvi su se opisali na spomenutom šljemu u Wormsu, sigurno nisu bili na šljemovima običnih vojnika, nego samo na kacigama viših oficira. Na običnim su šljemovima ti uresi čedniji.

Na Trajanovom je stupu prikazana jedna četa, kojoj je oko šljema načinjen lovorov vijenac, koji se ima zamisliti ili s kapom izljeven ili na njoj iskucan. Ovakav je lovorvijenac prikazan i na kacigi Rimljanina, koji se bori s Dačaninom na spomenutom reljefu u Louvre-u. Ovo nije nikakav rimski pronalazak, jer je ovakvih šljemova poznato i iz starijega vremena. Lijep primjer za to je jedno mramorno poprsje kralja Pyrrha, koje je iskopano u Herculanu. Kralj ima na glavi šljem ovjenčan hrastovim vijencem¹.

Osim ovoga vijenca imaju kape šljemova na Trajanovom stupu još i drugih uresa, ali se po publiciranim slikama ne dađu svi točno proučiti. Većinom su to volute ili hvoje, koje možda i nisu bile vjerno po originalu izrađene. Na stupu Mark Aurelovom ima toga više. Tu se gotovo na svim šljemovima opažaju neki znakovi, koji doduše najvećim dijelom nisu drugo nego hvoje i stilizovani cvijetovi, ali su katkada prikazani i drugi predmeti. Neki šljemovi imaju postrance na kapi po dva unakrst položena ovalna ili šesterouglasta štita, drugi imaju samo po jedan po dužini položen štit, a osim toga nalaze se tu još i ovnova glava i grif. Umjetnicima, koji su ove reljefe načinili, prigovalalo se, da se nisu dovoljno obazirali na anti-kvarne detalje, no baš je u ovom slučaju Domaszewski htio da dokaže, da su detalji dosta točni². Već se je gore u uvodu spomenulo jedno mjesto kod Tacita, gdje se pripovijeda, kako se otvara armamentarij, vojnici nahrupe unutra, te se svaki naoruža onim oružjem, koje najprije zgrabi, tako da se nisu mogle po oružju razlikovati pojedine čete. U dotičnoj vijesti ima passus: *rapta statim arma, sine more et ordine militiae, ut praetorianus aut legionarius insignibus suis distingueretur: miscentur auxiliariibus galeis scutisque . . .*³ Iz ovoga se jasno razabire, da su se pojedine čete razlikovale i po kacigama i štitovima. Morat će se dopustiti, da razlika nije bila samo po obliku, nego i po uresu, što se je na kacigama i štitovima nalazio. Kasnije, kada bude govora o štitu, bit će opet zgođe osvrnuti se na ovo pitanje. Domaszewski misli, da može po ovim znakovima na Mark Aurelovom stupu raspoznati dvije legije. U jednoj sceni ima jedan od vojnika na šljemu grifa⁴, a po tom misli D., da je taj vojnik pripadao legiji XV. Apollinaris, jer je grif bio posvećen Apollonu. Isto tako misli on, da vojnici, koji imaju na kacigi ovnovu glavu⁵, pripadaju prvoj minervijskoj legiji. U jednom je prizoru prikazan legijonarac, koji ima i na šljemu i na štitu isti znak: ornamenat u obliku kresala ili amazonskoga štita⁶. Kada bi se mogli proučavati originalni reljefi, možda bi se našlo još i više analogija.

Ures šljema ne sačinjavaju samo ove raznolike izbočine na kapi, nego se u glavnom pod uresom razumijeva i perjanica ili nared, koji ju nadomješta. Taj je ures veoma star, te je već u najranije doba bio načinjen iz pera, konjskih repova i

¹ J. Six, Un ritratto del re Pirro d'Epiro. Röm. Mitteil. VI 1891 str. 279 i d. tabla VIII.

² Domaszewski u izdanju Mark-Aurelovoga stupa str. 112 i d.

³ Hist. I 38.

⁴ Prizor XV 6.

⁵ Prizori LXXXVI i XCIII.

⁶ Prizor LXV 7.

griva, kože i kovine. Rimljani su taj ures tim rađe preuzeli, što je on za razlučivanje pojedinih četa veoma praktičan. Ostala je i jedna vijest, koja govori o tom, da su za razlučivanje jedni vojnici imali crvene, a drugi crne perjanice¹. To se dakako ima razumijevati samo za stanovitu četvu, jer za razlučivanje raznih četa ovakva razlika u boji perjanica ne bi dostajala.

Na najstarijim spomenicima obično ima na kacigama samo cijev, u koju je usađen konjski rep. Taj ures imaju šljemovi sa triumfalnih spomenika u južnoj Francuskoj², a i na nadgrobnom spomeniku u St. Remy-ju imaju skoro svi rimski vojnici takav šljem. Na Trajanovom stupu ovoga uresa već nema. Na njem ima većina kaciga na vrhu dosta veliku kariku. Ima tu i kapa, koje nemaju nikakvoga uresa, kako se to vidi i kod jedne sigurno elitne konjaničke čete³. U jednom prizoru slijeđi cara i njegovu pratnju četrnaest vojnika raznih odjela sa šljemovima raznih oblika. Najveći dio ima na kapama karike, a nekolicina na vrhu kape jednostavne šiljke⁴. Rjeđi je tu ures sastavljen iz pera. Na Trajanovom stupu dolazi on nekoliko puta kod raznolikih četa⁵. Na spomenutim reljefima u galeriji Borghese i na oba reljefa u Louvre-u imaju šljemovi ovaj nakit. Kod ovih se jasno izrađenih reljefa može i reći, kako je taj ures pričvršćen. Kraća ili duža pera jednako obrezana sastavila su se u žlijebu, koji je bio sad duži sad kraći, te su se pričvrstila žicom ili koncem, koji je bio provučen kroz rupice probušene na stranicama žlijeba. Žlijeb je pričvršćen na kapu valjda tako, da se je mogao lako skinuti. Krasna je takva perjanica u dugom žlijebu, sastavljena iz veoma dugih pera, prikazana na jednom votivnom kamenu, koji se je našao u hramu neke božice u mjestu Grottamare (Picenum)⁶.

Bilo je i uresa sastavljenih iz pera i konjske grive. Na starogrčkim je vazama taj ures na šljemovima veoma često prikazan. Naprijed je žlijeb ispunjen perjem, a straga je utaknut jedan čuperak konjske grive, koji je djelomice od perja sakriven. Takva se perjanica mogla konstatovati i na jednoj italskoj bronsanoj statueti, u kojoj je Paribeni htio da prepozna galskoga vojnika⁷, a susreće se i drugdje na spomenicima.

Na stupu Mark Aurelovom imaju šljemovi većinom karike kao i na Trajanovom, samo su one tu nešto veće i nespretnije izrađene. Isto se tako i tu javljaju perjanice u žlijebovima, ali su tu žlijebovi kratki, a perjanice malene. Ni tu se apsolutno ne može konstatovati, da bi se pojedini odjeli vojske po ovim znakovima razlikovali. Katkada se nalaze na okupu razne čete s istim znakom, a katkada je opet na oko jedna te ista četa, a ipak ima razne znakove.

Posebno treba spomenuti jednu vrst perjanice, koja se nalazi na nekim nadgrobnim spomenicima. Na spomeniku u St. Remy-ju ima na sjeverozapadnom reljefu jedan vojnik na kacigi poprijeko postavljenu perjanicu. Pera su utaknuta u cijevi (ne u žlijeb) te su lepezasto raširena. Ima ih devet, a na svakom je izraženo oko, tako da će se morati misliti na paunova pera⁸. Kako je na ovom spomeniku slab

¹ Polyb. 23, 12.

² Sr. Espérandieu I str. 423 br. 691, str. 427 br. 699 i str. 439 br. 727 (Musée de Lamourguier, Narbonne).

³ Cichorius tabla LXXI br. 256.

⁴ N. d. tabla LXXXV 307—308. Vojnici pripadaju legijama i pomoćnim četama.

⁵ N. d. tabla LXX 253 i 254 te tabla LXXVII do LXXVIII 275—278 kod legijonaraca, a tabla LXXXI 290 kod auksilijaraca.

⁶ Notizie d. scavi 1895 str. 20.

⁷ Paribeni, Ausonia II 1907 str. 286 sl. 9.

⁸ Antike Denkmäler I tabla 17 dolje.

umjetnik neke stvari dosta nespretno izveo, to bi se u prvi mah moglo misliti, da je i tu peruška pogriješno risana. Da je ipak ispravno, dokazuju dva druga spomenika iz Austrije, koji su već gore spomenuti, a pripadaju tipu, kojemu je H. Hofmann dao naziv „Tropaeumtypus“¹. U prvom slučaju (na kamenu iz Sv. Vida kod Ptuja) napadno je, da na šljemu ima isto tako 9 pera kao i na južnofrancuskom spomeniku, samo što ona tu nisu usađena u cijev nego u dugi žlijeb, koji se, kako se čini, ne dotiče sasvim kape, nego ima u sredini trn, koji je u kapu utakuut. Sigurno se on ne dotiče kape na drugom nadgrobnom spomeniku iz Petronella, gdje šljem u sredini ima dugu cijev, u koju je usađen trn poprijeko položenoga žlijeba. U ovom žlijebu vidi se ne 9, nego 19 malih čuperaka, koje Domaszewski u svojoj prvoj publikaciji ne drži perima, nego konjskom grivom². Ovi spomenici sjećaju na dva mjesta kod Vegetija, koji spominje te poprijeko nasadene perjanice³. Na prvom mjestu veli on: *centuriones loricated transversis cassidum cristis, ut facilius noscerentur cum centeni milites sequerentur centurionem, qui habebat signum in galea*, a na drugom: *centuriones vero habebant catafractas et scuta et galeas ferreas sed transversis et argentatis cristis, ut celerius noscerentur a suis*. Prema ovim su vijestima imali centurijoni poprijeko postavljene perjanice na šljemovima, da se mogu lakše prepoznati. Oba spomenuta nadgrobna spomenika potvrđuju ove Vegetijeve navode, jer su oba pokojnika po napisima bili centurijoni.

Na nekim se historičkim spomenicima nalazi jedan veoma ukusan ures, koji je također preuzet sa starijih grčkih šljemova. On se pojavljuje već na vazama sa crnim figurama, a osobito se često susreće na dolnoitalskim posudama iz nešto kasnijega vremena. U napuljskom narodnom muzeju ima nepubliciranoga materijala za to sva sila. Slikar Assteas, koji u četvrtom stoljeću pr. Is. radi u Paestumu, prikazao je taj šljem na svojim vazama više puta. Tako ga je on dao Heraklu na jednom krateru, koji se sada nalazi u Madridu. Herakles prikazan u bjesnilu ima na glavi šljem sa konjskom grivom ili kožom po sredini, a po jednim perom sa svake strane. Osim toga ima ovaj šljem i drugih uresa⁴. Isti se je nakit našao na šljemovima, što ih imaju na glavi figure na zidnim slikarijama u dolnoitalskim grobovima. I tu šljem ima osim glavne kriste još i ova dva pera sa strane, a katkada ova pera stoje i sasvim sama. O tim je slikarijama do pred sasvim kratko vrijeme bilo u literaturi veoma malo govora, jer se nije lako moglo doći do reprodukcija. Tek sada je Weege pokušao da ove slike znanstveno istraži⁵. Za ovaj šljem ima na tim slikarijama dosta materijala, a Weege misli, da taj ures nije pronađen na italiskom tlu nego da je donešen iz Grčke. Pera su i na tim slikama naslikana bijelom ili žućkastom bojom, a tako su naslikana i na kasnijim grčkim vazama. Kasnije takav nakit dolazi i na šljemovima na republikanskim rimskim novcima. Na historijskim spomenicima ih Weege nije mogao dokazati, jer se nije mogao osloniti na vjernost publikacija. Sličan ures

¹ H. Hofmann, Militärgrabsteine str. 27 i d. br. 17 i 18 sl. 17 i 18.

² Domaszewski, Arch. epigr. Mitt. a. Oesterr. V 1881 str. 206 tabla V.

³ Veget. p. 45, 11 i 49, 5.

⁴ Monum. d. inst. VIII tab. X. Wiener Vorlegebl. Ser. B tab. I. G. Patroni, La ceramica an-

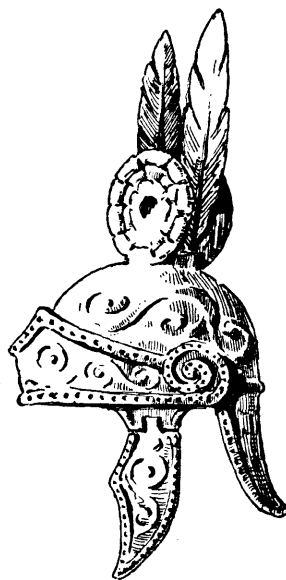
tica nell' Italia merid. (Napoli 1897) str. 39 sl. 30.

⁵ O. Weege, Oskische Grabmalerei. Archaeolog. Jahrb. XXIV 1909 str. 99 i d. tabla 7—12.

Na ovaj se članak nastavlja drugi pod naslovom: Bewaffnung und Tracht der Osker str. 141 i d.

se već mora očekivati na spomeniku u St. Remy-ju. Tu na jugoistočnom reljefu ima jedan vojnik šljem, koji gore završuje šiljkom, a sa strane je urešen nastavkom, koji bi po obliku mogao biti pero, jer je gore širi nego dolje. Rog to svakako nije. Kasnije se taj šljem nalazi i na historijskim reljefima iz Trajanovoga vremena na Constantinovom luku u Rimu. Do sada su se ti reljefi mogli proučavati samo po Rossinijevim crtežima, a ovaj nije dobro razumio ures na šljemu¹. Na desnom unutarnjem reljefu pruža šljem sa ovim uresom jedan vojnik Trajanu, koji sjedi gologlav u vojničkoj opremi na konju. Po fotografiji, koju je s toga reljefa snimila tvrdka Alinari², može se sasvim jasno razlikovati sa svake strane po jedno pero (možda i po dva skupa), utaknuta u posebne cijevi, kojima je šljem u tu svrhu providen. Između pera (šljem se vidi sprijeda) je okrugla ploča, koja na fotografiji nije jasna, a čini se, da je to mjesto i na kamenu dosta istrošeno. Da ova ploča ima da bude cvijet, vidi se tek po ona dva reljefa, što se nalaze na uskim stranama najvišega dijela luka. Od ovih reljefa nema fotografije u trgovini, ali je slučaj htio, da se baš od njih nalaze sadreni odljevi u muzeju u St. Germain en Laye. Po tim je reljefima načinila snimke za razglednice tvrtka Neurdein frères u Parizu. Na svakom od ovih reljefa dolazi ovaj ures šljema po tri puta na glavama konjanika. Tu se vidi, da su između oba pera usađena u šljem dva široko rascvatena cvijeta, valjda iskovana iz kovine, koji su čaškama prilijepljeni jedan na drugi (sl. 32). Dva pera i među njima cvijet na šljemu, čini se, da ima i jedan signifer na konju na nadgrobnom spomeniku iz Hexhama. Na žalost je publicirana slika tako nejasna, da se to ne može sigurno ustvrditi³.

Što se tiče nareda za usađivanje perjanica na sačuvanim rimskim šljemovima — perjanice iz prolazne stvari nisu se dakako sačuvale — to se je do danas malo o tom pisalo, jer je od tih nareda na šljemovima premalo preostalo. Na više sačuvanih primjeraka ima mjesto uresa jednostavna kvrga⁴. Karika se nalazi samo na primjerku iz Jarta u Vendeji⁵. Cijev za usađivanje konjske grive sačuvala se na šljemu, koji se je našao u jednom grobu kod Agena u Francuskoj (Lot-et-Garonne)⁶. Šiljak u sredini kape i od toga šiljka do vratobrana greben ima konjanički šljem u Neuwiedu⁷, a uzdužni i poprječni greben nalaze se na sličnim šljemovima u Darmstadtu⁸ i Frankfurtu na Majni⁹.

Sl. 32. Rimski šljem po reljefu iz Trajanovoga vremena na Constantinovom slavoluku u Rimu.

¹ Rossini, Archi trionfali tav. LXXIII.

² Po toj je fotografiji u novije vrijeme publicirao taj reljef A. J. B. Vace, Papers of the British Shoolle at Rome IV 1907 tab. XXVIII.

³ Domaszewski, Fahnen d. röm. Heeres str. 70 sl. 85. Ephem. epigr. VII 995.

⁴ Tako Lipperheide str. 257 br. 231 a., str. 258 br. 83, str. 259 br. 432.

⁵ N. d. str. 299 br. 480.

⁶ N. d. str. 264 br. 264.

⁷ N. d. str. 310 br. 443.

⁸ N. d. str. 311 br. 420.

⁹ N. d. str. 413 br. 437.

Nekoliko je šljemova u tom smjeru proučio nedavno mlađi Lindenschmit¹. Na dva primjerka željeznih šljemova našao je na tjemenu prikovane odnosno pritaljene bronsane pločice, od kojih je jedna jedan put, a druga dva put rebrasto svinuta, tako da nastaju jedna ili dvije cijevi za usađivanje perjanice². Od zagrebačkih primjeraka iz Siska ima jedan isto tako prikovan dvaput previnut komadić bronsanoga lima (sl. 33 br. 1), koji je prikovan sa četiri čavla. Sigurno je razlika između perjanica, koje su se usađivale pod ove pločice, sastojala samo u tom, da su jedne bile jednostavne, a druge dvostruke i po tom bujnije. Možda su se tu pričvršćivali i žlijebovi sa perjanicama. Kako je to bilo pričvršćeno, ne može se sasvim sigurno reći, ali je valjda bilo privezano žicom ili koncem. Na spomenutom primjerku iz Wormsa sačuvana je osim ove pločice sprijeda iznad čelnoga obruča jedna kvaka, za koju je valjda bila prikopčana karičica lančića ili privezan kraj uzice, kojom je bila pričvršćena perjanica. Na sisačkom primjerku nema traga, da bi ikada takve kvake bilo.

Na drugom sisačkom primjerku (str. 177 sl. 19) je nared za usađivanje perjanice nešto drugojačiji. I tu je prikovana na tjemenu kape bronsana pločica, ali je ona okrugla, pa se samo rubovima dotiče kape. U sredinini je ta ploča providena duguljastim izreskom (sl. 33 br. 2). U taj je izrezak nekada bio utaknut kraj per-

1

2

Sl. 33. Naredi za usađivanje perjanica na rimskim željeznim šljemovima iz Siska.

janice, koji je mogao biti tako širok, kako je izrezak na ploči dug. Kada se je on iza usađenja preokrenuo, onda ga je ploča pritisla uz stijenu kape, tako da je perjanica mogla stajati sasvim čvrsto. Na ovoj je kacigi još i to važno, što je na jednoj strani povrhu ušnoga izreska sačuvana karičica, kojoj je na drugoj strani nekada odgovarala druga. Možda su tu bili prikovani krajevi perjanice, pa je tu možda bila *crista transversa* centurijonskoga šljema. Šljem je i tako nekada bio sav pokriven srebrom, a i oblik mu je dosta lijep. I za ovaj način pričvršćivanja perjanice ima i drugdje analogija. Na bogato urešenom željeznom šljemu u Wormsu također je gore prikovana ovakva okrugla pločica, ali tu nije izrezak isti kao na sisačkom šljemu nego ima oblik slova T sa kratkom vertikalnom hastom.

Bronsani primjerci u hrv. narodnom muzeju nisu imali takvoga uređaja za usađivanje perjanice. Mitrovački primjerak ima gore kratak čunjast nastavak sa plitkom rupom u sredini. Tu je mogao biti utaknut kratak trn perjanice, a da ona tim još

¹ Alt. uns. heidn. Vorz. V str. 116 i d. sl. 3.

² Jedan je nađen kod Mainza te je sada tamo u muzeju, a drugi je u muzeju u Wormsu.

nije bila dostatno pričvršćena. Zato su i sprijeda i straga na šljem pritaljene po dvije tanke bronsane pločice, koje su imale držati krajeve toga uresa. Prema tomu je taj ures bio duguljast i nije se svuda doticao kape. Na rugvičkom primjerku ima također čunjast nastavak, koji je u sredini raskoljen. Trn perjanice se je utaknuo u tu raskolinu i pričvrstio čavlom. To je bilo dostatno, pa zato i nema na šljemu više nikakve naprave za bolje učvršćivanje perjanice. Na podsusjedskom primjerku nije preostao nikakav trag ovakvoj napravi, na tjemenu nastavka nije bilo. Moguće je, da ovaj šljem nije nikada ni imao perjanice ili njoj sličnoga uresa.

Nema dvojbe, da je bilo i drugačijih uresa na rimskim šljemovima i drugačijih nareda za apliciranje istih. Mnogo toga se nije sačuvalo, pa se zato sigurno mnogo i ne zna. U ostalom će ipak sve vrsti ovoga uresa imati donekle svoj izvor u starijim grčkim oblicima, koji su se sačuvali na raznim spomenicima. Na običnim vojničkim šljemovima možda i nije bilo mnogo više recipiranih oblika nego ih je konstatovano na odnosnim spomenicima iz rimskoga vremena.

Na šljemu je i obrazna ploča znala dobiti nekakav ornamenat. Kod takvih dijelova od željeza teže se je to postiglo, jer se je ures morao načiniti iz drugoga materijala. Da se je rub obično kovanjem istanjio i da se je obrubio bronsanom pločicom, a katkada i cijela pločica bronsom postavila, to se je učinilo iz praktičnih razloga, da željezo ne žulja vojničkim obrazima. Manje nužne bile su rozete, od kojih je faktično samo jedna na svakoj ploči mogla služiti za to, da uresi glavicu čavla, što je držao naprave za svezivanje obraznih ploča ispod brade. Ostale su rozete uopće samo uresne. One su na većini željeznih šljemova, kako je to i prije već rečeno, jednake i jednako porazdijeljene, ali ih ima svakako i drugačijih. Tako je na jednom primjerku iz Alesije, koji je nađen bez šljema, kojemu je nekada pripadao, i koji se sada nalazi u muzeju u St. Germain en Laye, koliko se vidi, pričvršćeno 11 rozeta, od kojih su četiri mnogo bogatije urešene nego one na gore opisanim željeznim šljemovima. Žalibože je ovaj komad veoma loše sačuvan te prevučen veoma debelim slojem materijala, kojim je konserviran, tako da se ne može točno razlikovati sav razni materijal, koji je pri urešenju tih rozeta upotrijebljen (sl. 34).

Sl. 34. Obrazna ploča sa rimskoga šljema iz Alesije u muzeju u St. Germain en Laye.

Nu osim ovih uresa imaju rimski vojnički šljemovi na obraznim pločama i drugih. Željezne su ploče na vanjskoj strani mogle biti obložene sa bronsanim pločama ili pako sa reljefima iz bronse. Gore opisani bogati bronsanim pločama obloženi željezni šljem u muzeju u Wormsu ima isto tako, kako je to učinjeno u četiri trouglasta polja na kapi, i na svakoj obraznoj ploči prikovano po jedno pročelje hrama, izrezano iz bronsanoga lima. Na drugim su opet pritaljeni u bronzi iskucani reljefi. Među tima je osobito lijep jedan primjerak, koji se je našao u skladištu oružja u carnuntskom logoru. Tu je na bronsanoj tankoj pločici iskucano poprsje Marsovo¹. Slična dosta loše sačuvana obrazna ploča nalazi se sada u privatnom

¹ Berichte d. Vereines Carnuntum 1899 str. 122 sl. 58. Inače se u tom bogatom nalazu u Car-

nuntumu nije našlo ni toliko od šljema, da bi si mogli po tim fragmentima stvoriti sliku rim-

posjedu u Mainzu. Tu je prikazano mlado muškaračko poprsje sa šljemom na glavi (možda opet Mars). Relijef je dijelom pozlaćen a dijelom posrebrn¹.

Na bronsanim šljemovima, gdje su cijele obrazne ploče izradene iz bronse, bilo je lakše iskucati relijef ili prostom rukom ili stancom. Osim toga se je ures dao i urezati. Na oficirskim se šljemovima takav ures nalazi često, pa se on i vidi na spomenutim relijefima u Parizu. Da je i kod običnih vojnika obrazna ploča mogla imati takvih uresa, može se konstatovati po relijefima na Trajanovom stupu, gdje se ti uresi više puta vide i kod prostih vojnika. Većinom su to volute i hvoje te munje raznoga oblika. Moguće je, da su i ovi uresi bili i zato na kacigi, da se i po njima mogu raspoznati pojedini vojnički odjeli.

Na mnogim mjestima nekadanjega prostranoga rimskoga carstva nađeno je šljemova, za koje do pred kratko vrijeme nitko nije smio da izrekne za stalno, da

Sl. 35. Rimska bronsana kaciga s vizirom u srpskom nar. muzeju u Beogradu.

su pripadali rimskoj vojsci. To su šljemovi, koji su više ili manje slični ljudskoj glavi odnosno ljudskom licu. Pred

više od trideset godina nastojao je da sakupi sve ove šljemove u jednoj publikaciji O. Benndorf². Tu je Benndorf obradio ne samo šljemove, koji imaju oblik ljudske glave ili lica, nego i sepulkralne maske iz skupocjenijega materijala, koje u ovo pitanje ne ulaze. Ta je radnja morala da se opširno pozabavi sa svakim pojedinim primjerkom, koji je autoru bio poznat, a to zato, jer se na prvi pogled čini, da među njima nema veoma mnogo sličnosti. Benndorf valjda zato nije ni ozbiljno kušao, da ih svrsta u tipove, nego ih je opisivao po materijalu

bez obzira na neke sličnosti u obliku, koje se ipak kod nekih mogu konstatovati. Kad se promotre i prouče svi primjerci, koji su sada poznati, onda se mogu među njima razlikovati tri tipa. Prvi tip reprezentira jedan jedini primjerak, koji se sada nalazi u beogradskom muzeju. Taj šljem na prvi mah čini dojam, kao da čovjek

ske vojničke kacige. Dijelovi kape i obrazne ploče, koje je Groller naslikao na tabli XXI br. 1—8 dosta su neznatni prema inače poznatom materijalu.

¹ Alt. uns. heidn. Vorz. IV. XII. tab. IV br. 6.

² O. Benndorf, Antike Gesichtshelme und Sepulcralmasken, Denkschriften d. Kais. Akad. d. Wissensch. Wien, philol.-histor. Kl. 28 (1878) str. 301 i d.

stoji pred glavom bronsanoga kipa. Nu kad se iz bližega pogleda, postaje jasnim, da je to bronsani šljem, koji imitira muškaračku bradatu glavu (sl. 35). O nalazu ovoga šljema zna se samo toliko, da je nađen godine 1854. u okolini Smedereva. Prvput je opisan u spisima pariške akademije, gdje mu je posvetio komentar A. Longpérier, a kasnije se je s njim opširnije bavio Benndorf¹. Prvi mu nije mogao odrediti vremena, kada je načinjen, jer ga je s jedne strane sjećao na etrurske radnje, koje su savremene s republikom rimskom, a s druge strane činilo mu se, da bi se moglo pomisliti i na vrijeme od 400 godina posl. Is. U istom časopisu odgovara mu već g. 1870. (str. 76.) Engelhardt, da je beogradska maska faktično rimski šljem i da je izgubljena u bojevima za osvojenje dunavske obale, koji su se ondje vodili prije Augustova vremena. Benndorfu se kasnije činio posao prije grčki nego rimski, te ga je sjećao na t. zv. Bruta u konservatorskoj palači u Rimu.

Cijeli je šljem izrađen iz jednoga komada bronse, u kojem je istjerano i lice i glava, ali je glava izrađena samo do onoga mjesta, gdje je najšira, tako da donji dio manjka. To je učinjeno zato, da se šljem može lako na glavu metnuti. Lice je sigurno portret nešto starijega muškarca s kratkim brcima, okratkom kovrčastom bradom i dugim šiljatim nosom. Kosa doduše nije osobito jasno izražena, ali se ipak može ustanoviti neki individualitet. Očni su izresci oveliki, a nozdrve također dosta izbušene, tako da je onaj, koji je šljem nosio, mogao dobro vidjeti i disati. Kad je vojnik metnuo šljem na glavu, pokrivaio mu je on i uha, koja su također u bronzi imitirana. Ispod brade, iza ušiju te na rubu glave ostavljen je svud unaokolo neiskovan rub, koji je u jednakim razmacima providen rupicama. Bez dvojbe je tu bila pričvršćena podstava šljema, a sigurno je bila podstavljena ne samo glava nego i cijelo lice.

Po onom, što se je kod toga šljema sačuvalo, moglo bi se činiti, da je ostao nezaštićen vrat. To kod ovakvoga šljema, koji zaštićuje dapače cijelo lice, nije vjerojatno, pa je lako moguće, da je podstava straga bila duža, pa da je na nju bio prišiven onaj dio kacige, koji je imao da zaštiti zatiljak. Možda se je taj vratobran mogao pričvrstiti i na ona dva gumba, od kojih se nalazi iznad svakoga uha po jedan. Nu ova dva gumba su mogla služiti i za to, da se za nje pričvrste krajevi perjanice, koja je nekada bila sigurno na tjemenu pričvršćena, kako se to vidi iz preostatka naprave, koja je nekada u tu svrhu služila. Ako su spomenuta dva postrana gumba faktično služila za privezavanje krajeva perjanice, onda je ta perjanica morala biti transversa. Benndorf nije vidio originala, nego je pred sobom imao samo fotografiju, a isto tako je i za ovu radnju mogla biti upotrebljena samo fotografija, koju je poslalo ravnateljstvo srpskoga narodnoga muzeja i po kojoj je načinjena ovdje otisnuta slika.

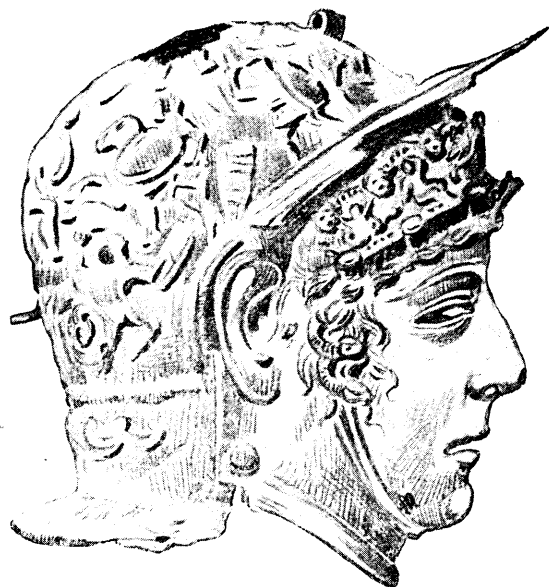
Dok je od ovoga tipa poznat samo ovaj jedan primjerak, ima od ostala dva tipa dosta primjeraka po našim zbirkama. Kod prijašnjega je tipa lice sa većim dijelom glave izrađeno iz jednoga komada, kod ostala dva tipa sastoji se šljem u glavnom iz dva dijela, jer je posebno izrađeno lice, a posebno opet glava, a oba su dijela gore i dolje tako skopčana, da jedan uz drugi točno pristaje. Ovakva po-

¹ A. Longpérier, Académie des inscr. et b. l., comptes rendus 1869 str. 167 i d. — Benndorf n. d., str. 315 br. 13, tabla I 1a i 1b.

djelba nalazi se kod obadva tipa, samo je tu opet razlika u tom, što je kod jednoga cijelo lice izrađeno iz jednoga komada te su ostavljeni samo otvori za oči, nozdrve i usta, dočim je kod drugoga u prednjem dijelu izrezano lice, te se šljem može tako nositi, da je cijeli srednji dio lica slobodan, ali se uz to može umetnuti u taj prednji dio i posebna maska, koja se u šljemu tako pričvrsti, da je opet cijelo lice pokriveno.

Od prve vrsti, kojoj je cijeli prednji dio izrađen u jednom komadu, sačuvalo se više veoma lijepih primjeraka, od kojih je većina već davno poznata. Žalibože ima veoma malo cijelih primjeraka, zapravo samo dva. Inače se ovom tipu mogu pribrojiti samo prednji dijelovi, koji su se našli sami bez stražnjih, dok u onom slučaju, kada se nađe samo stražnji dio, nije sigurno, ne radi li se o šljemu sa umetnutom maskom.

Već je davno poznat takav šljem u britskom muzeju. Nađen je godine 1796. s drugim nekim predmetima u jednom grobu u Ribchesteru (grofovija Lancaster),

Sl. 36. Dvodjelna rimska bronsana kaciga s vizirom iz Ribchestera u britskom muzeju.

te je kasnije dospio u jednu privatnu zbirku, s kojom ga je zajedno kupio britski muzej. Po predmetima, koji su zajedno s njim nađeni, drži se, da je to bio rimski grob, a i inače se je na tim mjestima nalazilo rimskih starina. Šljem je iskovan iz tankoga bronsanoga lima, te sastoji, kako je gore već spomenuto, iz dvije polovice, koje su gore sastavljene baglamama. I sa strane spominju se ostaci naprava, kojima su se mogle spojiti obadvije polovice. Osim toga su i jedna i druga polovica dolje van izvinute, da rubovi malo bolje uz vrat prilegnu. Inače su tu pričvršćeni gumbi, koji su valjda imali zadaću, da zadrže remen, koji je na tom mjestu imao da priveže jedan dio kacige uz drugi. Vojnik je dakle kacigu, prije nego što ju je metnuo na glavu, morao rasklopiti, i kad je glavu turio među obje polovice,

opet zaklopiti. Iza toga je mogao na strani skopčati u tu svrhu načinjene naprave, a osim toga je oko vratnoga ruba mogao svezati remen, koji su držali gumbi, da se ne osklizne predaleko gore. Obje su polovice veoma bogato urešene. Dosta široko lice prikazuje mladoga muškarca. Povrh čela bila su dva pojasa sa reljefima, od kojih je na žalost mnogo toga uništeno. Vidi se, da je u sredini gornjega pojasa bio medaljon, prema kojemu je sa svake strane letjela po jedna Victorija. Osim toga vide se još ostanci od nekoliko neprotumačenih figura. U donjem pojasu prikazana je gradska utvrda sa gradskim vratima. u sredini i kulama sa svake strane. Na cijelom stražnjem dijelu prikazana je umjesto kose bitka konjanika i pješaka. Vojnici imaju kacige, oklope te ovalne ili šesterouglate štitove, neki su i goli sa štitom i mačem; sve je prikazano u živim kretnjama, u cijelom dosta dobro, ali u pojedinostima dosta

nejasno. Dolje je taj bojni prizor omeđen uskim pojasom, u kojem je prikazano razno oružje. Gore završuje stražnji dio šljema polukružnom pločom, koja strši okomito u vis, te ima istu svrhu, koju imaju i čelni obruči na običnim legijonarskim šljemovima, da naime hvata udarce mačeva, koji su namijenjeni glavi vojnিকovoj. Na tjemenu ima i ovdje ostanaka od naprava, valjda za pričvršćivanje perjanice. Šljem je datiran u razno vrijeme: jedni su ga radi oblika oružja, koje je na njemu prikazano, htjeli metnuti u vrijeme Septimija Severa, dok su ga drugi metali i u prvo stoljeće posl. Is. (sl. 36)¹.

Prednji i stražnji dio sačuvan je samo još kod jednoga primjerka, koji je nađen pri iskapanju rimskoga kastela u Newsteadu u Škotskoj godine 1907. Tu na žalost još nisu publicirane dobre slike, ali se po jednoj izdanoj fotografiji može reći, da je i taj šljem načinjen iz dvije polovice, koje se gore sastaju. Lice je mladoga muškarca bez brade. Nad čelom i kraj uha načinjena je kovrčasta kosa, a isto tako se i na stražnjem dijelu namjesto reljefa nalazi iskucana kosa. Ovalna ploča iznad čela, u koju je gore produžen stražnji dio, skoro je sasvim otkinuta². Ovaj je šljem i zato zanimiv, što je istjeran u željeznom limu, a kako je ležao u bunaru, nije sačuvane dijelove rđa izjela.

Ako i nema više šljemova ovoga tipa, kojima su sasvim ili djelomice sačuvane obje polovice, to ima ipak više primjeraka, kojima je sačuvana samo prednja polovica. Tu naime sigurno možemo računati, da je i stražnji dio sastojao samo iz jednoga komada, jer ne bi imalo nikakve svrhe, da se on izradi u više dijelova, koji bi se tek imali pričvrstiti jedan uz drugi, kada je šljem bio već na glavi. Od ovih prednjih dijelova zanimiva su osobito tri zato, što prikazuju ženska lica. Od ovih je najzanimljiviji jedan primjerak, koji je nađen u Rumunjskoj u rijeci Olt, a sada je u austrijskom muzeju u Beču. Prikazano je žensko lice okruženo bujnom kosom, koja je natrag počesljana. Kosa je ovjenčana dijademom, koji imitira vijenac od lišća te lancem sastavljenim od mnogo člančića, sa kojega visi na sredinu čela privjesak u obliku polumjeseca. Gore su preostale dvije rupe, koje su valjda ubodene zato, da se za nje pričvrsti naprava za svezanje obiju dijelova kacige, a sa obje strane vide se ostrag iznad vratnoga ruba opet po dvije takve rupe, koje su sigurno služile u sličnu svrhu. Najzanimljivije je na toj kacigi to, da ona na sebi nosi napis. Benndorf je ovaj napis vidio i izdao, ali ga nije ni pročitao ni izdao točno. Napis je ubockan piknicama, kao što i na drugim vojničkim predmetima, na kojima je zapisano ime vlasnikovo. Na vanjskoj strani ispod brade napisano je u dva reda (po Benndorfovoj kopiji) VITAKIS | T CRISPINI, na nutarnjoj strani lijevoga obraza također u dva reda TPII | >PRISCI, a taj je napis na vanjskoj strani lijevoga obraza opetovan u jednom redu T·PII·PRISCI. Nema dvojbe, da su ovdje spomenuta dva vlasnika ovoga šljema, kako se je to vidjelo i kod običnih bronsanih legijonarskih šljemova, a po slici napisa, koja je po Benndorfovoj odredbi dana, može se suditi, da se mjesto T pred *Crispini* ima čitati >, pa da su prema

¹ Benndorf, n. d. str. 316 i d. br. 14, tabla IV. Vi VI 3a. b. Lindenschmit, Alt. uns. heidn. Vorz. III sv. VII tab. IV br. 1. Lipperheide str. 333—336 br. 379. 380. 261. 262. Najbolju sliku ima W. T. Watkin, Roman Lancashire

(Liverpoole 1883) str. 153 tabla. — Sr. radi datiranja Donner- v. Richter, Mitteilungen aus Heddernheim I str. 40 sl. 41.

² Archaeolog. Anzeiger XXIV 1909 str. 233 sl. 2.

tome oba vlasnika bili vojnici jedne legije pod raznim centurijonima. Benndorf u ono vrijeme nije znao, da pred sobom ima imena legijonaraca, a kasnije ovaj napis nije preuzet u Corpus, pa je zato ostao neprotumačen. Nema nikakvoga razloga, da se ovaj šljem metne u treće stoljeće posl. ls., kako je to kod Lipperheidea učinjeno¹.

Žensko lice prikazuje i jedan bronsani primjerak, koji se sada nalazi u britskom muzeju, a prije toga je bio u nekim privatnim zbirkama. Ovdje je lice nešto tvrđe izrađeno, ali detalji mnogo sjećaju na prijašnji primjerak. Lice je i tu obrubljeno bujnom kosom, koja je ovjenčana lancem, s kojega visi na čelo privjesak u obliku ruže. Inače se čini, da je i tu još ostataka od dijadema u obliku vijenca od lišća. Nad kosom htjelo se je izraziti šljem sa apotropajskim licem, a gore blizu ruba malo je na jednom mjestu izdignut, te je tamo urezana četverouglasta rupa, za koju je nekada sigurno bila pričvršćena baglama, koja je držala stražnju polovicu šljema. Važno je, da se ovaj šljem nije nikada mogao nositi, jer mu nisu izdubljene oči i jer nema otvora između usnica. I nalazište mu je važno: Nađen je navodno u jednom nolanskom grobu. Kako je na šljemu sigurna naprava za baglame, to je sigurno bio nekada tu i stražnji dio šljema. Da li je i taj nađen u grobu i kasnije dospio nekamo drugamo, ne da se konstatovati, a ne može se reći ni to, je li on faktično bio načinjen samo za to, da služi kao mrtvačka maska ili je kao takova služio samo zato, jer se je pri fabrikaciji nešto pokvarilo, pa se nije ni pristupilo bušenju otvora na očima². Za vrijeme, kada je bio u porabi, govori, ako je istinit izvještaj o nalazu, činjenica, da je u istom grobu bilo i grčkih vaza iz najboljega vremena. Prema tome bi morao između ovoga šljema i prijašnjega biti razmak od četiri do pet stotina godina, a to se čini nevjerovatnim zato, što su oni ipak toliko slični, da bi čovjek na prvi mah rekao, da su nastali u isto vrijeme.

Zanimljivo je, da ima još jedna ženska maska, kojoj nisu izrezane oči. Nadena je u Alençonu kod Brissaca, a odavde je došla u muzej u Angers³. Načinjena je iz željeza, a nađen je s njom i velik komad od stražnje polovice. U katalogu od g. 1868. unešen je ovaj spomenik pod br. 570. ovako: *tête de divinité en fer battu*. Benndorf je imao pred sobom samo sliku i opis tadanjega ravnatelja muzeja u Angersu. Po tom opisu i po slici vidi se, da su oči zatvorene, dok su usta ipak otvorena. Pomisao, da su ova maska i njoj odgovarajući stražnji dio glave bili pričvršćeni na jednom kipu i to ne čavlima, nego baglamama, ne će biti ispravna, nego će se baš po tom, što se spominju baglame, morati držati, da je ta maska sa svojim stražnjim dijelom barem isprva bila opredijeljena za šljem. Kasnije je možda upotrebljena za mrtvačku masku, kao što i one dvije srebrne maske, što su nadene na istom mjestu⁴, a sada su u Louvre-u.

Žensko bi lice eventualno još moglo biti jako oštećena maska, koja se nalazi u muzeju u Stuttgartu. Po slikama, koje su o njoj publicirane, ne može se to sigurno reći, a valjda ni po originalu, jer mnogo toga fali. Lice je svuda naokolo obrubljeno bujnom kosom, koja je po svoj prilici bila u sredini raščešljana. Benndorf

¹ Benndorf str. 324 i d. tab. X. Lindenschmit III. sv. XI tab. II br. 1. Lipperheide str. 317. 318. br. 423 a. b, te str. 567 (napis).

² Benndorf str. 313 br. 12 tab. III. Lipperheide str. 327 br. 260,

³ Benndorf str. 339 br. 32 sl. 4.

⁴ Benndorf str. 308 br. 9. 10. tab. IX 1. 2,

misli po slici, da bi ipak mogao biti mladi muškarac. Nađena je maska između mjesta Gräfenhausen u Württembergu i Dietlingen u Badenskoj, ali o samom nalazu nema nikakvih potanijih vijesti, tako da se po tom ne dadu stvarati nikakvi zaključci¹. Materijal je dobro posrebnen brosan lim. Isto tako bi moglo biti žensko lice prikazano i na jednoj maski, koja je nađena s drugim maskama i šljemovima god. 1907. pri iskapanjima u mjestu Newstead u Škotskoj. Materijal nije spomenut, ali će biti bronsani lim. Sačuvana je prilično dobro. Kosa nije tako bujna, te su pojedini pramenovi izraženi u pravilnijim valovitim crtama. Publicirana je za sada samo slika, dok će potanji opis izaći u opširnijoj publikaciji².

Muškaraka je maska ona iz Hettange-a na francuskom teritoriju južno od Luxemburga, sada u Luxemburgu. Izrađena je iz skoro sasvim čistoga bakra. Ležala je u grobu sa žarom zajedno sa glavom jedne ženske bronsane statuete, ali se misli, da je taj grob već prije bio diran. Gore je maska dosta oštećena. Čelo je bilo ovjenčano dijademom, na kojem su bili pričvršćeni medaljoni i rozete. Samo od srednjega medaljona je nešto više sačuvano, tako da se može vidjeti, da je prikazan sjedeći Eros kako udara u liru³.

Lice golobrada ali zrelijega muškarca prikazuje jedna bronsana maska iz Weissenburga am Sand u Bavarskoj, koja je sada tamo u muzeju. U cijelom se vidi, da se je htjelo imitirati glavu Meduzinu, jer se vidi ostatak od krila njezinoga i jer su u kosi isprepletene zmijske. U sredini povrh čela bio je načinjen napred okrenuti orao s raširenim krilima, od kojega je još i sada dosta sačuvano. Šljem je nađen unutar rimskoga kastela, dakle nije mogao biti u grobu⁴.

Važna je jedna željezna maska u dvorskom muzeju u Beču. Nađena je god. 1827. u Mainzu s nekim navodno ljudskim kostima te se misli, da je to bio rimski grob. Ispod ušiju da je još bilo ostataka od remena pod oksidiranim slojem. Važno je, da su na ovom šljemu sačuvana dva gumba ispod ušiju, valjda za zadržavanje remena, a na gornjem rubu čela su prikovane čavličima dvije pločice, koje su držale baglame, na koje je bio obješen stražnji dio šljema, koji se nije našao⁵.

Dvije su maske nađene u Holandiji kod Nijmegena. Za jednu od njih se zna, da je nađena u rijeci Waalu, a sada je u zbirci Gildemester u Amsterdamu. Materijal je bronsa, konzervacija je dosta loša, tako da je teško nešto odlučna reći. Izrađeno je cijelo lice s ušima; gore čini se da je izrađena i kosa. Lice bi moglo biti i žensko⁶. Za drugu se ne zna točno mjesto, gdje je nađena, ali će valjda i ona biti iz Waala. Sada je u gradskom muzeju u Nijmegenu. Materijal je željezo, a sačuvana je također dosta loše. Lice široko, golobrado, muškaračko, gore i sa strane je izrađena kosa⁷.

¹ Benndorf str. 322 br. 16. tab. IX 3. 4. Lindenschmit IV tab. 39 br. 2. Lipperheide str. 337 i 338 br. 421 a. b. Haug-Sixt, Röm. Inschr. Württembergs str. 81 br. 116 sl. 41.

² J. Curle, The Roman military Station at Newstead. Report of Excavations, 1907 str. 5.

³ Benndorf str. 325 br. 18 tab. XII 1 a. b. Lindenschmit III sv. XI tab. II br. 2. Lipperheide str. 321. 322 br. 483. 484.

⁴ Lindenschmit IV tab. 56 br. 3. Lipper-

heide str. 319 br. 425. Obergerm.-raet. Limes Lief. XXVI (Weissenburg) str. 33 br. 9, tab. VIII br. 8.

⁵ Benndorf str. 336 br. 27., tab. XII br. 2 a. b. (tamo prijašnja literatura). Lindenschmit III sv. XI tab. 2 br. 4 a. b. Lipperheide str. 330. 331 br. 422 a. b.

⁶ Lipperheide str. 323 i 324 br. 493 i 494.

⁷ N. d. str. 325 i 326 br. 488 i 489.

U muzeju u Leydenu čuva se željezna maska, navodno lijevana, debela 2 do 3 mm, dosta dobro sačuvana; napose je rub svuda naokolo skoro sav tu. Nađena je blizu Utrechta, na mjestu, gdje je bila nekada rimska utvrda. Gore na čelu ostali su na rubu ostanci baglama, a isto tako su i na obje strane kraj obraza na rubovima ostaci neke naprave za sastavljanje obiju dijelova šljema. Ova je maska bila bogato pozlačena¹. — Radi tehnike mora se navesti veoma loše sačuvana maska, koja se je našla god. 1841. pri jednoj gradnji u Cölnu, a kasnije je dospjela u berlinski antikvarij. Veoma loše sačuvana. Materijal je željezo, koje je obloženo po cijeloj površini sa bronsanim limom². — Potpuno radi mogla bi se tu još navesti bronsana muškaračka maska, koja je nađena u mjestu El Grimidi u Alžiru, te je u gradu Alžiru u muzeju. Dobro je sačuvana, potezi lica i izradba kose bezuvjetno dokazuju, da se je namjeravalo izraditi portret³. — Možda je od ovakve maske bio i jedan fragmenat, što ga je u slici izdao Grivaud de la Vincelle. K atlasu Grivaudovom nije nikada izašao tekst, a ispod slike te maske na tabli samoj piše oznaka *Fragment d' un Masque de fer*. Međutim ovaj fragmenat može biti od maske, koja se je usadivala u prednji dio šljema, kako je to kod tipa, o kojem će se odmah govoriti⁴.

Dok se ovako kod prednjih dijelova odmah vidi, da pripadaju ovome tipu, ne može se to reći za svaki stražnji sačuvani dio. Taj je naime i u onom slučaju mogao biti jednako rađen, ako je s njim bio svezan i prednji dio sa umetnutom maskom. Međutim tih samih stražnjih dijelova baš i nema mnogo, a u koliko su važni, mogu se i kasnije spomenuti.

Kada se je šljem ovoga tipa metnuo na glavu, mogao je doduše onaj, koji ga je nosio, slobodno gledati, a kroz nozdrve i otvor između usnica nekako i disati, no nema sumnje, da se ovakav šljem nije mogao dugo na glavi nositi, jer se je u njem morala razvijati prevelika toplina, koja je napokon morala postati nesnošljivom. Zbog toga je valjda i bilo šljemova, koji su bili načinjeni isto tako kao i ovi u dva dijela, samo se je u prednjem dijelu izrezao srednji dio lica, koji se je onda, načinjen iz posebnoga komada, mogao u nastali otvor usaditi, ako je bilo nužno, da se pokrije cijelo lice. Sačuvalo se je nekoliko krasnih primjeraka toga tipa, bud potpunih, bud nepotpunih, a našlo se je i maski za usadivanje bez šljema.

Krasan primjerak ovoga tipa čuva se u muzeju u Stuttgartu, a nađen je kod Wildberga u Württembergu. Nalazište je kamenolom, koji je kao takav služio sigurno još u rimsko doba, jer je tu otkrivena rimska cesta, a nađeno je i dosta drugih rimskih predmeta. Izrađen je iz tankoga bronsanoga lima, koji je na vatri dobro posrebrn. Prednji dio je sprijeda srcoliko izrezan, a u taj je otvor umetnuta posebna maska. Ta se je maska mogla gore i dolje na šljem pričvrstiti dosta kompliciranim aparatom, od kojega je ostalo više ostataka. Rukovanje uslijed toga po svoj prilici nije bilo brzo. Inače je ovaj šljem veoma sličan spomenutoj maski iz

¹ Benndorf str. 337 br. 28 tab. XIII 1 a. b.

² Benndorf str. 338 br. 31 tab. XIV. 3. Lipperheide str. 320 br. 440.

³ Lipperheide str. 332 br. 475 (po G. Doublet, Musée d'Alger, Paris 1890, tab. XIV 1.).

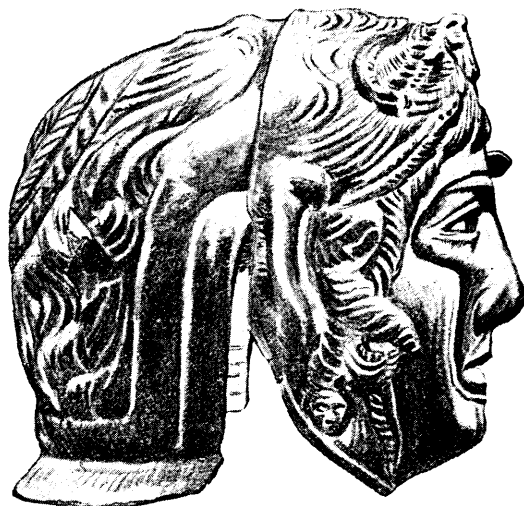
⁴ M. Grivaud de la Vincelle, Arts et Mémoires des anciens. Paris 1819, tab. XVIII br. 4.

— Možda je ovakvom prednjem dijelu šljema pripadao donji dio veoma loše sačuvane željezne maske, koji se je našao u karnuntskom logoru. Groller misli, da je to možda bio ures na štitu. Röm. Limes in Oesterr. III. st. 98 sl. 18.

Weissenburga, te se po njem može rekonstruirati ono, što je na onoj maski uništeno. I tu se je htjelo oponašati Meduzinu glavu, te su jasno izražene zmiје i krila. Isto tako je tu prikazan nad sredinom čela i napred okrenuti orao s raširenim krilima, Stražnji dio ima u reljefu izradenu kosu, u kojoj se vidi vijenac a neke pravilno uvijene crte sjećaju i tu na zmiје. Kaciga je izvrsno sačuvana (sl. 37)¹.

Od cijelih takvih šljemova poznat je samo još jedan primjerak, koji je nađen tek iza Benndorfove publikacije u rimskom kastelu u Heddernheimu, odakle je dospio u historijski muzej u Frankfurtu na Majni. Šljem je izvrsno sačuvan, ali mu manjka maska, koja je bila usađena u prednji dio. Izrađen je iz bronsanoga lima, koji je bio bijelom bojom obijeljen (valjda posrebren). Stražnji dio spušta se straga dosta strmo prema vratu, a ima visok i širok greben, koji se spušta s tjemena do razmjerno uskoga vratobrana. Sprijeda je taj dio šljema šiljato zarezan te daleko naprijed povučen. Na tom je dijelu iznad čela izkucano čovječe lice (mascaron). Prednji dio je tako načinjen, da mu rub svuda naokolo, osim na vratu, upada u stražnji dio. S nutarnje strane imade stražnji dio grbav klin, za koji se je prednji dio objesio. Inače se je spoj obiju dijelova međusobno učvršćivao još remenom, koji je bio stegnut oko izvinutoga donjega ruba tako kao i kod prijašnjega primjerka. Na stražnjem dijelu treba spomenuti osim mascarona još neke urese. Greben završuje sprijeda orlovskom glavom, oko koje je gravirano perje, a povrh uha počimlje na obje strane rozetom uzvisina izrađena poput užeta, koja se spušta u stanovitoj jednakoj daljini do blizu vratobrana, te zavija u pravom kutu prema grebenu, uz koji se opet diže do neke visine. Na prednjem su dijelu iznad očiju i na sljepočnicama iskucani stilizovani pramovi kose, a na bradi je izrađen gorgoneion².

Stražnjih dijelova, koji su pripadali šljemovima ovih tipova sa ili bez usađene maske, našlo se je više. Tako je jedan stražnji dio oblikom skoro sasvim sličan netom spomenutom iz Heddernheima nađen navodno kod Željeznih vrata dunavskih, te se nalazi u Delhaesovoj zbirci oružja, koja je nedavno došla u mađarski narodni muzej. I tu je na prednjem šiljku izrađeno čovječe lice, a greben je vanjskim oblikom

Sl. 37. Rimski bronsani dvodjelni šljem sa umetnutom maskom u muzeju u Stuttgartu.

¹ Benndorf str. 320 br. 15 tab. VII. VIII. XV 2 (tamo prijašnja literatura). Lindenschmit III sv. V tab. IV. Lipperheide str. 346 i 347 br. 263 a. b. Haug-Sixt, Röm. Inschr. Württembergs str. 74 br. 108 sl. 37. Škice naprave za pričvršćivanje maske u šljem ima

O. Donner- v. Richter, Mitteil. aus Heddernheim I (1894) str. 37 sl. 39b—e.

² O. Donner- v. Richter n. d. tabla IV str. 34 i d. sl. 29—35. Lindenschmit IV tab 20. Lipperheide str. 314 br. 22.

sličan onome na heddernheimskom šljemu, samo je tu sprijeda prikazan čitav naprijed okrenuti orao, a sa strane su u bronsi imitirana pera, tako da se je htjela imitirati perjanica, koja je u kapu utaknuta. Sa strane su prikazane zmiје i hvoje, a iznad vratobrana su dva reda pramenova stilizovane kose¹. Gore spomenutom krasnom šljemu sa Bettenberga kod Wildberga u Württembergu sličan je stražnji dio jednoga bronsanoga šljema, koji je nađen u mjestu Ruith blizu Stuttgarta, a sada je u muzeju u Stuttgartu. I tu je izrađena, kao što i na onom primjerku, kosa i u kosi vijenac sa vrpcom. Tu su i sa obje strane sačuvane cjevčice, u koje su bili utaknuti klinci, koji su spajali oba dijela šljema².

Na šljem iz Ribchestera jako sjeća stražnja polovica jednoga primjerka, koja je nađena g. 1860. u Lovču blizu Nikopola u Bugarskoj, a sada se nalazi u dvorskom muzeju u Beču. Prednji dio šljema nije se našao, ali se vidi mjesto, gdje je bio na stražnju polovicu obješen. Prema tome se ni tu ne zna, je li prednji dio bio u jednom komadu izrađen ili je imao posebno usađenu masku. Prednji rub toga krasnoga primjerka isto je tako gotovo okomito van izvinut, kako je to i kod ribchesterskoga primjerka, dočim je ostala ploha sva urešena reljefima. Ti su reljefi rukom iskucani, pa kako je iskucavanjem bronsani lim na nekim mjestima postao tanak kao papir, to se je tim lakše dogodilo, da je sada na više mjesta oštećen. U sredini je prikazana unutar girlande Meduzina glava, a lijevo i desno kraj oružja sjedeći svezani barbari. Ispod toga je prikazana žrtva, koju doprinose četiri osobe. Bronsa, iz koje je šljem načinjen, sasvim je blijede boje, a pozlačena je s vanjske i s nutarnje strane. Pozlata nije nanešena direktno na bronsu, nego je najprije šljem pokriven slojem bakra, a onda je tek na taj bakar metnuto zlato. Možda međutim šljem nije posvuda bio pozlaćen, pa se je na nekim mjestima ostavila bakrena boja. Spominje se naprava za pričvršćivanje uresa, ali taj ures po svoj prilici nije bio perjanica, nego je bio masivan iz bronse te je možda bio i figuralan. Tako je to možda bilo i na ribchesterskom primjerku, s kojim se je zajedno našla bronsana sfinga, koja je mogla nekada biti sa samom šljemu³.

Jedan primjerak u berlinskom kraljevskom antikvariju iz dosta masivne bronse, koji je navodno nađen u Antinopolisu u Egiptu, ne će biti iz rimskoga vremena, jer je na njemu u reljefu prikazan motiv sasvim grčki. Unutar ornamentovane na krajevima uvijene vrpce prikazana su dva grifa jedan spram drugoga u obliku prikaza na grbovima. Nad čelom u sredini je palmeta a ispod nje vidi se baglama, za koju je bio obješen prednji dio. Za grčku radnju govori elegantni oblik kacige sa kratkim donjim dijelom, pa zato valjda Lipperheide kod ovoga primjerka i nije rekao vremena, iz kojega misli da potječe, makar ga je nazvao rimskim⁴.

Sigurno je rimski jedan primjerak u britskom muzeju, za koji se ne navodi odakle je. Po svoj je prilici konjanički šljem urešen čavlima s urešenim glavicama. Bronsa je jako tanka, uresi većinom gravirani. Nad čelom je prikovana bronsana tanka ploča, na kojoj je u pet posebnih edikula gravirano pet figura. U sredini je

¹ Lipperheide str. 315 i 316 br. 433a. b.

² Lindenschmit IV tabla VIII br. 3. F. Haug-G. Sixt, Die röm. Inschr. u. Bildw. Württembergs (Stuttgart 1900) str. 172 br. 245 sl. 91.

³ Benndorf str. 328 i d. br. 23 tab. XII 3a-c.

Bolje v. Sacken, Jahrbuch d. Kunstistor. Samml. d. Allerh. Kaiserhauses I 1883. str. 49. tab. III. Lipperheide str. 342 br. 113.

⁴ Lipperheide str. 339-341 br. 10-12.

prikazan Mars, lijevo i desno od njega u manjim edikulama po jedna Pallas Athena, a u većima po jedna Victorija s vijencem u d. Po rasporedu figura i po predmetu donekle ovaj primjerak sjeća na šljem sa reljefima iz Bosne u zagrebačkom muzeju ¹

Isto je tako sigurno rimskoga podrijetla primjerak u muzeju u Kielu, koji je nađen na tresetištu kod Thorsbjerga. Kod ovoga je primjerka važno to, da stražnji dio nije bio izrađen iz jednoga komada bronse. Nekada su bile umetnute četiri sada izgubljene ploče, koje su možda bile izrađene iz druge kovine. Ono, što je sada još sačuvano, nije preopterećeno reljefima. Naprijed je nad čelom izrađeno nešto valovito stilizovane kose, straga nad vratobranom vijenac, a pod njim munja ².

U istom muzeju s istoga mjesta ima jedan prednji dio takvoga šljema, kojemu se nije našla negda unj usadena maska. Materijal je jako pozlaćeno srebro. Ta je srebrna ploča, od koje je šljem iskovan, veoma tanka, pa je jako vjerojatno, da je šljem bio bronsan, te samo pokriven srebrom. Faktično se na nutarnjoj strani i nalaze ostaci bakrenoga lima. Lice je sasvim glatko, ali je rub svud naokolo pojačan i urešen stancem iskucanim i graviranim crtama. Gore je sačuvano nešto od baglama, a dolje su na strani ostali gumbi, koji su također nekada služili za sastavljanje obiju dijelova šljema. Taj je primjerak odmah, čim su ga našli, spojen s jednim stražnjim dijelom, koji je načinjen iz istoga materijala i ima iste ornamente. S tim dijelom zajedno izložen je šljem još i danas. Faktično ova dva dijela nisu nikada mogla biti zajedno, nego je nekadanji stražnji dio šljema morao biti mnogo veći, jer se i sada može konstatovati, da je rub prednjega dijela sasvim padao u rub stražnjega. To je međutim već i Benndorf vidio, a i kasnije se je to naglašivalo ³.

Na više su se mjesta sačuvale samo maske, koje su nekada u šljem usadene bile. Davno je poznata jedna bronsana maska, koja je nađena u rimskom kastelu u Weissenburgu, a odavde došla u zbirku historijskoga društva za Srednju Franačku u Ansbachu. Oblik maske odgovara izrescima u spomenutim primjercima, ali joj je stari rub samo desno sačuvan, dok je gore, dolje i lijevo maska oštećena. Usta su providena duguljastim otvorom, nos nozdrvama za disanje, a za oči su ostavljeni veliki otvori, u kojima je u sredini ostavljena po jedna karičica, valjda da se markiraju zjenice. Na tom primjerku nije ostao trag nikakvoj napravi za pričvršćivanje na šljem ⁴.

Jedan drugi bronsani primjerak nađen je u Mainzu te je sada tamo u muzeju. Ovaj je primjerak dobro posređen, pa mu je svud naokolo rub dobro sačuvan. Visina mu je 119 mm, dok je prvašnjemu, možda radi toga, što je dolje i gore oštećen, visina manja za 17 mm. Na mjestu, gdje su oči, načinjeni su veliki izresci, isto tako su u nosu izdubljene nozdrve, a i između usnica načinjen je zarez. Ne spominje se na žalost ništa o napravi za usadivanje u šljem, ali je o nalazu publicirana važna

¹ N. d. str. 343 br. 251.

² Benndorf str. 326 br. 19 tab. XV 4a—c. Lipperheide str. 344 i 345 br. 374 i 375.

³ Benndorf str. 312 br. 11 tabla XV 3a.b. (tamo prijašnja literatura). Lipperheide str. 348 i 349 br. 376 i 377. Valjda je gladiatorskom šljemu, a ne vojničkom pripadao prednji dio bronsanoga šljema nađen u Rodezu, a sada tamo u muzeju. Kopija je u St. Germain-en-

Laye. Sprijeda je izrezano mjesto za masku, a sa svake strane poprsje u reljefu. (S. Reinach, Musée St. Germain-en-Laye. Bronzes figurés de la Gaule Romaine str. 346).

⁴ Benndorf str. 326 br. 20 tab. VI 1 (tamo prijašnja literatura). Lindenschmit III sv. XI tab. II. Obergerm.-raet. Limes Lief. XXVI. (Weissenburg) str. 33 br. 11. Tabla VIII sl. 13.

vijest. Ležala je u grobu sa kosturom, te je njom bilo pokriveno lice mrtvačevo. S njom zajedno ležalo je u grobu pet zemljanih i više staklenih posuda¹.

Dvije željezne ovakve maske našle su se na hrvatskom teritoriju. Jednu je kupio narodni muzej godine 1908., a našla se u Sotinu. Ne zna se, da li se je našla u grobu ili unutar gradskih zidova, ali je vjerojatnije ono prvo. Ovaj je primjerak veoma važan, jer je izvrsno sačuvan i jer je na njem sačuvana naprava za usađivanje u šljem. Maska je svuda dobro sačuvana, samo je lijevo dolje jedan komad otkinut. Debljina materijala je 1 do 2 mm, a poznaju se jasno dva sloja. Dolnji je sloj lošije željezo, pa je zato ovaj sloj mnogo više stradao. Gornji je sloj čelik te je na nekim mjestima tako

Sl. 38. Rimski željezna maska sa šljema iz Sotina u hrv. nar. muzeju.

dobro sačuvan, da je posvema sačuvao svoju staru površinu. I po ovoj izvrsnoj konservaciji moglo bi se misliti, da je šljem naden u grobu. Očni su isječci veoma veliki, tako da maska kod gledanja upravo ništa ne smeta. Isto tako su veliki otvori i na nosu. Između usnica danas dođuše ima veoma uzak otvor, ali se čini da to nije učinjeno namjerice, nego da je materijal tu pri obrađivanju pukao. Inače je maska točno po licu građena te su i usnice veoma vjerno izrađene. Na gornjem rubu iznad nosa nalazi se kratak čavlič sa nešto širom glavicom, koji se je nekada uticao u odgovarajuću rupu na šljemu. Taj je izrezak u šljemu bio gore širi, a dolje uži, tako da je maska čvrsto visila, kada se je čavlič u otvor utaknuo

i maska dolje povukla. Čini se, da je ovakav čavlič bio i na bradi na onom mjestu, koje je sada otkinuto. Lijevo i desno se maska sigurno nije mogla pričvršćivati na šljem. Čijela visina je 120 mm, dakle od prilike isto onolika kao i kod bronsanoga primjerka iz Mainza (sl. 38).
Jedna veoma loše sačuvana željezna maska našla se je u Osijeku te je sada tamo u gradskom muzeju. Kako se iz priložene slike može vidjeti, nema ona sasvim isti oblik, što ga ima netom spomenuta. Čelo je mnogo šire, očni izresci su mnogo manji, a dio od očiju do brade bio je uži i dulji nego kod sotinskoga primjerka. Svakako je osječki primjerak bio i glede materijala i glede oblika mnogo slabiji od sotinskoga (sl. 39).

¹ Lindenschmit, Röm.-German. Zentralmuseum tab. XXVII 1. Altertümer IV tab. 39 br.

3. Sr. O. Donner- v. Richter Mitt. aus Hedernheim I str. 36 sl. 36 i 37.

Kako se vidi, materijal, koji je po raznim muzejima razasut, razmjerno nije malen. Kada je Benndorf pisao tumač svojoj zbirci, nije doduše taj materijal bio tako velik, kakav je danas, ali se je ipak znalo za tolike i tako lijepe komade, da se je morao netko naći, da se bavi tumačenjem jedne serije tako odličnih spomenika. Benndorf je te spomenike obradio sa neobičnom ne samo antikvarnom nego i filološkom spremom, pa ako njegov konačni rezultat danas više i ne stoji, to on ipak citira znanstveni aparat, koji je bilo veoma teško sabrati. U glavnom on hoće, da je dokazano, da sve ove šljemove, koji imaju oblik čovječje glave ili lica, nisu nosili vojnici u ratu. Praktični razlozi za ovu njegovu tvrdnju bili bi ti, što su oni načinjeni iz posve tankoga materijala, koji se je jakim udarcem dao lako zdrobiti, i što se čovjek u tom šljemu nije mogao dosta slobodno kretati. Slabo je vidio, kod nekih primjeraka slabo i čuo, nije dobivao dosta zraka, pa mu je prijela pogibelj, da će se ugušiti, ako ga je duže vremena imao na glavi. Benndorf ih zato označuje kao „Prozessions- oder Paradesstücke“, te misli, da su se neki komadi fabricirali direktno u sepulkralne svrhe, a na to ga upućuje činjenica, što su neke maske ženske, a neke da nemaju ni otvora za oči, što bi ipak morale imati, ako su bile načinjene da se nose u ratu. Sasvim je naravno, da je Benndorf doskora morao naći protivnika, koji nisu mogli odobravati njegovoga tumačenja. Jedan od prvih i odlučnih bio je stariji Lindenschmit¹, koji je već prije bio tvrdio, da su ovi šljemovi sa vizirima faktično bili dio teškoga oružja rimskoga vojnika. Nu dokazi, koje on ovdje iznosi, nisu apsolutno sigurni. Već je Benndorf našao, da su ovi šljemovi već u starogrčko vrijeme bili poznati. Tako je jedan prikazan na jednoj često publiciranoj zdjeli u berlinskom muzeju, gdje ga Hefajst predaje Thetidi. To je dakako šljem, što ga ima dobiti Ahil². Slično je dva put prikazan šljem i na jednoj Durisovoj zdjeli, gdje je prikazano natjecanje za oružje Ahilovo. Nema dvojbe, da se i taj šljem ima držati djelom Hefajstovim. On pokriva sasvim lice te je čovječje lice na njem vjerno prikazano. Nad čelom je gusta kosa, obraze pokriva brada, a oči su izrezane³. Nije

Sl. 39. Rimska željezna maska sa šljema u gradskom muzeju u Osijeku.

¹ Altert. uns. heidn. Vorz. III prilog svesci XI. (Masken und Visierhelme aus Erz und Eisen).

² Gerhard, Griech. u. etrusk. Trinkschalen Tafel IX 1. Overbeck, Bildw. z. theb. und troisch. Heldenkreis Taf. XVIII 6. Slika je pri-

kazana na unutarnjoj strani zdjele, dok je na vanjskoj prikazana ljevaonica.

³ Conze, Vorlegeblätter VI 1. Furtwängler-Reichhold, Vasen tab. 54. Zdjela se nalazi u austrijskom muzeju u Beču. Šljem je pri-

moguće, da je slikar ovdje htio da prikaže komad oružja, koji nije u boju rabio junaku, čije je bilo vlasništvo. Mora se vjerovati, da je slikar faktično držao, da je Ahil taj od Hefajsta izrađeni šljem metao na glavu, kada bi kome izašao na megdan. Nije ovakav šljem dakako mogao imati svaki obični smrtnik, nego prvak i junak, kakav je bio Ahil.

U grčkoj literaturi nema o ovom šljemu ni jedne sigurne vijesti. Kod Herodota se doduše veli za Masistija (IX 22): ἐντὸς θώρηκα εἶχε χρύσειον λεπιδωτόν, κατὰ περθε δὲ τοῦ θώρηκος κιθῶνα φοινίκεον ἐνδεδύκεε. τύπτοντες δὲ ἐς τὸν θώρηκα ἐποίησαν οὐδέν, πρὶν γε δὴ μαθῶν τις τὸ ποιούμενον παῖσι μιν ἐς τὸν ὀφθαλμόν, ali iz ove vijesti ne slijedi još sigurno, da je Masistios imao cijelo lice pokriveno šljemom, pa da je samo u oko mogao biti ranjen. To ne postaje sasvim sigurnim ni uslijed Plutarchove vijesti o istoj stvari, koja je nešto proširena. On naime veli: οὐ μόνον στέρνα καὶ κεφαλὴν ἀλλὰ καὶ τὰ γυῖα χρυσῷ καὶ χαλκῷ καὶ σιδήρῳ καταπεφραγμένως, τοῦτον μὲν ἢ τὸ κρᾶνος ὑπέφρανε τὸν ὀφθαλμὸν ἀκοντίου στόρακι παίων τις ἀνεῖλεν (Aristides 14).

U novije se je vrijeme kušalo dokazivati, da je Ksenophon mislio na šljemu prikazanu kosu, kada veli o kapama Mossynoika: ἐπὶ τῇ κεφαλῇ δὲ κρᾶνη σκῶτινα, οἷάπερ τὰ Παφλαγονικά, κρωβόλον ἔχοντα κατὰ μέσον, ἐγγύτατα παροσιδῆ (Anab. V, 4, 13). Ako se tu i nije pomišljalo na kožnate nego na sasvim ili djelomice kovne šljemove, to se ipak ne će pod κρωβόλος smjeti razumjevati prava kosa, nego po svoj prilici previnuti vrh frigijske kape¹.

Sačuvanih šljemova, iz starijega grčkoga vremena, koji bi pružali dokaz, da su u Grčkoj ovakve šljemove nosili, nema. Nešto donekle sličnoga našlo se je u Italiji u dva primjerka. Jedan takav šljem publicirao je već davno Caylus, a kao nalazište bilo mu je označeno Herculaneum. Sada je u nacionalnoj biblioteci u Parizu². Ovaj je šljem doduše sasvim od bronse, ali se vidi, da ima da imitira kožnu tijaru, te je i napred previnuti vršak sasvim svoran kao kod kože. Na prednjoj strani izobraženo je ljudsko čelo, a nad čelom su izraženi pojedini pramenovi ljudske kose. — Jedan sasvim sličan primjerak nađen je pred jedno trideset godina u Etruriji, a sada je u muzeju u Perugiji. Ležao je u jednom etrurskom grobu, koji je iskopan u mjestu Castiglione sul Lago na trasimenskom jezeru. Nije mu nigdje publicirana slika, ali se je Helbig opisujući ga pozvao na publikaciju Caylusovu, koja da je publicirala sasvim sličan šljem³. Prema opisu Helbigovom ima u ornamentima neka razlika, ali je i tu na prednjoj strani izraženo čelo i kosa nad čelom, koja je razdijeljena u sredini te se spušta prema sljepočnicama. Od obraznih ploča nađeni su samo fragmenti, ali se spominje, da je na njima bila prikazana brada. Cijeli je šljem negda bio dobro pozlaćen. U tom je grobu bio i etruščanski napis, ali nije označeno vri-

kazan i na vanjskoj strani zdjele, u prizoru, gdje se Aias i Odisej svadaju za oružje, koje leži na zemlji, a i na nutarnjoj, gdje ga zajedno s ostalim oružjem dobiva pobjednik u natjecanju Odisej.

¹ Sr. Studniczka, Arch. Jahrbuch XI 1906 str. 255 i d. F. Hauser, Tettix. Jahreshefte IX 1906 str. 85 i d. X Beibl. str. 19 te XI Beibl. str. 87. Petersen ibid. Beibl. IX str. 77 i Rhein. Mus. 1907 str. 540 i d.

² Caylus, Recueil d'antiquité III (Paris 1759) str. 128; tab. XXXIII br. II. Babelon-Blanchet, Catal. des Bronzes br. 2023, a oдавde je sliku preuzeo Hauser u Wiener Jahreshefte IX 1906 str. 85 sl. 28. Lipperheide str. 150 do 152 br. 54—56.

³ Guardabassi, Not. d. scavi 1880 str. 79. Helbig, Bull. d. Inst. 1880 str. 259 i d.

jeme, iz kojega grobovi potječu. Louvre posjeduje također jedan šljem u obliku phrygijske kape. Taj je šljem doduše drugoga oblika od oba prije opisana, ali se i na njemu na prednjoj strani vidi čovječja kosa. Ona ide na obje strane sve do sljepočnica, a u sredini je kao u medaljonu prikazana čovječja glava. Obje su obrazne ploče sačuvane, ali nemaju nikakvoga ureda, koji bi dao slutiti na bradu, nego je ures figuralan¹.

Ove vijesti i ovi spomenici mnogo doduše ne pomažu, jer u vijestima nije ništa izrazitoga rečeno, a spomenici svakako nisu iz starijega grčkoga vremena. Ipak ovi šljemovi ne pripadaju sigurno rimskoj vojsci, nego je barem onaj iz Etrurije stariji od I. stoljeća pr. Is. Da je baš na tim orijentalnim formama phrygijske kape izrađeno djelomice čovječje lice, značajno je u toliko, što se uopće sakrivanje lica iza kovne maske pripisuje uplivu orijentalnih naroda. Da su se pako u Grčkoj samoj na šljemovima barem donekle prikazivala lica i to bradata, to je potvrđeno. Nema doduše cijelih šljemova s grčkoga tla, ali su sačuvane obrazne ploče sa votivnih komada, kojih je nađeno u dosta velikom broju u Dodoni².

Mnogo pomoći nema ni od rimskih pisaca. Šljem s vizirom spominje se kod Arrijana. Konac njegove taktike sastavljen je, kako se zna, godine 137 posl. Is., a tu pisac opisuje konjaničke parade. O konjanicima, koji pri svečanostima sudjeluju, veli (34, 2 ed. Hercher), da su im glave pokrite *παραῖσι κράνεσι μὲν σιδηροῖς ἢ χαλκοῖς κεχρωσμένοις, ὅσοι κατ' ἀξίωσιν αὐτῶν διαπρεπεῖς ἢ καθ' ἵππικὴν διαφέροντες, ὡς καὶ αὐτῷ τούτῳ ἐπάγειν ἐπὶ σφᾶς τῶν θεωμένων τὰς ὄψεις. τὰ κράνη δὲ ταῦτα οὐ καθάπερ τὰ εἰς μάχην πεποιημένα πρὸ τῆς κεφαλῆς καὶ τῶν παρειῶν προβέβληται μόνον, ἀλλὰ ἴσα πάντα τοῖς προσώποις πεποιήται τῶν ἵππέων, ἀνεφγότα κατὰ τοὺς ὀφθαλμούς, ὅσον μὴ ἐπίπροσθεν τῷ ὀράν γιγνόμενα σκέπην ὁμως παρέχειν τῇ ὄψει.* Tu Arrijan izrično veli, da su ovi šljemovi, što ih jahači nose prigodom ovih *ἵππικὰ γυμνάσια*, drugačiji od onih, što ih nose u ratu. Uopće je i drugo oružje sasvim različno. Tako štit i oklop, mjesto kojega imaju kimerijski hiton, jer se imaju samo štititi protiv drvenih kopalja. Riječi Arrijanove *ἴσα πάντα τοῖς προσώποις τῶν ἵππέων* morati će se tako razumjeti, da su se kacige sasvim bile priljubile licu jahačevu, da su dakle sprijeda imale oblik čovječjega lica, a ne će se smjeti, kako to preporuča Benndorf (str. 252), tumačiti tako, da je pred licem bila ravna ploča, u kojoj su bile izrezane rupe za oči, kako se to vidi na nekim primjercima gladijatorskih šljemova.

Heliodor spominje ovakve šljemove kod Perzijanaca, za koje veli: *ἄνηρ ἔκκριτος καὶ σώματος ἰσχὸν ἐπίλεκτος κράνος μὲν ὑπέρχεται συμφυῆς τε καὶ μονήλατον καὶ ὄφιν ἀνδρὸς εἰς ἀκρίβειαν ὥσπερ τὰ προσωπεῖα σοφίζόμενον. τούτῳ δὲ ἐκ κορυφῆς εἰς αὐχένα πάντα πλὴν τῶν ὀφθαλμῶν εἰς τὸ διοπτρεῖν σκεπόμενος* i t. d. (Aethiop. IX 15). Slično veli za Peržane i Ammijan, da su bili sasvim odjeveni u željezo: *humanorumque vultuum simulacra ita capitibus diligenter apta, ut imbracteatis corporibus solidis ibi tantum incidentia tela possint haerere, qua per cavernas minutas et orbibus oculorum adfixas parcius visitur, vel per supremitates narium angusti spiritus emittuntur.* (XXV, 1, 12). Po ovim vijestima mislio je Benndorf, da će biti najbolje, da potraži uzorke ovakvim

¹ Hauser, Jahreshette IX 1906 str. 86 sl. 29. Lipperheide str. 148 br. 358.

² Çarapanos, Dodone et ses ruines tab. LV

br. 2. Benndorf tab. XIV br. 4. Lipperheide str. 547.

šljemovima na sasanidskim spomenicima. Nu kolikogod se je trudio, nije mogao naći niti jednoga spomenika, na kojem bi ovaj šljem bio sigurno prikazan.

O pitanju, jesu li se u rimskoj vojsci rabili šljemovi sa vizirom, ne bi Bendorf bio ni raspravljao, da nije bilo predradnja, u kojima se je to već bilo naslućivalo. Tako je postojala jedna radnja od J. Beckera, u kojoj doduše nije direktno govora o tom šljemu, ali se na temelju velikoga znanstvenoga aparata raspravlja o uvedenju četa sa oružjem stranih naroda u rimsku vojsku¹. Među tim tuđim četama zauzimali su *equites clibanarii*, *cataphracti*, *cataphractarii* ili *ferrati* veoma odlično mjesto. U ratovima s orijentalnim narodima (Parćanima i drugim azijskim plemenima) naučili su Rimljani cijeniti ovakve vojnike, koji su kao i konji njihovi bili sasvim u željezu, tako da im neprijateljsko oružje nije moglo naškoditi. Formalno ih je uveo u vojsku Severus Alexander, koji je pribjegle Parćane providio odorama palih neprijatelja. Došavši sa istoka na Rajnu mogao je on sa sobom povesti ovakvu četu misleć da će mu dobro doći u bojevima protiv Alamana, koji su također bili na glasu jahači. O tim je vojnicima ostavio veoma točan opis Heliodor (Aethiop. ed. Bekker IX. 15). Izabiru se samo snažni ljudi. Na glavi imaju iz jednoga komada izrađene kovne šljemove, koji su slični čovječjim licima kao krabulje. Taj šljem pokriva cijelu glavu osim očiju, za koje su ostavljeni otvori. U desnici drži jahač dugo koplje, a lijeva mu barata uzdama. Oko pojasa mu je privezan grbav mač. Oklopljeno mu je cijelo tijelo, a taj je oklop načinjen ovako: Iskuju se bronsane i željezne četverouglate ploče, jedan pedalj velike, pa se slože tako, da rub jedne pokrije rub druge. Te su ploče prišivene na platno pa tako čine neku vrst ljuskastoga hitona, koji uslijed težine pada dobro niz tijelo te se priljubljuje uz svako udo, a kod gibanja tijela se donekle skuplja i opet rasteže. Ima rukave te siže od vrata do koljena, a samo je na obje strane nešto rasporen, da vojnik može slobodnije koracati. Nazuvci idu od gležanja pa sve do koljena i tu se sastaju s rubom hitona. Sličnim su oklopom pokriveni i konji, kojima se i noge zaštite nazuvcima, a glava zaštitnim pločama. Tako teško naoružani vojnik uzjaši na konja, ali ne sam, jer je pretežak, nego ga moraju nanj dići. Kad u bici dođe na njega red, onda pusti konju uzde, dade mu ostruge te se svom snagom zaleti na neprijatelja, sličan željeznome čovjeku ili u gibanje stavljenom željeznom kipu. Dugo vodoravno postavljeno koplje strši daleko naprijed te je obješeno za vrat i bedra konja. Konjanik ima samo da upravlja kopljem, koje ne može da bude natrag porinuto, jer je privezano. Uslijed toga su i udarci veoma silni, pa katkada može da jednim ubodom probode i dvojicu. Ovakav u željezo odjeveni čovjek ne može da bude ranjen od nikakvoga oružja, koje je u ono vrljeme bilo poznato, jer to oružje nije moglo doći do njegovoga tijela. Nasuprot, kako su i jahač i njegov konj bili zaštićeni, mogao se je on usuditi ići i među veći broj neprijatelja, jer je sa svojim silnim kopljem, kojim je samo trebao ravnati, mogao načiniti strah i trepet med neprijateljskom četom, u koju je dospio. Za borbu sa pojedincima ovi vojnici nisu bili zgodni, nego samo za masu. Zato su oni redovito započimali bitku jurišajuć na neprijateljsku vojsku, dok je ova još na skupu bila. (Veget. II. 23). Obrana protiv njih mogla je uspjeti samo tako,

¹ J. Becker, Grabschrift eines röm. Panzerreiterofficiers aus Rödelheim bei Frankfurt a. M. (Frankf. a. M. 1868) str. 20—34.

da im se je konj utukao, a ta se je vrst obrane i upotrebljavala. Neprijateljski vojnici podvlačili bi se konju pod trbuh, proboli ga, a kad se je konj srušio te je jahač stajao na zemlji, bio je uslijed težine svojega oružja tako nespretan, da je naskoro mogao biti svladan (Sr. Plutarch Crass. 28).

Na rimskim spomenicima prikazani su orijentalni narodi u ovakvom odijelu. Tako je na Trajanovom stupu prikazao umjetnik u jednom prizoru neprijateljske konjanike sasvim u željezu kao i njihove konje, ali se njihovo odijelo razlikuje od onoga, što ga opisuje Heliodor. To je tijesno odijelo sastavljeno iz samih ljsaka, te se sasvim priljubljuje tijelu kao maja, koja je oko pasa pojansom opasana. Na glavi je konični šljem, koji ima obrazne ploče, a pred licem nema nikakvoga štita. I konji su od nozdrva pa sve do repa pokriveni ovakvim ljuskastim oklopom. Četa je prikazana u bijegu pred Rimljanima, konji su u galopu¹. Na drugom jednom prizoru bore se barbari kao strijelci na strani Rimljana. Oni imaju dugo odijelo, preko kojega su obukli kratak ljuskasti oklop, kao i regularna pomoćna rimska vojska. Na glavi su im konični šljemovi pojačani šipkama, koje se na vrhu sastaju, ali maski tu nema ni traga, nego se jasno vide obrazne ploče². U prvom slučaju bi se po Heliodorovom opisu mogli očekivati šljemovi sa maskama, ali ih umjetnik nije prikazao. Bit će, da se je ustručavao, da mjesto pravoga lica izradi u reljefu masku. Svakako se mora držati, da umjetnik nije bio toliko nespretan, da ne bi mogao bio takve maske prikazati. Ako su ti jahači takve šljemove imali, onda je faktički morao biti estetski razlog, da ih nije prikazao.

Zanimljivo je, da se taj šljem sa viziorom ni inače na spomenicima rado ne prikazuje. A ipak on nije morao biti rijedak. Danas je poznato šljemova sa viziorom, pa makar i fragmentiranih, gotovo isto toliko, koliko i rimskih legijonarskih. Na frizovima triumfalnih spomenika, koji prikazuju raznoliko oružje, katkada je taj šljem prikazan. Tako je on jedanput prikazan na balustradi hrama Athene Polias u Pergamonu, a ima ga i na jednom komadu friza s jednoga triumfalnoga spomenika, koji je nađen u Périgueux-u u Francuskoj³. Ovaj potonji sasvim sjeća svojim oblikom na šljem iz Ribchestera i na stražnji dio šljema iz Nikopola. Više primjeraka ima i među oružjem, koje je prikazano na slavoluku u Orange-u, ali se tu može samo reći, da svaki sastoji iz prednje i stražnje polovice, a ne može se točnije odrediti, kojemu su od sačuvanih primjeraka najviše slični.

Na nadgrobnim spomenicima ima doduše prikazanih šljemova, kod kojih bi se moglo misliti na ovu vrst. Oni spomenici doduše, koje je htio Lindenschmit da navede kao dokaz, da su Rimljani ovaj šljem za svoju vojsku rabili, sigurno ga ne prikazuju. On se tu pozivlje na nadgrobni spomenik jednoga signifera četrnaeste legije, koji se nalazi u Bonnu i koji je on već sam bio prije publicirao⁴. Vojnik, koji je tu prikazan u reljefu nad napisom, ima nad lijevim ramenom kožu životinjske glave, kojom su si, kako je poznato, rimski signiferi pokrivali glavu. Lindenschmit je u tom htio vidjeti šljem sa viziorom, ali je to po njegovoj vlastitoj slici nemoguće, jer naslikano lice sigurno ne može biti ljudsko, nego je životinjsko. To je međutim sada dokazano i jednim sličnim spomenikom, koji je sada u Mainzu. Tu je nad lijevim ra-

¹ Cichorius, Trajanssäule tab. XXVIII 93, 94, Sr. XXIII 76 i XLVII 167.

² N. d. tab. LXXXVI 309.

³ Wlgrin de Taillefer, Antiquités de Véronne II (Périgueux 1826) tab. XIX br. 6.

⁴ Lindenschmit I sv. IV tab. VI desno.

menom pokojnikovim isto tako prikazana maska životinjske glave, sudeć po slici Donner- v. Richterovoj, koji veli, da je spomenik točno snimio¹. U jednom i u drugom slučaju radi se o običnom pokrivalu glave rimskoga signifera, o životinjskoj koži, na kojoj je valjda bilo i metalnih uresa, da bude čvršća. Vizira ove kožne kacige svakako nisu imale.

Drugi šljem, koji je za Lindenschmita važan a koji je on također već prije bio publicirao, prikazan je na spomeniku jednoga vojnika dvadeset i druge legije. Vojnik sam nema šljema, ali su na uskim stranama spomenika prikazani kao ures štitovi i šljemovi sa vizirom². No ovo oružje ne stoji s pokojnikom u nikakvom savezu, jer je to gladijatorsko oružje, kakvo je na jednak način prikazano i na jednom drugom spomeniku vojnika iste legije, koji se sada također nalazi u Mainzu³. Na ovom spomeniku prikazano oružje jasan je dokaz, da se nije mislilo prikazati oružje rimskoga legijonarca. Prema tome je Lindenschmit, i ako je u glavnom imao pravo, ipak upotrebio loš dokazni materijal. Najvažniji dokaz, koji je imao u ruci, nije znao da upotrebi. On je naime preuzeo u svoju publikaciju od Benndorfa šljem iz Rumunjske, što ga je kupio austrijski muzej, alini on nije vidio, da Benndorf nije bio dobro pročitao napisa⁴.

U ono je vrijeme doduše već bilo nadgrobnih spomenika, koji su prikazivali pokojne vojnike sa takvim šljemovima, kod kojih bi se moglo misliti na šljemove sa vizirom. Kod pješaka doduše takvih šljemova nema, ali ih ima kod konjanika. Čini se, da je takav bio šljem na spomeniku jednoga jahača prve germanske legije, koji je nađen u Cölnu, a sada je tamo u muzeju Wallraf-Richartz⁵. Šljem je u glavnom sličan onim jahačkim šljemovima sa niskom kapom, okomitim donjim dijelom i uskim vodoravnim vratobranom, ali se tu vidi, da kapa nije glatka, nego da je narebrena, a prva pomisao tu mora biti, da bi ova rebra mogla označivati kosu. Fotografija, po kojoj je taj kamen izdan, veoma je slaba, pa se na temelju toga više neda reći. Kamen spada sigurno još u predflavijsko doba.

O jednom kasnijem spomeniku u istom muzeju, koji je podignut jednome jahaču noričke ale, također se po prvoj publikaciji ne može mnogo reći, jer je slika dosta malena, ali izdavač sam opisuje taj spomenik ovako: *Auf dem Kopfe hat er gerade wie sein Kamerad C. Romanus Capito von derselben ala, einen Helm mit Stirnschild, an dem die verzierten Wangenbänder und die die Haarschichten des Kopfes nachahmende Haube bemerkenswert sind*⁶. U drugoj publikaciji po fotografiji vidi se na šljemu izrađena kosa, a po skici glave sa šljemom, što ju je načinio O. Donner- v. Richter, čini se, da je sprijeda bila kovna ploča slična zabatu urešena lišćem u reljefu⁷. Na istom mjestu, gdje je nađen ovaj spomenik, iskopalo se je još i više drugih vojničkih nadgrobnih spomenika iz istoga ili nešto kasnijega vremena⁸. Na

¹ O. Donner- v. Richter, Mitt. aus Hedderneim I str. 50 sl. 54.

² Lindenschmit I sv. IX tab. IV br. 3 i 3a.

³ N. m. br. 2 i 2a.

⁴ N. d. III sv. XI tab. II br. 1.

⁵ O toj legiji vidi Siebourg u Bonner Jahrb. 107 (1901) str. 132 i d. Reljef publicira J. Klinckenberg u istom časop. 108/9 (1902) str. 82 br. 3 tabla I br. 5 te po istoj fotogra-

fiji smanjeno u knjizi Die Kunstdenkmäler der Stadt Köln I (Düsseldorf 1906) str. 163 sl. 54.

⁶ J. Klein, Bonner Jahrb. 81 (1886) str. 102 i d. tabla IV po crtežu te J. Klinckenberg, Kunstdenk. d. St. Köln I str. 112 po fotografiji.

⁷ O. Donner- v. Richter, Mitt. aus Hedderneim I str. 32 sl. 26.

⁸ J. Klinckenberg, n. d. str. 95 i d. br. 32—38.

jednome od njih, koji spominje jednoga jahača sulpicijske ale, prikazan je ispod napisa *calo*, kako tjera konja i nosi oružje vojnikovo. Šljem, što ga taj *calo* ima na glavi, ima sigurno na sebi prikazanu kosu, a obrazne su ploče urešene nekim ornamentom u reljefu¹. Krasno se vidi izrađena kosa na šljemu C. Romanija, konjanika druge noričke ale, koji je nađen u Zahlbachu, a sada je u muzeju u Mainzu. Prvi mu je sliku po crtežu publicirao L. Lindenschmit, pa je taj ukras na šljemu i istaknuo, a isto tako je to na svojoj skici učinio Donner- v. Richter. Na nedavno publiciranoj fotografiji također se taj ures vidi, Na obraznim pločama ima ures u obliku kotača². U istom je muzeju još u 17. stoljeću nađeni spomenik jednoga jahača iz druge flavijske ale, koji ima na glavi sasvim isti šljem kao i Romanus. Körber u svojoj publikaciji misli, da su po svoj prilici oba kamena izrađena u istoj radionici³. Iz muzeja u Mannheimu publicirana su tri nadgrobna spomenika, koji spominju rimske kavaleriste. Od ovih samo jedan možda ima na glavi ovakav šljem. Sasvim jasno to nije na publiciranoj slici, koja je načinjena po fotografiji⁴.

Na svim je ovim spomenicima sigurno prikazan šljem, koji imitira čovječju kosu. Kad čovjek na spomeniku takav šljem vidi, a poznaje šljemove s vizirima, koji se nalaze u raznim muzejima, onda dakako mora doći na pomisao, nije li i na tim spomenicima prikazan šljem s vizinom. Ovi su spomenici rađeni dosta slabo, o umjetnosti tu ne može biti govora. Lica prema tome nisu lijepo izrađena, izrazi su dosta tupi. Uza sve to, kad se ovi spomenici točno prouče, postaje jasno, da je radnik faktično svagdje namjeravao da prikaže lice, a da pri tom nije htio, da itko pomisli na masku pred licem. Pita se, je li bilo takvih šljemova, koji su, kada su bili postavljeni na glavu, imitali samo stražnji dio glave, a ostavili cijelo lice slobodno. Pitanje je i to, iz kakvoga su materijala ti šljemovi načinjeni. Na slavluku u Orange-u ima među ostalim oružjem i osim onih šljemova, koji svakako imaju vizir, nekoliko takvih, koji su načinjeni tako, da se sasvim priljubljuju uz glavu, vrat a nešto i na pleća. Na tim šljemovima nema nikakve uredbe za zaštitu čela, nikakvih

¹ Sliku daje J. Klein n. d. tab. III 1.

² Lindenschmit III sv. VIII tab. 4. O. Donner- v. Richter, n. d. str. 32 sl. 25. R. Weynand, Bonner Jahrb. 108/9 str. 211 br. 136, tab. VI br. 7.

³ J. Becker, Röm. Inschr. . . d. Stadt Mainz. (1875) str. 71 br. 221. K. Körber, Inschr. d. Mainzer Museums (1900) str. 47 br. 60. R. Weynand n. m. str. 215 br. 168.

⁴ F. Haug, Mannheimer Geschichtsblätter VIII 1907 str. 103 br. 11 sa slikom pod istim brojem na priloženoj tabli.

Među luksemburškim spomenicima nalazi se jedan fragmenat kamenoga reljefa, na kojem su preostali gornji dijelovi od dva jahača, koji bježe na lijevo, a odjeveni su u oklope i kacige. Kacige su niske i imaju oblik običnoga kavalerijskoga šljema. Spomenik je kao što i ostali luksemburški kameni spomenici objelodanjen po veoma slabom crtežu, na kojem nisu istaknuti detalji. Kod prednjega

je jahača na kacigi narisano oko, a moguće je, da je to na crtež došlo samo uslijed toga, što je risač krivo tumačio kosu, koja je na šljemu prikazana. — A. Wilhelm- A. Neyen, Luciliburgensia sive Luxemburgum Romanum (Luxemb. 1842) str. 232 tab. 58 br. 227.

Možda je takav šljem sa kosom prikazan na jednom spomeniku iz kasnijega doba, koji je nađen u Ribchesteru. Kamen je bio opisan i poznat i prije nego ga je izdao u slici Watkin, ali je opis bio sasvim loš. Watkinov je risač tu načinio sasvim pravilne pramove kose kao da je jahač gologlav, ali je na obrazima načinio nekoliko crta, po kojima bi se dalo naslućivati, da se tu radi o obraznim pločama šljema. Sigurno to dakako nije. — CIL VII 230, tamo prijašnja literatura. W. Watkin, Roman Lancashire (Liverpool 1883) str. 158.

obraznih ploča i nikakvoga vizira. Cijelo izgleda kao kapa iz debele mekane tvari. Ovakav šljem, koji je prikazan među drugim oblicima na triumfalnom luku, morao se je dakako moći nositi, a ako se je u ratu nosio, onda nije vjerojatno, da je bio načinjen iz mekane tvari. Kosa, koja je tu prikazana na kamenu, odveć je naravno načinjena, a da bi se odmah moglo misliti na mogućnost, da je ona izrađena plastično u kovini. Možda će najbolje biti, ako se uzme, da je kod ovih šljemova načinjena kapa od kovine, a ta da je onda presvučena krznom. Možda je tu sačuvana veoma stara forma šljema, koja je mogla uplivati na razvitak kasnijega oblika, koji imitira čovječju glavu.

Šljemovi, što su netom spomenuti na nadgrobnim spomenicima rimskih konjanika, mnogo sjećaju na ove šljemove u obliku kosmate kape bez vizira na slavaluku u Orange-u, samo što kod njih ne pada odmah u oči, da bi mogli biti načinjeni i iz mekane tvari, jer nisu u tolikoj mjeri prilježli uz vrat i pleća vojnikova. Međutim nije nemoguće, da su i ovdje prikazane krznom presvučene kovne kape. Razlika između ovih kapa na nadgrobnim spomenicima i onima na slavaluku u Orange-u sastoji u tom, da oni imaju čelobrane i obrazne ploče, a ovi toga nemaju¹.

U glavnom se dakle može doći do zaključka, da na spomenicima nije nigdje prikazan šljem s viziorom na glavi rimskoga vojnika. Da se takav šljem nije prikazivao iz estetskih razloga, može se samo nagađati. Isto tako ni kod rimskih pisaca nema vijesti, po kojima bi se moglo zaključivati, da je rimska regularna vojska šljem s viziorom nosila. Spominje se samo kod posebnih kasnije uvedenih četa s oružjem tuđih naroda i u posebnim zgodama. Ipak se danas već može reći, da su se takvi šljemovi kod redovite rimske vojske nosili, jer je tome dokaz spomenuti šljem u austrijskom muzeju sa imenom legijonaraca, koji su ga nosili, a osim toga to dokazuju i nalazi u rimskim kastelima². Može se dakako dopustiti, da ga nije nosila cijela četa, nego da su to pravo imali ili pojedinci ili pojedine šarže.

U najnovije doba mnogo se je pisalo o jednoj vrsti šljemova, koja nema mnogo zajedničkoga sa nijednom od gore opisanih. Primjeraka toga šljema bilo je doduše već prije poznato, a i spomenika je bilo, na kojima je bio prikazan, ali se je uza sve to tek u novije doba pristupilo točnijem istraživanju. Neposredni povod tome dali su šljemovi, koji su se našli 1901. i 1902. pri rušenju jedne stare crkve u Sv. Vidu kod Metkovića. U starim grobovima, koji su se tu otkopali, našla su se tri šljema, dvije obrazne ploče od dva razna šljema, nekoliko karičica od lanca ili pletiva od bronsane žice, više koplja raznoga oblika, jedno željezno kresalo i bronsana rimska fibula iz drugoga stoljeća posl. Is. Ove je predmete kupio dvorski muzej u Beču, gdje je jedna od kaciga, koja je bila iskrhana, naskoro sastavljena.

¹ Sr. Mainzer Zeitschrift II 1907 str. 24 sl. 3.

² Osim spomenute maske i prednjega dijela šljema, koji su se našli u kastelu u Weissenburgu, našlo se je tu još i ušiju od drugih primjeraka. Sr. Obergerm.-raet. Limes. Lief. XXVI tab. VIII br. 9 (bronsa) i 74 (željezo). Slično uho iz bronse nađeno je i u nedavno publiciranom kastelu Hofheim (str. 63 br. 6).

Osobito su važan dokaz za to krasni primjerci nađeni pri već spomenutom kastelu Newstead u Škotskoj. Sr. izvještaje o iskapanju škotskog arheološkog društva (The Roman military Station at Newstead, near Melrose. Report of excavations; prethodni izvještaj) i Archaeol. Anzeiger XXIV 1909 str. 230—234.

Proučavanje njihovo preuzeo je C. List, koji je o svojim istraživanjima iznio zanimive rezultate¹.

Osim svetovidskih poznavao je List još šest primjeraka ovoga šljema, te je gotovo od svih imao opise i fotografije. Jedan primjerak nije mogao posve da pro- uči, a to zato, što je njegovom publikacijom bio zaposlen R. Henning, koji je o njem kasnije napisao oveću knjižicu². Henning poznaje isti materijal, što ga je obradio i List, samo je još mogao dodati jedan kasnije nađeni primjerak, koji je g. 1903. izvađen iz Saône kod Châlons-a s. S. Henning je nabrajajuć ove primjerke htio donekle da ih poreda po kronološkom redu, koji dakako ne mora biti i nije ispravan, ali se uza sve to može ovdje pridržati, jer se ne da načiniti bolji. Primjerci, koji pripadaju ovoj vrsti, jesu ovi:

1. Jedan šljem u eremitaži u St. Peterburgu, za koji se ne zna, gdje je nađen, ali će biti sigurno negdje sa južne Rajne³.

2. Šljem nađen 1872. ili 1873. u blizini mjesta Vézeronce (dép. Isère), sada u arheološkom muzeju u Grenoble-u. S njime nisu nađeni nikakvi drugi predmeti⁴.

3. Šljem nađen g. 1896. u mjestu Monte Paganò u Italiji istočno od Terama na obali Jadranskoga mora. S njim su se našli još i drugi neki predmeti, koje je sve odmah druge godine objelodanio L. Mariani⁵. Zanimivo je, da se je tu našla kasno-rimska bronsana (možda bakrena?) posuda po prilici istoga oblika i sasvim slične izradbe, kakva je i posuda iz jednoga kasnorimskoga groba u Vinkovcima⁶ i jedna iz Kupe kod Siska⁷. Osim toga je nađeno bronsano poprsje bradatoga starijega čovjeka visoko 22 cm. Ako ovo poprsje i ne spada u prvo stoljeće, u koje ga meće Mariani, to ono ipak nije mlađe od trećega stoljeća posl. Is.⁸

4. Šljem nađen g. 1901. u mjestu Gültlingen, sada u državnoj zbirci u Stuttgartu. Iskopan je u starom groblju (Reihengräberfeld) sa više drugih dragocjenih predmeta. Groblje nije sistematično prekopano, pa se ne zna, koji su od ovih predmeta ležali zajedno sa šljemom u istom grobu. Lindenschmit misli, da svi ovi predmeti spadaju pod konac 5. i u 6. stoljeće posl. Is.⁹

5. U selu Baldenheimu istočno od Schlettstatta prema Rajni istraženo je u prvim godinama ovoga stoljeća slično groblje. U februaru 1902. nađen je tu u jednom grobu šljem sa nekim drugim predmetima, a tim je povodom uprava muzeja u Strassburgu dala iskapati, te je još nešto više od dvadeset grobova prekopano. Šljem se

¹ C. List, Die Spangenhelme von Vid. Jahrb. d. Zentr. Komm. N. F. I 1893 str. 251 i d., tab. IV—VII. Iz ove su publikacije preuzeti u glavnom podaci o tim šljemovima u Starohrv. prosvj. VIII str. 41 i d.

² R. Henning, Der Helm v. Baldenheim und die verwandten Helme d. frühen Mittelalters. Strassburg 1907.

³ Prvi put ga je opisao Lindenschmit, Altert. uns. heidn. Vorz. III sv. III. tab. X br. 5. Sr. njegov Handbuch str. 258 i Röm.-germ. Zentr.-Mus. t. XIV br. 8.

⁴ Slaba je slika publicirana u Bull. de la Soc. d. Antiqu. de France 1872 str. 126.

⁵ L. Mariani, Notizie d. scavi 1897 str. 412 i d.

⁶ J. Brunšmid Vjesnik hrv. arh. društva n. s. VI str. 154 sl. 83.

⁷ V. Hoffiller, Wiener Jahreshefte XI, Beiblatt str. 134 sl. 91.

⁸ Stvari su došle u ruke trgovcu, od kojega je šljem kupljen za berlinski Zeughaus. Sr. U-bisch i Wulff, Jahrb. d. kgl. preuss. Kunst-samml. XXIV 1903 str. 208 i d.

⁹ Opisan je šljem u Fundber. aus Schwaben IX 1901 str. 38 i d. i Alt. uns. heidn. Vorz. V tab. 11 i 12. Jedan mač iz toga groblja u istom djelu IV tab. VI br. 2.

više nije našao ni jedan, ali je konstatovano, da su grobovi ležali u dva sloja, od kojih je donji valjda bio stariji. Šljem je nađen u nižem sloju. Točno se ovaj nalaz ne da datirati, ali se donekle nagada, da groblje spada u doba od petoga pa sve do osmoga stoljeća. Danas su i šljem i svi drugi u tom groblju iskopani predmeti vlasništvo muzeja u Strassburgu¹.

6. Šljem nađen u decembru 1902. u selu Gammertingen, sjeverno od Sigmaringena, sada u hohenzollernskom muzeju u Sigmaringenu. Nađen je zajedno sa mnogim drugim predmetima u sličnom groblju.

7. i 8. Dva svetovidska šljema (treći ne spada strogo u ovu vrst).

9. Iz Saône kod Châlons-a s.-S. 1903. izjaružani šljem, koji se sada nalazi u Zeughausu u Berlinu.

Od spomenutih devet šljemova zna se dakle točno za nalazište od svih osim petrogradskoga, za koji se međutim može sa veoma velikom vjerojatnošću nagadati, da potječe negdje sa Rajne. Prema tome se vidi, da su se takvi šljemovi nosili isto tako na italskoj i dalmatinskoj obali jadranskoga mora kao i u južnoj Francuskoj i u poranjskoj Njemačkoj. Oblik njihov i ako u glavnom isti, ipak se u pojedinostima razlikuje. Kapa sastoji iz više komada, koji su načinjeni iz različitoga kovnoga materijala, a to je šljemu već samo po sebi podavalo neki ukras, koji se je nastojao još i povećati raznim ornamentima. Glavni dio ovih šljemova je okosnica od više bronsanih ili bakrenih šipki. Gornji krajevi tih šipki pričvršćeni su na malu okruglu pločicu, koja na gornjoj strani ima cijev, u koju je nekad bila utaknuta perjanica. Donji je kraj šipki prema obim stranama jako proširen, te se krajevi toga proširenoga donjega dijela lijevo i desno sastaju. Tako nastaju između šipki prazni prostori, koji su gore šiljati, a dolje ili ovalni ili uglati, dakle u glavnom donekle sroljki. Šipki ima redovito kod svih šljemova 6; jedina je iznimka jedan svetovidski, koji ima samo četiri. Prema tome su kod ovoga primjerka i prazni prostori bili širi. Ovi su prazni prostori ispunjeni s podmetnutim željeznim pločama. Dolje je šljem obrubljen željeznim obručem, na kojem se još djelomice vide rupe, za koje je bila prišivena podstava.

Oblik je šljema u glavnom koničan, te je samo razlika u visini i širini kape, koja opet ovisi o tome, kako su šipke svinute. Henning je sastavio mjere u milimetrima od svih njemu poznatih šljemova ove vrsti te je iznio ovu skrižaljku²:

	Doljni promjer		Visina bez gornje cijevi	Širina čelnoga obruča.
	dužinom	širinom		
Vézeronce	212	189	190	37
Monte Pagano	220	195	198	41
Baldenheim	230	170	186	38
Sv. Vid I	225	170	191	31
St. Peterburg	223	195	175	40
Gammertingen	220	205	183	41
Gütltingen	220	180	155	35
Châlons	235	185	170	47
Sv. Vid II.	222	187	198	36

¹ Groblje je baldenheimsko opisao Henning, n. d. str. 1 i d.

² N. d. str. 14.

Iz ove skrižaljke proizlazi, da nije ispravan navod Listov¹, da su mjere kod baldenheimske šljeme i svetovidskog I. posve iste. Henning doduše dopušta, da mu skrižaljka nije apsolutno točna te da bi gdjegdje mogao biti milimetar razlike, nu ta skrižaljka je za neke zaključke ipak dostatna. Opseg obruča ne može ni biti pri svakom šljemu jednak, jer je napravljen prema veličini i formaciji glave onoga, koji je šljem imao nositi. Naprotiv bi visina kape mogla biti jednaka, ako su šljemovi izrađeni u isto vrijeme i u istoj tvornici. Kako se iz gornje skrižaljke vidi, faktično su velike razlike u visinama, a pri tom treba naglasiti, da je većina šljemova sačuvala svoj prvobitni oblik, a da nisu tek kasnije (u zemlji ili vodi) deformirani. Čelni obruč, kako se vidi, također nije svagdje jednako širok; najuži je Sv. Vid I sa 31, a najširi Châlons sa 47 mm.

Važni su i ornamenta, kojima su ovi šljemovi veoma raskošno urešeni. Šipke su pozlaćene te su urešene raznim geometrijskim ornamentima, koji su osobito na širokom donjem kraju raznoliki. Većinom su crte sastavljene iz mnogo točkica, koje su ubodene veoma šiljastim instrumentom i koje se sastaju te tvore trokute i križeve. Svetovidski šljem I. na taj je način veoma bogato urešen, te se na njegovim šipkama vide razni znakovi sa simboličkim značenjem, kao križ, na koji su obješena slova A i Ω, ptica sa grančicom u kljunu, drvo i t. d.²

Željezne su ploče kod svih šljemova bile urešene. Baldenheimske i svetovidske I. imaju na željezu tanke pločice srebrnoga lima, kod nekih drugih je to bronsani lim, koji je dobio pozlatu, a kod nekih se ne može ništa stalnoga reći, jer se nije ništa sačuvalo. Srebrni lim ostao je u oba slučaja bez ornamenta, dok su pozlaćene bronsane pločice urešene na isti način kao i šipke. Grenobleski primjerak ima geometrijski ornament, na šljemu iz Monte Pagana prikazani su ljudi i životinje, a sigmaringenski ima slične životinjske figure i geometričke risarije raznoga oblika.

Željezni čelni obruč nije također ostao neurešen. On je kod svih primjeraka na cijeloj površini pokriven bronsanim pločama, koje su veoma bogato ornamentovane. Ovaj je ornament drugačije rađen nego ostali. Dok su ovi izrađeni sa vanjske strane šiljatim oruđem i to valjda tek onda, kad je šljem već bio gotov, ovaj je sa stražnje strane iskucan te je morao biti izrađen prije nego je ploča bila na obruču pričvršćena. Ovi su ornamenta veoma važna te su i od Lista i od Henninga upotrebljena za ustanovljenje vremena, iz kojega šljemovi potječu.

Pojedini dijelovi ovih šljemova su veoma točno izrađeni te su pričvršćeni jedan na drugi sa bronsanim čavlicima, koji imaju polukrugljaste glavice. Tih je glavica mnogo, a najviše ih je na baldenheimskom i na prvom svetovidskom primjerku. Ove su glavice imale svakako i tu zadaću, da učine šljem ljepšim i izglednijim, dok su za čvrstoću njegovu bile od slabije vrijednosti.

Ploče za zaštitu obraza nisu bile pričvršćene na šljemove na isti način kao kod prije opisanih rimskih šljemova. Henning nije mogao naći kod nijednoga komada ostataka od baglama. Naprotiv je našao na baldenheimskom primjerku na odnosnom mjestu komadić kože, pa misli da je ta koža spajala obrazne dijelove sa

¹ N. m. str. 265.

² Dolnji krajevi šipki toga šljema naslikani su kod Lista n. m. tab. VI.

kapom šljema. Sigurno to dakako nije, jer se kod ovih paragnatida nije sačuvao glavni, željezni dio, koji je ipak mogao imati baglame. Sada su sačuvane samo tanke bronsane pločice, koje su nekada bile pozlaćene. Te su pločice pokrivala sada nestale željezne te imaju sigurno i oblik ovih. Na željezo su sigurno bile također pričvršćene čavlima, koji su po svoj prilici imali isto tako oveće glavice kao i oni na kapi. Na većini sačuvanih primjeraka sačuvane su još nagusto izbušene rupe, kroz koje su ovi čavličići zabijeni bili. Pozlaćena površina dobila je ornamentat. Oštrim oruđem zarezane su nagusto sitne polumjesečaste crte, a tim se je htio postići dojam kao da je ploča sitnim ljuskama pokrivena.

Kako se dakle vidi, cijela je površina šljema urešena ornamentima, koji nisu kod svih šljemova sasvim jednaki, ali se ipak već na prvi pogled može utvrditi, da su oni produkt iste kulture. Oblik šljema je doduše zgodniji od kape, koja se nalazi kod šljema rimskoga vojnika, jer se na koničnom šljemu udarci lakše odbijaju, ali se ne može reći, da su i čvršći od onih.

Najvažnija su dakako pitanja, gdje su izrađeni ovi šljemovi i u koje doba spadaju. Iz gore ukratko navedenih izvještaja o nalazima nekih primjeraka, koji su ležali u grobovima ranoga srednjega vijeka, jedva da će se moći što sigurnoga zaključiti. U najboljem slučaju se može konstatovati terminus ante quem, ali to dakako nije zadovoljilo ni jednoga od onih, koji su te šljemove proučavali. List je u svojem tumačenju najveću vrijednost polagao na jednu bronsanu pločicu, koja je nađena kod ruševina jednoga kastela u Val di Nievole, a danas je u Bargellu u Firenzi. Ona je pokrivena tankom pločicom zlata, na kojoj su istjerane na reljefu neke figure. U sredini na prijestolju bradata muška figura sa sabljom na koljenima, koja drži desnu ruku u vis, a tim je izraženo, da figura govori. Lijevo i desno od ove figure stoji po jedan vojnik u potpunoj opremi. Šljemovi na glavama ovih vojnika na svaki su način istoga oblika kao i netom opisani. Kraj ovih je vojnika lijevo i desno po jedna Viktorija, koja leti prema sredini. Na lijevom i desnom kraju načinjena je po jedna kula, koja označuje grad. Iz svakoga grada izlaze po dva muškarca, koji nose po jednu krunu, urešenu krstom na vrhu. Lijevo kruna nije jasna, ali desno se jasno može razabrati na slici, da sastoji iz šipki i umetnutih ploča, dakle je isto tako rađena kao i šljemovi, o kojima je govor. Scena, koja je prikazana, sasvim je jasna. Figura, koja sjedi, je vladar, koji je odnio pobjedu nad dva naroda ili dva grada, a sada prima poklonstvene deputacije i krune iz njihovih ruku. Umjetnik je napisao i ime vladara, koji je tu prikazan, a to je gotski kralj Agilulf, koji je vladao g. 591—615. Tim je ipak sigurno dokazano, da su šljemovi i krune ovoga oblika bili oko g. 600 u porabi¹. List je tražio u umjetnosti toga vremena i druge dokaze te na temelju svojih istraživanja misli, da može s velikom vjerojatnošću reći, da je ovaj oblik šljema u porabi od 6. do po prilici 11. stoljeća. O razvitku ovoga oblika nije mogao mnogo reći, tek mu se čini vjerojatnim, da je šljem tim stariji, što ima manje šipki. Prema tome bi najstariji u ovom redu bio

¹ Pločicu iz Val di Nievole objelodanio je prvi Umb. Bossi, Archivio storico dell' arte VI 1893 str. 21 sl. 17, a kasnije je publicirana u Jahrb. d. preuss. Kunstsamml. XXIV 1903 str. 208. Iznesen je nazor, da bi ta pločica mogla

biti ures sa sličnoga šljema. U tom bi slučaju ovaj ures, koji je nekada bio svinut, a sada je izravnat, mogao nekada pripadati kruni samoga Agilulfa.

šljem sa četiri šipke iz Sv. Vida, ako se ne uvrsti u ovaj red treći svetovidski šljem, koji zaista ima drugu konstrukciju. O mjestu, u kom su rađeni ovi šljemovi, misli List, da se mora tražiti u sjevernoj i srednjoj Italiji. Čini mu se vjerojatnim ili barem mogućim, da su rađeni u istoj tvornici, a za Italiju navada kao razlog to, što se u Njemačkoj u to doba ne može ni pomisliti umjetnost na tako visokom stepenu, kako ga pokazuju ovi šljemovi.

U isto doba publicirao je v. Ubisch šljem iz Monte Pagana, koji je kupio berlinski Zeughaus¹. I njemu služi za datiranje u glavnom pločica u Bargellu u Firenci, kojom se je poslužio i List. Tome je članku napisao dodatak O. Wulff, koji se bavi ornamentikom, koja se nalazi na pločama, koje su umetnute među šipke. Prije svega ga zanimaju kršćanski simboli, kao tanki križ sa privješnim slovima A i Ω, drvo, riba, ptica, kalež i ciborium, od kojih se neki nalaze na kršćanskim spomenicima počam od IV. vijeka. Osim toga su tu prikazani i neki prizori iz života jednoga kneza, koji možda ima na glavi sličan šljem — radi loše radnje se to ne da raspoznati —, a to su lov njegov i kako dariva crkvu nekim predmetima, koji služe kultu. Veoma važna je činjenica, koju je tu Wulff mogao istaknuti, što je prikazan na jednoj od tih ploča orao, koji drži ribu u kljunu. Motiv je mogao nastati samo na moru, a može se reći i na kojem. To je crnomorska obala, gdje se taj motiv nalazi kao gradski grb u više gradova. Napose grad Istros ga ima na svojim novcima, a nalazi se i kao grb iznad dekreta, što ih je grad izdavao².

Dok su ovi ornamenti na šipkama i med njima podmetnutim pločama, kako je već spomenuto, izrađeni šiljatim oruđem, kojim su ubodene sitne točkice, to su ploče, koje pokrivaju čelni obruč, urešene reljefima. To je dakle sasvim druga tehnika, koja je beziznimno kod svih šljemova upotrebljena. Ornamenti i figure nisu tu iskucane čekićem, nego su za to postojale posebne stance, kojima se je dotični ornamentat izbijao. To je sigurno zaključeno već odatle, što su te figure na nekim šljemovima identične, što ipak ne bi bilo moguće, da su izbijene prostom rukom. Ovim dijelom šljema bavio se je u svojoj spomenutoj knjizi najviše Henning, koji je proučavajuć te reljefe došao do veoma važnih rezultata. Baldenheimski šljem ima sa jednim svetovidskim zajednički ne samo cijeli poredak ureda, nego i identične figure. Proučavajuć točno ove figure dolazi se do zaključka, da nije prikazano ništa nova. Krilat genij (Eros?) sa životinjom u ruci (zec?) te palma nalaze se već u rimskom umjetnom obrtu prvih stoljeća posl. Is. na aretinskim vazama i svjetiljkama. Čovjek, koji se bori s lavom, ženska figura, koja jaši na nekoj šivotinji (možda Artemis na jelenu) te krilata figura sa dvije životinje, vode još i u starije vrijeme i pokazuju na predaje, koje su došle izravno sa istoka. Isto tako dvije životinje (lavovi) okrenute jedna prema drugoj, a između njih maska sa orijentalnom kapom, kako se to nalazi na šljemu petrogradskom i onome iz Gammertingena, nisu ništa nova. I one su preuzete iz istočne kulture, te se nalaze isto tako prikazane i na aretinskim posudama I—III. vijeka posl. Is.

Najnoviji u Châlonsu nađeni šljem, kod kojega je ovaj obruč i najširi, prikazuje predmet, koji se na nijednom drugom ne povraća. Prikazan je lov u šumi,

¹ Jahrb. d. preuss. Kunstsamml. na n. m.

² Sr. Arch.-epigr. Mitth. a. Oesterr. VI 1882 tab. III.

koja je tu označena drvećem. Prizor je razdijeljen u dva horizontalna reda, ali se je mislilo sigurno samo na jedan prizor te jedan red od drugoga nije crtom odijeljen. Lovci su dijelom na konju, dijelom pješaci, oružje im je luk, koplje ili dugačak štap, na kojem je valjda žica. Lovcima pomažu psi. Ovo primitivno prikazivanje lova također nije ništa nova. I zanj je Henning našao analogiju na sasanidskim srebrnim posudama, koje su importirane u južnu Rusiju. Nošnja lovaca i pojedinosti sjećaju na starije spomenike, koji su nastali u grčkom svijetu pod dojmom orijentalne mitologije i umjetnosti. Na klasičnu umjetnost sjećaju dva poprsja, koja su tu bez ikakvog vidljivog razloga u prizor ukrpana i koja se na raznim spomenicima grčkoga i rimskoga vremena češće nalaze.

Pri istraživanju uzoraka, koji su služili za urešavanje ovih šljemova, najprije se dakako namiče nazor, da su ti uzorci bili spomenici klasičkoga vremena, a za orijentalne momente moglo bi se misliti, da su preko Grčke i Italije došli onamo, gdje su ovi šljemovi nastali¹. Henning je naglasio, da su neki prizori sačuvali svoj stari karakter i da nisu na šljemu prikazani onako, kako su preradeni u Grčkoj i Italiji. On misli, da su orijentalni motivi došli sa istoka kopnenim putem i to najprije eksportom samih predmeta, a onda seobom naroda samih, kod kojih se ti motivi prvi put opažaju². Važno je, da je Henning našao i oblike kod naroda, koji su stajali u svezi sa orijentom. Na samom Trajanovom stupu našao je kod nekih pomoćnih četa slične kape i šljemove, a najbližnije kod jedne trupe, koju Cichorius drži syrskim ili palmyrenskim strjeljačima. Ovi su vojnici odjeveni u dugo odijelo, preko kojega je prebačen ljuskast oklop. Šljem je koničan te je kao i ovi šljemovi sastavljen iz šipki, koje su dolje pričvršćene na obruč, okrunjene cijevlju ili možda i masivnim nastavkom, jer se ne vidi ures, koji bi mogao biti u cijev utaknut. Između šipki su podmetnute trouglate ploče. U cijelom je dakle konstrukcija apsolutno ista, ali je izradba jednostavnija³. Taj je šljem našao Henning na istom stupu i među oružjem, što ga je umjetnik prikazao na bazi kraj Victorije. Tu se dakako ne smije misliti, da je to oružje, što ga je nosio rimski vojnik, nego je umjetnik nastojao da postigne neku šarolikost⁴. Na ovim se šljemovima jasno razabire okosnica od šipki sa podmetnutim pločama, ali su ti šljemovi, koji su umjetniku služili kao uzor, morali biti veoma skupocjeni i bogato urešeni.

Urešenih je šljemova ovoga oblika sa istoka bilo poznato više. U jednom je kurganu kod mjesta Kul Oba u južnoj Rusiji već pred više od pol stoljeća iskopan šljem, koji je došao u Petrograd⁵. Sastavljen je iz više trouglatih dosta širokih željeznih ploča te je sasvim srebrom pokriven. Ploče srebrnoga lima, kojima je obložen, sasvim su uske, tako da je trebalo 10 takvih ploča, dok se je pokrila cijela površina šljema. Željezne su ploče prikovane jedna na drugu čavlima, a i srebro je

¹ Tako I. W. Gröbbels, *Der Reihengräberfund von Gammertingen* str. 31. L. Lindenschmit, *Alt. uns. heidn. Vorz.* V str. 193 i d.

² Važno je tu, da se zna, da je Trajan iza dačkih ratova naselio Daciju narodima iz cijeloga rimskoga svijeta, napose iz orijenta (Eutr. 8, 6). U napisima municipija Napoca spominju se Galačani, koji su sobom donijeli svoje kulture i svoje običaje. Sr. Henzen Bull. d.

Inst. 1848 str. 129. Mommsen CIL III str. 169. Domaszewski, *Westd. Zeitschr.* XIV 1895 str. 59.

³ Cichorius, *Trajanssäule* tab. L 177.

⁴ Benndorf, *Gesichtshelme* str. 312. Lippérheide, str. 549—552.

⁵ *Antiquités du Bosphore Cimmérien* (po Reinachovom izdanju od g. 1892.) t. XXVIII 5. 6. Lippérheide str. 550 br. 404.

pribijeno na kapu malim srebrnim čavlicima s ovećim glavicama. Dolnji rub kape obrubljen je također srebrnim limom, koji je urešen sa dva reda izbijenih pikanja. S obje strane ostalo je nešto od baglama, na koje su bile obješene obrazne ploče, kojih više nema, a straga se još vide ostaci vratobrana. Od čela pa do zatiljka ide sredinom kape nizak greben sastavljen od dvije niske srebrne ploče s pozlaćenim ornamentima.

Osim ovoga mogao je Henning naći još tri primjerka, koji su za konstrukciju ovih šljemova jako važni. Sva tri su u londonskom muzeju, ali su samo prva dva bila prije Henningove radnje publicirana. Prvi je sastavljen iz četiri bronsane trouglate ploče, koje su prikovane na bronsane šipke, koje se gore sastaju. Dolje je prikovan dosta širok obruč sa jednim redom čavlića, koji imaju isto tako velike glavice kao i ostali na kapi. Šljem je veoma šiljat, izradba veoma primitivna. Osim čavala nema nikakvih uresa. Drugi je šljem također šiljatoga koničnoga oblika, ali sastoji samo iz dvije, lijeve i desne, kalote. Te su bronsane ploče u sredini sastavljene bronsanom šipkom, na koju su obadvije prikovane. Iz jedne i druge kalote izrezana su po dva ovalna komada i nadomještena nešto većim ploham, koje su podmetnute i prikovane na rubu gustim redom čavala, koji imaju velike glavice. Dolje je prikovan čelni obruč. Sve je iz bronse. Treći šljem ima mrežu od 4 šipke, koje su gore četverouglatom pločom spojene. Šipke su na donjim krajevima također proširene, ali ne toliko, da bi se sastajale, nego je između njih ostao mali prostor. Podmetnute ploče po tom više nemaju isti oblik kao svetovidski i njihovi najbliži srodnici, nego bi se dali usporediti možda kopljem, koje ima kratak širok list i široku cijev za nasad. Dolje je sve to pričvršćeno na dosta širok obruč.

Prva je kaciga publicirana od Gardnera kao asirska, druga kao partijska¹, a treća se u britskom muzeju čuva kao sasanidska po prilici iz petoga stoljeća posl. Is.² Instrukтивna je specijalno ova treća kaciga, jer od nje do svetovidskih faktično nije dalek korak.

Na ovakav je način Henning istražujući baldenheimski šljem i njegove srodnike našao i sa arheološke strane a i s tehničke dokaza, da je tip ovih šljemova morao doći sa istoka. Za šljemove same misli, da su ih nosili Germani, koji da ga nisu primili u primitivnom obliku, nego tek onda, kada je njegov oblik već bio dosta usavršen. To je moguće, jer je poznato, da se još u vrijeme Tacitovo Germani goli bore³. Glede naroda, koji je te oblike donio u Europu, ne može se ništa stalnoga odlučiti, ali je možda imao pravo Henning, kada je ustvrdio, da su šljemove valjda nosili konjanici. Činjenica, da je jedan šljem sigurno nađen sa strjelicama (Gammertingen), a kraj jednoga da ih je valjda bilo, dokazuje možda, da se ima pomisliti na strijelce, ali je to samo hipoteza, koja nema mnogo vjerojatnosti. Činjenica, da se i najmlađi od datiranih šljemova, baldenheimski, teško dađe datirati iza konca šestoga stoljeća, a da i šljemovi iz Francuske ne mogu biti mnogo mlađi, mora dovesti do

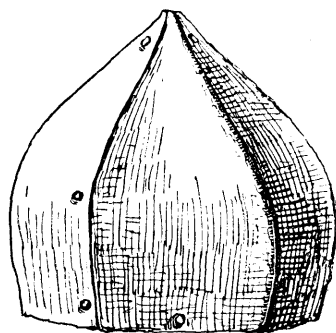
¹ Gardner, *The Parthian Coinage* (1877). Frontispice A i B. Prvi objelodanjuje i Lipperheide str. 352 br. 31.

² Osim kod Henninga ima slika i u recenziji Henningove knjige u Arch. Értés. XXIX 1909 str. 174.

³ Tacit. Hist. II 22. Za Herule veli Prokopije (Bell. Pers. II 25) još u šestom stoljeću, da nemaju οὔτε . . . κράνος, οὔτε θώρακα οὔτε ἄλλοτι φολακτῆριον. Agathias (II 5) veli za Franke i Alamane, da ih se većina bori gole glave, a rijetki samo da nose šljemove u boju.

zaključka, da je ovaj tipus pod konac petoga stoljeća već morao sasvim tako izgledati, kako izgledaju i svetovidski šljem i njegovi drugovi. Glede mjesta, gdje su rađeni ovi šljemovi, ne dolazi Henning do istoga rezultata, do kojega je došao List. Možda ima pravo, kad veli, da šljemovi sigurno nisu nastali u Italiji, nego da su donešeni sa istoka.

Nedavno je ovo pitanje opet pokrenuo Ebert¹, On doduše polazi s toga staništa, da prvotno kod ovih šljemova nije okosnica, nego ploče, koje su u te šipke kasnije umetnute, te demonstrira tri željezne kacige, koje je dobila prèthistorijska zbirka berlinskih kraljevskih muzeja iz južne Rusije. Ti su šljemovi sastavljeni od tri željezne trouglate ploče, koje su jednostavno čavlima skovane, a da pri tom nisu upotrebljene nikakve šipke (sl. 40). Tako je nastala željezna kapa, koja bi imala biti

Sl. 40. Željezni šljem iz južne Rusije u berlinskom muzeju für Völkerkunde.

primitivni preteča tih t. zv. germanskih šljemova. Na žalost su šljemovi dosta slabo sačuvani, ali se ipak još može konstatovati, da su bili bogato urešeni. Od jednoga je naime šljema sačuvan 25 mm širok komadić tanke srebrne pločice, kojom je on bio pokriven. Na toj je pločici u jednakim razmacima uvijek istom stancom izbijena tri puta ista slika: unutar kružne crte životinja u pandžama ptice. U praznim prostorima između tih slika umetnuti su ovalni komadići bjelutka. Ova tehnika bi doduše morala po do sada poznatom materijalu dovesti do zaključka, da su ovo germanski šljemovi, jer se je do sada držalo, da je to urešenje kamenjem i pastama germanska radnja, a podrijetlo da je sasanidsko. Tako je to pridržao Hampel u svojem velikom djelu o sredovječnim mađarskim

starinama. Sada Ebert publicira dvije fibule, koje nemaju germanskoga karaktera. Jedna je srebrna i potječe iz Majkopa u južnoj Rusiji, a druga je zlatna te je navodno nađena kod Pečuha u Ugarskoj. One pripadaju opće poznatom obliku rimske fibule s previnutim krajem (mit umgeschlagenem Fuss), koja je sasvim sigurno datirana u drugu polovicu drugoga stoljeća do najkasnije konca trećega stoljeća posl. Is.² Kod ove dvije fibule neobično je to, što se kod jedne nalazi na proveslu, a kod druge na previnutom dijelu noge umetnut komad almandina. Iz ovoga zaključuje Ebert, a imat će i pravo, da je na Bosporu već u trećem stoljeću posl. Is. bilo zlatara, koji su za tu tehniku znali i u njoj predmete izrađivali.

Da je pako na Crnom moru po prilici u isto doba bila poznata forma ovoga šljema, zna se sigurno po nekim slikama, koje su se sačuvale. U Kerču otkopana je g. 1872. grobnica, kojoj su zidovi bili pokriveni freskima. Dijelom su to orna-

¹ Sr. njegovo predavanje u berlinskom antropološkom društvu otisnuto u Zeitschrift für Ethnol. 1909 str. 506 i d. i njegov članak u Prähistor. Zeitschr. I 1909 str. 65 i d. — Na temelju ovih šljemova misli A. Götze, da će dokazati, da su šljemovi sa šipkama podrijetla istočnogotskoga. Predradnja njegova o

tom predmetu izašla je u časopisu Mannus I 1909 str. 121 i d., a posebno djelo treba da izade kasnije.

² Sr. Tischler kod Mayera, Gurina str. 27 i d. Almgren, Studien über nord-europ. Fibelformen str. 71 i d.

menti, dijelom genre-prizori, a dijelom opet prikaze boja između dva plemena. Jedno od ovih plemena nosi na tijelu ljuskast oklop, koji ide gotovo do koljena, a na glavi visoke čunjaste šljemove sasvim iste konstrukcije. Stasov, koji je tu grobnicu opisao¹, veli, da je tu bilo novaca iz 1—4. stoljeća posl. Is., a mrtvaci da su tu kroz duže vremena sahranjivani. To je dakle grobnica, koja je bila kroz više vremena u porabi. Sa istoga mjesta publicira Stasov i jednu figuru iz pečene zemlje, koja prikazuje vojnika sa četverouglatim štitom i sasvim sličnim šljemom².

Iz svega ovoga slijedi, da je ovaj oblik šljema, a valjda i način izradbe njegove već u veoma rano vrijeme, po svoj prilici već u prvom stoljeću posl. Is., bio poznat kod naroda na Crnom moru. Nalazi se svakako već na pantikapajskim spomenicima, od kojih je jedan datiran iz godine 129 posl. Is., a prikazuje pokojnika kao jahača³.

* * *

Pitanje, nije li ovaj šljem bio u rimskoj vojsci u porabi, do sada nije nimalo obrađeno, a ipak je bilo spomenika, na kojima se taj šljem prikazuje. Kao važan dokument, da su barem u kasnije vrijeme takvi šljemovi u rimskim tvornicama rađeni, može služiti jedan krasan šljem, koji je nađen u Pešti g. 1898. Iskopali su ga pri gradnji dunavskoga mosta na Eskütöru, a dospio je u mađarski narodni muzej. Šljem sastoji iz dvije željezne kalote, koje su pokrivene pozlaćenim srebrnim limom. Na nekim su mjestima u taj lim uložene staklene paste razne boje i oblika. Dolje je kapa porubljena sa dvije dosta uske ploče, na kojima su stancama sa stražnje strane iskucani razni uresi. Na donjoj je ploči bio nekada napis iz dobrih rimskih majuskula, koji je nekada mogao imati oko 15 slova, ali je sada sačuvano samo jedno 2 do 3. Na gornjoj su ploči iskucane razne figure. Raspoznaju se Victorija, sjedeći Jupiter i lav. Rubovi srebrnih ploča urešeni su iskucanim ornamentima, koji su sastavljeni iz polumjeseca, križića, točkica i crtica u formi slova S. Čim je šljem u muzeju bio smješten, publiciran je na dvije strane. Hampel ga je ispravno proglasio rimskom radnjom te ga je datirao u treće ili četvrto stoljeće posl. Is., dok je G. Nagy našav i na rimskim spomenicima, napose na novcima, figura, koje su sasvim slične figurama na šljemu, mislio, da ima pred sobom barbarski šljem sa imitacijom rimskih uresa⁴. Hampel je na nekim drugim šljemovima slične konstrukcije mogao da konstatuje slične ornamente; napose na dva šljema, koji su se našli g. 1896. kod Pfersee-a blizu Augsburga, a o kojima se je u ono vrijeme toliko malo znalo, da ih je antikvar ponudio mađ. narodnom muzeju kao mađarske šljemove. Isto tako mogao je konstatovati isti način ornamentovanja i kod spomenutoga šljema iz Kerča (str. 232, op. 5). Peštanski šljem, a isto tako i oba augsburšba sastoje iz dvije kalote, a i srebrna prevlaka sastoji iz dvije kalote, koje su u sredini sastavljene niskim grebenom. No i sa svetovidskim je šljemovima nađen jedan željezni šljem, koji u glavnom sastoji iz dvije kalote, koje su po sredini sa-

¹ Vl. Stassoff, *Chambre sépulcrale avec fresques découverte en 1872 près de Kertch. Compte-rendu de la Comm. Imp. archéol. pour l'a. 1872* str. 337 i d.; tab. u tekstu IX i X.

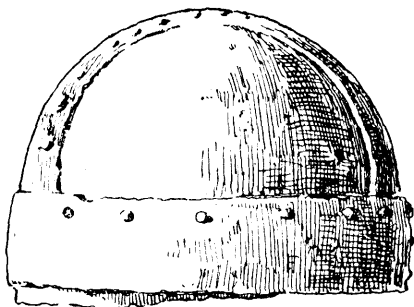
² N. m. tab. u tekstu XVII br. 5.

³ Latyschew, *Inscriptiones orae septentr.*

Ponti Euxini II str. 153 br. 301 (tamo prijašnja literatura).

⁴ J. Hampel, *Arch. értesítő XX* (1900) str. 361 i d. *Zeitschrift f. histor. Waffenkunde* II str. 192 i d. Nagy G., *Budapest regiségei* VII str. 69 i d.

stavljene uskom željeznom pločicom, a dolje obrubljene željeznim obručem. Nije nemoguće, da je i ovaj šljem nekada bio pokriven srebrom, ali nije vjerojatno, jer

Sl. 41. Željezni šljem nađen u Sv. Vidu; u dvorskom muzeju u Beču.

i ako su čavli, kojima su te željezne ploče skovane, previnuti, ipak izgleda, da je ovaj šljem nešto solidnije izrađen i da je sadašnja njegova površina antikna (sl. 41). Kod drugih sličnih šljemova, kod kojih se je srebrni ures sasvim ili djelomice sačuvao, izrađen je željezni dio jako površno, tako da se katkada kalote u sredini niti točno ne sastaju¹.

Mnogo je bliži svetovidskom šljemu jedan željezni šljem iz Wormsa, koji također po svoj prilici nije nikada bio sasvim pokriven drugim materijalom. I tu su dvije kalote sastavljene grebenom i obručem. Taj je šljem dobro sačuvan te je još zadržao obrazne ploče i vratobran, koji je na tom primjerku, kao što i obrazne ploče, obješen na baglame². Izdavači svetovidskoga šljema ostavili su ga po strani, jer nije imao na sebi ornamenta, po kojem bi ga mogli spraviti s drugima, a po obliku ga nisu mogli datirati, jer se taj oblik spušta dosta daleko u srednji vijek. Henning ga je doduše držao rimskim, ali nije nastojao da to dokaže. Tim, što je dokazano, da je peštanski šljem rimski, može se reći, da nije isključeno, da su i svetovidski i njegovi dvodjelni srodnici isto tako rimski.

Nekoliko veoma zanimljivih primjeraka ovoga šljema iskopano je u spomenutom groblju kod mjesta Giubiasco u Švicarskoj, koje u vrijeme, kad su ovi reci napisani, još nije bilo objelodanjeno. U muzeju u Zürichu, kamo su te stvari prenešene, izložena su sada tri šljema te vrsti. Najvažniji je jedan željezni primjerak nađen u grobu 69 (inv. E 5227). Okosnica se sastoji iz jednoga obruča, koji je dolje van izvinut, i polukružnoga luka, kojemu su krajevi na obruč pričvršćeni. Dužinom toga luka bili su zabijeni dosta dugački klinci, od kojih su samo još tri u sredini sačuvana. U tu su okosnicu čavlima ukovane dvije željezne ploče. Ovaj je šljem ležao u grobu s paljevinama, a predmeti, koji su tu još ležali (umbo sa štita i fibula), imaju sasvim gallski karakter. Svakako se taj grob ne smije datirati iza prvoga stoljeća posl. Is.

Od dva bronsana šljema, koji su se još u tom groblju našli, prvi je ovom željeznom sasvim sličan (grob 96, inv. E 5596). Obruč je i tu dolje van izvinut, a luk je također u stanovitim razmacima urešen klincima. Umjetnute bronsane ploče prikovane su bronsanim čavlima, koji imaju široke plosnate glavice. Sprijeda je nad obručem kvaka u obliku ptičje glave. Dužinom je cijeloga obruča stancem izbijen ornament u formi položenoga slova ~. Važno je kod ovoga šljema, da mu je sačuvana kožna podstava. Ta se produžuje sa svake strane u nastavke za pričvršćivanje šljema ispod brade, koji su okovani sa malim bronsanim čavličima. Prema tome ovaj šljem nije imao kovnih obraznih ploča.

¹ Tako na šljemovima iz Pfersee-a. Sr. Alt. uns. heidn. Vorz. V str. 222 i d. tab. 41.

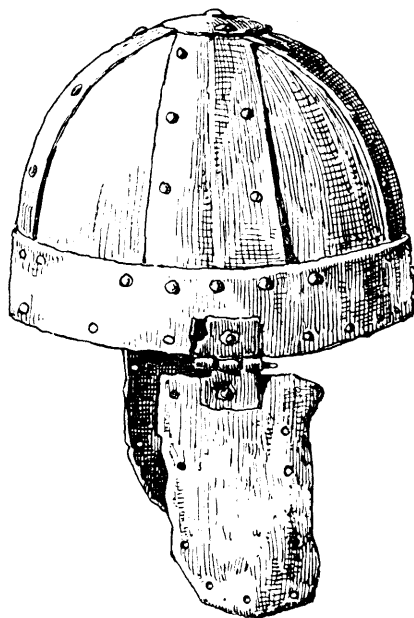
² Spomenut u Westd. Zeitschr. X 1891 Museogr.

str. 396 kao iz karolinškoga doba. L. Lindenschmit, Alt. uns. heidn. Vorz. V str. 224 sl. 4.

Drugi bronsani šljem iz ovoga groblja (grob 330) ima nešto drugačiji oblik. Našli su se od njega samo dijelovi od njegove okosnice, po kojima je šljem rekonstruisan, u glavnom valjda dobro, ali će neki komadi možda biti krivo umetnuti. Dolnji je obruč razdijeljen u tri pojasa, od kojih je srednji dosta ispupčen, a naj-dolnji urešen ornamentom, koji je nešto bogatiji od onoga na prijašnjem šljemu, ali je također stancom iskucan. Izmjenjuje se ornamentat u formi položenoga slova ∞ , kojemu su umetnute piknje u prazne prostore, sa po dvije okomite crte, od kojih je prva uvijek sastavljena iz pikanja, dakle po prilici ovako: $|\infty|\infty|\infty|$. Na obruč pričvršćeni luk je dobro restaurovan, ali su na tom šljemu oba postrana polja bila razdijeljena bronsanim šipkama u više dijelova. Ta podjelba, čini se, nije dobro uspostavljena. Najvažnije je kod ovoga šljema to, da umetnute ploče navodno nisu bile kovne nego drvene.

Prema tome se je u ovom groblju našao dokaz, da je šljem ovoga oblika najkasnije u prvom stoljeću posl. Is. bio poznat u Švicarskoj, a lako je moguće, da je ovo groblje još i nešto starije, jer ono malo rimskih predmeta, što se je tu našlo, moglo je lako onamo doći kao import iz Italije. To je tim važnije, što se tu nije našao samo isti oblik, nego dapače i sasvim isti ornamentat, koji se nalazi i na peštanskom šljemu, koji je ipak sigurno kasniji rimski fabrikat.

Drugo je pitanje, da li su i ovi šljemovi sa okosnicama od četiri i šest šipki poznati u rimskom svijetu. Sačuvani krasno urešeni primjerci u raznim muzejima nisu mogli pripadati običnome čovjeku, pa zato se oni i ne mogu tako lako uzeti u obzir za pitanje glede uporabe toga oblika u rimskoj vojsci. Ali ima i lošijih primjeraka, koji su izrađeni iz prostoga materijala, a koje su sigurno nosili prosti vojnici. Najljepši je od njih primjerak nađen pred jedno sedamdeset godina na glavi jedne egipatske mumije. Kasnije je dospio u muzej u Leyden¹. Okosnica sastoji iz četiri željezne šipke, koje su gore prikovane na okruglu željeznu pločicu, a dolje na željezni obruč. Šipke su doduše dolje nešto šire nego gore, ali nisu toliko proširene, da bi se sasvim sastajale. Tako su tu između šipki nastale praznine u obliku trokuta, koje su izpunjene željeznim pločama. Obrazne su ploče načinjene iz željeza te imaju posve isti oblik kao i one kod krasno urešenih primjeraka svetovidskoga tipa. Razlika je u tom, što nisu nikako urešene. Kod ovoga je primjerka sačuvana kožna podstava, kojom je bio podstavljen. Ova je bila prišivena za rupe, koje se nalaze na donjem rubu željeznoga obruča. Takve

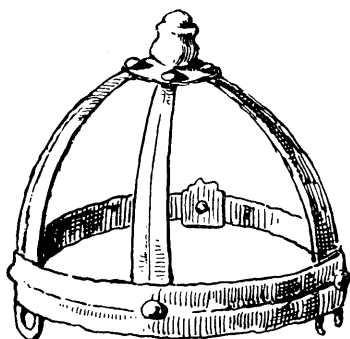
Sl. 42. Željezni šljem s glave egipatske mumije u muzeju u Leydenu.

¹ K. Leemans, Aegypt. Monumenten van het Nederlandsche Museum van Oudheden te Leyden. I Afdelting. (Leyden 1846) t. LXXXI. M. Ebert, Prähistor. Zeitschr. I 1909 str. 163 i d.

tab. XVII. — Sr. Mainzer Zeitschrift III 1908 tab. V br. 1 (germanski grob iz Bretzenheima kod Mainza).

se rupe nalaze i na rubovima obraznih ploča, pa nije nemoguće, da je i tu nekada bila prišivena koža, a možda je bio pričvršćen i kakav čvršći materijal (sl. 42).

Što je bio pokojnik, koji je taj šljem imao na glavi, ne da se danas sigurno reći, ali je jako vjerojatan nazor, da je to bio pripadnik koje rimske auksilijarne čete. Egipat je počam od Dioclecijana bio pun rimske vojske, pa je tu bilo i germanskih četa, ali tim dakako nije rečeno, da je ovaj šljem morao pripadati takvoj četi. Ako je rimska država svojim četama dala da nose ovakve šljemove, onda ih je sigurno i dala izrađivati u svojim tvornicama, pa je možda samo slučaj, da se nije

Sl. 43. Bronsana okosnica šljema nađena kod Cheltenhama u Engleskoj.

sačuvalo i više primjeraka. Bilo bi i čudo, kad ovaj oblik šljema ne bi bio ušao u rimsku vojsku. On doista nije bio osobito lijep, ali je bio u toliko praktičan, što za njegovu izradbu nije trebalo mnogo vremena. Dapače i oni šljemovi ove vrsti, koji su pokriveni srebrnim ornamentovanim limom, kao što su oni iz Pfersee-a, odaju jasno, da su tvornički posao, jer su dosta nemarno izrađeni, a ures je jedino stancama udubljen.

Okosnice dvaju šljemova, koje su oblikom veoma slične ovom egipatskom, našle su se u Engleskoj te su već davno i više puta publicirane. Jedna je iz bronse, a ne zna se, iz kakve su kovine bile umetnute ploče (sl. 43); druga je iz veoma zardaloga željeza, kojoj su praznine bile nekada ispunjene uskim rožnim pločama. Na vrhu ovoga šljema nalazi se vepar iz željeza, kojemu su umetnute oči iz bronse. Nema nikakvoga razloga, da se ovi šljemovi metnu tek u srednji vijek, pa je i tumačenje, da bi se u ovom primjerku imao upoznati t. zv. Eberhelm, što se spominje u Beowulfu, krivo, jer se vepar nalazi već i na prehistorijskim šljemovima¹.

Preostaje još, da se šljem sa šipkama dokaže na ranorimskim spomenicima. Nadgrobni ga spomenici faktično nemaju, a isto tako ga nemaju ni pojedini historijski reljefi po raznim muzejima, ni triumfalni lukovi. U Trajanovo vrijeme se on već nalazi na spomenicima, pa ga je tu i lako konstatovati. U Dobruči se je sačuvalo jedan spomenik, koji će uza sva protivna mišljenja ipak biti iz Trajanovoga vremena. Na tom su spomeniku bile umetnute metope, na kojima su u reljefu prikazane borbe između pojedinih rimskih vojnika i barbara. Na nekim metopama imaju rimski vojnici sigurno na glavi ovakav šljem sa šipkama i podmetnutim pločama. Reljefi su jako surovo izrađeni, ali je šljem ipak jasno istaknut. Na sl. 44 pokušana je rekonstrukcija takvoga šljema sa tih metopa, koja u pojedinostima možda nije sasvim točna, jer su dimenzije na loše izrađenim reljefima krive². Vojnici, koji tu taj šljem nose, ne pripadaju pomoćnim četama; Benndorf dapače misli, da su to pretorijanci.

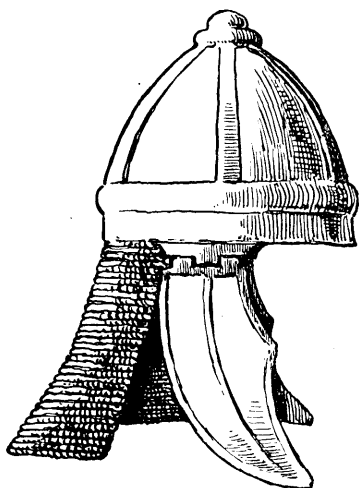
Na Trajanovom stupu su ovi šljemovi već spomenuti kod strijelaca u dugoj odjeći, koji se bore na rimskoj strani³. Isto tako imaju šljem ove konstrukcije i ne-

¹ Alt. uns. heidn. Vorz. III. X. V. 2. 3.

² Benndorf-Tocilescu, Monument von Adamklissi str. 52 i 53 sl. 65 i 68.

³ Cichorius tab. L 177, LXXX 289 i LXXXVI 309.

prijatelji Rimljana, koji su sasvim oklopljeni kao i njihovi konji¹. No i same rimske redovite čete imaju katkada takav šljem. Više puta spomenuti legijonarci, koji izlaze u rat, imaju na oklope obješene slične šljemove². Pripadnici raznih četa, među njima i legijonarci, nose ga u jednom drugom prizoru, a tu su jasno prikazane i glavice čavlića, kojima su rebra na podmetnute ploče prikovana³. Na oba tropeja, koji su na koncu prvoga dačkoga rata kraj Victorije, prikazan je sasvim jasno taj šljem⁴.

Sl. 44. Pokušaj rekonstrukcije rimskoga šljema na spomeniku u Adam-Klissi u Dobruči.

Na tim reljefima na žalost nisu vratobrani tako jasno istaknuti, da bi se moglo reći, od kakvoga su materijala načinjeni. Od sasvim ili samo djelomično sačuvanih primjeraka ima ga samo još primjerak u Wormsu, a tu je on načinjen iz posebnoga komada željeza i pomično na šljem obješen. Na spomenicima se čini, da bi se moglo pomisliti i na vratobrane iz pletene žice ili karičica. Tako je načinjeno i na rekonstrukciji šljema sa spomenika u Adam-Klissi, premda se to ne da sasvim sigurno konstatovati. Svakako se taj vratobran na Trajanovom stupu nalazi i to na kacigama, koje su među oružjem na podnožju stupa⁵. Tu je važno, da su se ostaci takvih vratobrana našli i sa nekim krasno urešenim primjercima tipa svetovidskoga. Tako je i sa jednim šljemom u Sv. Vidu nađeno nekoliko sastavljenih željeznih karičica, koje će pripadati ovakvome vratobranu⁶.

Lako se dade shvatiti, da od ovoga tipa nije bilo samo takvih primjeraka, koji su imali četiri ili šest šipki sastavljenih gore pločicom, a dolje obručem, nego da je tu moralo biti kod paradnih šljemova i kompliciranih okosnica. Od takvih je šljemova sačuvan samo jedan primjerak iz tresetišta u Thorsbjergu, koji je sada u muzeju u Kielu. Tu su sačuvana samo srebrna rebra prikovana na širok srebrn obruč, dok se od podmetnutih ploča iz nepoznatoga materijala nije ništa sačuvalo⁷. Ovakvo se komplicirano razmještanje šipki vidi i na netom spomenutim čunjastim šljemovima na podnožju Trajanovoga stupa. Spomenuti oklopljeni konjanici imaju na svojim visokim čunjastim kacigama osim uzdužnih još i poprječne šipke, tako da su samo najgornje podmetnute ploče trouglate, dok su u donjim redovima četverostrane⁸.

Ako je i dokazano, da je šljem ovoga tipa bio u porabi u rimskoj vojsci, to ipak nije dokazano za ni jedan od primjeraka, koji su bogato izrađeni poput svetovidskih, da su pripadali kojemu Rimljaninu ili da ih je izradila koja rimska fabrika. Dokazi doduše, da su izrađeni u kojoj germanskoj, italskoj ili istočnoj fabrici, nisu uspjeli, pa ne bi bilo čudno, da se s vremenom nađe dokaz, da je koji izrađen u kojoj kasnorimskoj tvornici oružja, javnoj ili privatnoj. Svi su doduše razdaleko jedan od drugoga nađeni, ali se ipak prostor, na kojem su se našli, dade omediti

¹ Isti tab. XXIII 76 i XXVIII 94.

² Tab. VII.

³ Tab. XI 28. Sr. i tab. LXXXV 318.

⁴ Tab. LVII 204 i 206.

⁵ Vidi skicu Lipperheide, str. 549.

⁶ List, n. m. tab. IV br. 5.

⁷ Lipperheide, str. 349 br. 376.

⁸ Sliku po sadrenom odljevu u Berlinu donosi Lipperheide str. 554.

te se nalazi unutar granica rimske države. Najmlađi od datiranih, baldenheimski, ne da se datirati iza konca šestoga stoljeća posl. Is., a sa montepaganskim primjerkom našla se je kasnorimska bronsana ili bakrena posuda i bronsano poprsje, koje spada najkasnije u treće stoljeće posl. Is. Kako su se ovi skupocjeno urešeni šljemovi dugo nosili i čuvali, to se apsolutno ne može tvrditi, da su oni nastali tek u šestom stoljeću; oni mogu potjecati još iz dosta ranijega doba. Svakako je veoma vjerojatno, da su barem neki od njih izrađeni u istoj tvornici, a čini se, da su svi proizašli iz tvornica sa jednakom poslovnom organizacijom.

Ovaj tip šljema nije na teritoriju Hrvatske i Slavonije ostavio nikakvih ostataka, koji bi se bili mogli sačuvati u hrv. narodnom muzeju. Uza sve to se je on ovdje morao obraditi, jer je apsolutno dokazano, da je on najkasnije oko godine 100. posl. Is. bio u rimskoj vojsci uveden.

(Nastavlja se.)

Dr. Viktor Hoffiller.